

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ИСТОРИЈУ

85

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS IN HISTORY

Покренут 1970. године
До 28. свеске (1983) носио назив *Зборник за историју*

Главни уредници
Академик Славко Гавриловић (1970–2004)
Академик Милош Благојевић (2005–2012)
Проф. др Војин Дабић (2013–)

Уредништво
Др Ђорђе БУБАЛО
Др Војин ДАБИЋ
Др Петар КРЕСТИЋ
Др Ненад ЛЕМАЈИЋ
Др Андреј ЛЕОНИДОВИЧ ШЕМЈАКИН
Др Мира РАДОЈЕВИЋ
Др Александар ФОТИЋ
Др Биљана ШИМУНОВИЋ БЕШЛИН

Главни и одговорни уредник
Проф. др Војин ДАБИЋ

Copyright © Матица српска, Нови Сад, 2012

ISSN 0352-5716 | UDC 93/99(05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ИСТОРИЈУ

85

НОВИ САД
2012

САДРЖАЈ / CONTENTS

ЧЛАНЦИ и РАСПРАВЕ ARTICLES and TREATISES

Бојана Павловић РОМАН О АЛЕКСАНДРУ ВЕЛИКОМ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ: ВИТЕШКИ МОДЕЛ И ПОРТРЕТ ВЛАДАРА-РАТНИКА	Bojana Pavlović THE ROMANCE OF ALEXANDER THE GREAT IN MEDIEVAL SERBIA: THE CHIVALROUS IDEAL AND A PORTRAIT OF A WARRIOR-KING

7–28

Небојша С. Шулетић КАРЛОВЦИ – ДЕМОГРАФСKE И ЕКОНОМСKE ПРИЛИКЕ (1546–1590)	Nebojša S. Šuletić KARLOVCI – DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC STRUCTURE (1546–1590)

29–64

Радмила Радић СРПСКО МОНАШТВО У 19. И ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ 20. ВЕКА	Radmila Radić THE CRISIS OF MONASTICISM IN THE 19 TH CENTURY

65–88

Зоран Бајин МИРОСЛАВ СПАЛАЈКОВИЋ НА ФРИДЈУНГОВОМ ПРОЦЕСУ	Zoran Bajin MIROSLAV SPALAJKOVIĆ IN THE FRIEDJUNG PROCESS

89–112

Александар Животић ЈУГОСЛАВИЈА, ВЕЛИКЕ СИЛЕ И МАКЕДОНСКО ПИТАЊЕ (1944–1947)	Aleksandar Životić YUGOSLAVIA, THE GREAT POWERS AND THE MACEDONIAN QUESTION (1944–1947)

113–130

ПРИЛОЗИ и ГРАЂА CONTRIBUTION and MATERIALS

Владан С. Гавриловић и Ненад Нинковић ПОПИС СВЕШТЕНСТВА БУДИМСКЕ ЕПАРХИЈЕ ИЗ 1771/1772. ГОДИНЕ	Vladan S. Gavrilović and Nenad Ninković REGISTER OF THE CLERGY IN THE DIOCESE OF BUDA IN 1771/1772.

131–140

ПРИКАЗИ и БЕЛЕШКЕ
REVIEWS and NOTES

Ђура Харди

DEJINY BRATISLAVY (1) Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia,
BREZALAUŠPURC - na križovatke kultúr, zostavili Juraj Šedivý a Tatiana
Štefanovičová, Slovart, Bratislava 2012.

141–146

Милош Јагодић

Александра Марковић Новаков, ПРАВОСЛАВНА СРПСКА БОГОСЛОВИЈА У
ПРИЗРЕНУ (1871–1890), Епархија нишка и Епархија рашко-призренска,
Ниш 2011.

146–147

Нино Делић

Милош Јагодић, НОВИ КРАЈЕВИ СРБИЈЕ (1912–1915), Филозофски факултет
Универзитета у Београду, Београд, 2013.

148–150

Александар Животић

Слободан Селинић, ПАРТИЈА И ДИПЛОМАТИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945–1952,
Институт за новију историју Србије, Београд, 2013.

150–152

Михаило Војводић

О ПРВИМ ИСТОРИЧАРИМА У ЦАНУ (поводом најновије књиге Миомира
Дашића: О ИСТОРИЧАРИМА ЦРНОГОРСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И
УМЈЕТНОСТИ: ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ИСТОРИОГРАФИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ,
Подгорица, ЦАНУ, 2011)

152–157

НЕКРОЛОЗИ
OBITUARY

Синиша Мишић

АКАДЕМИК МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ (1930–2012)

159–161

Бранко Бешлин

АКАДЕМИК ЧЕДОМИР ПОПОВ (1936–2012)

162–165

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

167–169

Бојана Павловић*

РОМАН О АЛЕКСАНДРУ ВЕЛИКОМ У СРЕДЊОВЕКОВНОЈ СРБИЈИ: ВИТЕШКИ МОДЕЛ И ПОРТРЕТ ВЛАДАРА-РАТНИКА**

САЖЕТАК: У раду се говори о српској обради популарног романа о Александру Великом. Анализирани модели средњовековног витеза и идеалног владара-ратника имају за циљ да прикажу на који начин и у коликој мери се лик македонског владара уклопио у друштвени и културни миље средњовековне Србије.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Александар Велики, роман, витез, владар-ратник, Данилов зборник

Роман о чувеном владару и пустилову Александру Македонском био је једно од најпопуларнијих и најчитанијих штива средњег века. Роман о „цару над царевима“ није познавао границе. Обраде овог дела могле су се наћи на свим тада познатим језицима. Прича о младом владару авантуристичког духа, жељног славе, која га је заиста начинила бесмртним, преплавила је Стари континент излазећи из његовог оквира, ширећи се дуж читавог Медитерана све до обала Кинеског мора.

Прва верзија романа о Александру настала је још у првим вековима наше ере. У питању је Псеудо-Калистенова историја Александра Македонског.¹ По настанку, Псеудо-Калистеново дело проширило се међу

---

* Византолошки институт САНУ, bojana.pavlovic@vi.sanu.ac.rs

** Рад је настао као резултат истраживања у оквиру пројекта бр. 177032 Министарства за просвету и науку Републике Србије

¹ Калистен, Аристотелов сарадник и савременик, први је писао о Александру Великом и његовим подухватима. Како се сматра да је његово дело узето као узор анонимног састављача прве верзије романа о Александру, то се и његово име везује за непознатог „романописца“. О настанку и трансформацијама које је првобитни текст Псеудо-Калистеновог списа доживео (v. Corrine Jouanno, *Naissance et métamorphoses du Roman d'Alexandre*, Paris 2002).

народима Истока, где је првобитно са грчког преведено на средњовековни персијски, сиријски, а потом и на арапски и хебрејски језик.² У западни, романски свет, прича о Александру ушла је под именом *Roman d'Alexandre*. Прву познату верзију овог романа на француском језику створио је Алберик од Безансона у првој половини XII века и она је чинила језгро каснијих обрада овог дела.³ Веома је важно нагласити да се роман о Александру ширио великом брзином и да је имао огромног успеха и утицаја на своју дворску публику.⁴

По свом карактеру, прича о Александру Македонском спада у посебну врсту витешких романа,⁵ у тзв. *Римске сивари*, које су своју тематику црпље из догађаја далеке прошлости и античких митова.⁶ Витешки роман представља једну врсту херојске прозе, веома актуелне у аристократским круговима средњовековне, али и рано-модерне Европе, у којој се описују фантастични догађаји и необичне авантуре храброг ратника, врло често изванредних способности, које он исказује током пустоловина и задатака који се пред њега постављају. Битне одлике овог књижевног жанра су и посебан кодекс понашања средњовековног „господина“, као и мотив куртоазне, витешке љубави.⁷ Процват овог књижевног жанра везује се за XII и XIII век, време крсташких ратова, који су имали велику улогу у стварању и популарисању модела идеалног витеза беспрекорног владања. Ови „верски“ ратови уједно су отворили врата према мистичном и непознатом Истоку, пребивалишту чудесних и магичних бића и месту одигравања најразличитијих пустоловина. Прича о витезу који одлази у далеке егзотичне крајеве и упознаје се са њиховим чарима, на свом путу среће разна митска и магична бића, а врло често и прелепу принцезу, која постаје господарица његовог срца, налазила је своју потпору у двојаком односу који је постојао између Истока и Запада. Дивљење достигнућима друге културе и цивилизације, а истовремено и страх од непознатог и туђег, оставили су трага у књижевности онога доба.⁸

² Већина ових превода је изгубљена.

³ F. M. Martin, *Libro de Alexandre* (Извор: <http://www.cervantesvirtual.com> од 20. 2. 2013)

⁴ Неки историчари, попут историчара краља Алфонса X, наводе *Alexandriду* као свој извор, док у XIII веку она постаје и школска лектира; Martin, *Libro*.

⁵ Романи су се развили са појавом народне књижевности на средњовековном Западу (пре свега у Француској) писане на романском, а не на латинском језику. Сам термин „роман“ води порекло од речи roman, romanice. В. Р. Маринковић, „Роман као књижевни род у средњовековној књижевности Јужних и Источних Словена“, *Прилози за књижевност, језик, историју и фолклор* 34, 3–4, 1968, 204.

⁶ У ту групу романа, поред романа о Александру Великом спадају и роман о Теби, Троји и Енеји.

⁷ Проблемом дефинисања жанра витешког романа бавила се Р. Маринковић, „Роман као књижевни род“, 203–218.

⁸ Треба истаћи да су романи сличног типа били развијени и у Византијском царству. V. A. Kazhdan, A. W. Epstein, *Changes in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*, Berkley – Los

Ипак, у романима који чине *Римске сџвари* нису заступљени сви мотиви који су одликовали права витешка дела. У њима нема мотива куртоазне љубави, а њихови витезови не понашају се сасвим у складу са правилима која су важила за средњовековног „дентлмена.“ Осим тога, одређене верзије ових романа, пре свега романа о Александру Великом, више подсећају на француске *chansons de geste* него на витезове краља Артура.⁹ Међутим, не би било захвално, а можда чак ни сасвим могуће, јасно дефинисати и прецизно одредити шта је то витешки роман, уколико се има у виду колико различитих подела може постојати и колико различитих дела спада под окриље овог термина. Нема сумње, међутим, да у основи свега леже приче које су се јавиле „у народу“,¹⁰ као и популарни догађаји, који су у овом или оном облику били препричавани, обрађивани и дорађивани, записивани и преношени с колена на колена.

Roman d'Alexandre, Libro de Alexandre, Alexanderlied, King Alisaunder, Iskandarnamah, Српска Александрида – само су неке од многобројних верзија овог романа о славном античком владару, чији су лик и дела у средњем веку били познати свима, од Кинеског мора до западних обала Европе. Разлог популарности овог романа лежи у лику главног јунака, који је још за свог живота освојио скоро читав до тада познат свет. Александар је, захваљујући својим подвизима, представљао идеалног владара освајача, који је померио границе ка непознатом, тајновитом Истоку. Прича о освајачу античког света, помало егзотична, помало мистична, а у својој суштини заснована на стварним догађајима, уклапала се у „трендове“ средњовековне књижевности и одговарала је укусу публике. Роман о Александру је у средњем веку постао близак описима хришћанских владарара-ратника, освајача и заштитника својих поданика, те је, захваљујући способности да се у свакој средини прилагоди форми и књижевним захтевима, успео да „преживи друштво коме је био уџбеник живота и владања.“¹¹

Држава Немањића се са романима овог типа почела упознавати крајем XIII и у XIV веку. Најпопуларнија дела оваквог типа код нас су били роман о Троји и роман о Александру Великом. Роман о Александру, коме је као предложак служила једна од грчких редакција Псеудо-Калистеновог списа,¹²

Angeles – London 1985; H. G. Beck, *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München, 1971.

⁹ Такав је случај са Александром у делу Валтера од Шатијона, као и са Александром Квилехина из Сполета. *The Alexandreis of Walter of Chatillon: A Twelfth-century Epic*, a verse Translation by D. Townsend, University of Pennsylvania Press 1996; Quilichinus de Spoleto, *Historia Alexandri Magni*, herausgegeben von W. Kirsch, Skopje 1971.

¹⁰ Р. Маринковић је за ова дела прихватила термин *Volksbuch*, који је употребио немачки византолог Карл Крумбахер. В. Р. Маринковић, „Роман као књижевни род“, 212.

¹¹ Р. Маринковић, „Роман као књижевни род“, 215.

¹² Е. В. Афанасьева, „К вопросу о связях древнегреческой, среднегреческой и сербской редакций романа об Александре Македонском“, *Древнерусская литература, источниковедение*,

био је у нашој средњовековној држави вероватно најчитанија „лектира“.¹³ У прилог тој чињеници иду и многобројни преписи овог романа, настали на тлу српске средњовековне државе.¹⁴ Прича о античком владару по много чему се уклопила у друштвени и културни миље средњовековне Србије с краја XIII и током XIV века. Владавина краља Милутина (1282–1321) и његових непосредних наследника, Стефана Дечанског (1321–1331) и Стефана Душана (1331–1355), представљају период снажења и ширења српске државе и јачања владарске куће Немањића. Стога је и слика античког владара, освајача света, могла наћи паралелу у реалности и збивањима онога времена.

Будући прави освајач, Александар Македонски је представљао идеалан тип владара-ратника. Иако се није уклапао у хришћански модел, попут Константина Великог, Александар Македонски је врло често био коришћен као идеал којем су тежили средњовековни владари, али и феудална господа. У Византији су царски енкомиони (похвална слова) обиловали поређењима василевса са младим античким јунаком.¹⁵ Ипак, у српској средњовековној држави поређење владара са Александром није било толико често. За разлику од константиновске традиције, која је била изузетно јака и готово свеprisутна, Александар Велики се на овај начин врло ретко помиње, и то тек са доласком романа на наше просторе.¹⁶ Ово, међутим, не би требало да изненађује, ако се има у виду да су превасходно старозаветни јунаци (Јаков, Давид, Јосиф, Мојсије, Исус Навин, Јов) служили као модели са којима су се поредили средњовековни српски владари.¹⁷ Ипак, чињеница да су мотиви из романа о Александру нашли своје место у Даниловом зборнику говори о његовом великом утицају и популарности међу владајућим круговима у држави Немањића.¹⁸

Сборник научных трудов, Ленинград 1984, 31–44; U. Moenning, *Zur Überlieferungsgeschichte des mittel- und neugriechischen Alexanderromans*, Köln 1987, 18–20; C. Jouanno, „Alexandre à Byzance: un modèle imperial?“, *Perspectives médiévales* 29 (2004) 38, n. 79.

¹³ М. Кашанин, *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975, 49–51.

¹⁴ Р. Маринковић, *Српска Александрида. Историја основног шекспира*, Београд 1969; *Српска Александрида*, приредиле Р. Маринковић и В. Јерковић, САНУ, Одељење језика и књижевности, свеска друга, Београд 1985, 7 (у питању је критичко издање извора).

¹⁵ C. Jouanno, „Alexandre“, 20–41.

¹⁶ Н. Радошевић, „Данило II и византијска дворска реторика“, *Архиепископској Данило II и његово доба*, Београд 1991, 250. О примерима поређења Александра Великог са нашим владарима биће говора мало даље у тексту. За прослављање наших владара као Нових Константина (в. С. Марјановић Душанић, *Владарска идеологија Немањића* Београд 1997, 289–302).

¹⁷ С. Марјановић Душанић, *Владарска идеологија*, 187–287.

¹⁸ Није могуће ништа прецизније рећи о популарности романа међу ширим слојевима српског средњовековног друштва. Међутим, с обзиром на чињеницу да су се дела у средњем веку углавном наглас читала, и да можемо говорити пре о слушачкој него о читалачкој публици, вероватно је да су и овакви авантуристички романи били врло радо читани и усвајани.

Српска Александрида се готово у потпуности уклопила и у неке нове трендове у српској средњовековној књижевности.¹⁹ Као главно књижевно дело тог периода издваја се „својеврсни српски пролог“, нека врста историографског дела српског архиепископа Данила II, *Живојш краљева и архиеишскоја српских*.²⁰ Житијима краљева Уроша I, Драгутина и Милутина, краљице Јелене, као и црквених поглавара Арсенија I, Јоаникија I, Јевстатија I,²¹ Данило II је умногоме унео новине у дотадашњу хагиографску литературу, када је у питању сама унутрашња структура овог књижевног жанра. Састављена од многобројних поджанрова (молитава, плачева, унутрашњих монолога и дијалога са својом душом, покајничких исповедања или похвала, поученија и писама),²² владарска житија Даниловог зборника нису само старе српске биографије, већ и приповести о Даниловом времену и епохи краља Милутина. Исти је случај и са житијима која су написали Данилови настављачи (житије Стефана Дечанског и краља Душана, житије архиепископа Данила II, да поменемо само неке од њих). Следећи намеру свог претходника у даљем учвршћивању владарске идеологије династије Немањић инсистирању на нераскидивим спонама и великом складу између световне и црквене власти, као и успостављању и јачању култа владара, Данилови наследници следили су књижевне токове којима је српски архиепископ кренуо.

Српска Александрида такође је богата поджанрима који се истичу у поменутих биографијама српских владара и архиепископа. Попут краља Драгутина, који говораше: „О душо малаксала, о душо убога, све дане живота свога проживела си у небризи; о душо, већ зађе сунце и ево твој век је при крају, ти која си волела грех. После овога немаш никаква дела у овом веку. Нема ти спасења, но вечна мука“²³, тако и Александар води разговор са сопственом душом, пошто му бива објављено да ће умрети: „Кад мене стигне смрт, ко ће памет моју по смрти ми држати, кад дође то поновно виђење и познање, и кад се душе са телима буду састале на великом оном суду?“²⁴

¹⁹ Д. Богдановић, „Нове тежње у српској књижевности првих деценија XIV века“, *Византијска уметност почетком XIV века*, научни скуп у Грачаници 1973, Београд 1978, 85–97; Д. Богдановић, *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980, 175–178; М. Кашанин, *Српска књижевност средњег века*, 210–233.

²⁰ Д. Богдановић, „Нове тежње“, 88; С. Хафнер, „Данило II као средњовековни историограф“, *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 131–138.

²¹ Питање Даниловог ауторства, када је реч о *Житију архиепископа Јоаникија*, на овом месту неће бити расправљано (в. Данило Други, *Живојш краљева и архиепископа српских. Службе*, СКЗ, Београд 1988, 23–24; Г. Л. Мак Даниел, „Генезис и састављање Даниловог зборника“, *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 217–224; Р. Маринковић, „Како проучавати Данилов зборник“, *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 225–232).

²² Д. Богдановић, „Нове тежње“, 89; Д. Богдановић, *Историја*, 177.

²³ Данило Други, *Живојш краљева и архиепископа српских*, 63.

²⁴ *Српска Александрида*, 536–537; *Роман о Александру Великом*, приредила Р. Маринковић у: Д. Богдановић, М. Павић, М. Ђурић, М. Савић, *Стара српска књижевност у 24 књиге*, књига

„...Истовремено романтичан средњовековни витешки роман, класична херојска епопеја и богоугодно житије...“,²⁵ Александрида је по много чему особена. Поред већ поменутог одсуства мотива који би у потпуности одговарали витешким моделима западног типа, овај антички јунак је ипак уклопљен у миље једне ритерске културе, која је, са неким специфичностима, владала и на двору Немањића, посебно од времена Стефана Дечанског и Стефана Душана.²⁶ Нема сумње да је витешка култура последица утицаја који су у Србију продрли са Запада, између осталог и појаве западних најамника у српској војсци. Тако се зна да је Стефан Дечански у редовима своје војске имао одред шпанских најамника,²⁷ док су се у војсци Стефана Душана налазили немачки најамници под вођством витеза Палмана. У делу дубровачког историчара, Јакете Лукаревића наводи се да је и сам цар Душан установио витешки ред Стуб Светог Стефана,²⁸ а претпоставља се да су се у то време организовале игре које су умногоме подсећале на витешке турнире.²⁹

У српској верзији романа о Александру требало би детаљније анализирати пет ставки, када је у питању портрет владара-ратника и витешки модел:

1. Александар као владар-ратник и носилац „кавалерског“ обележја
2. Витез као заштитник хришћанства
3. Ратничке инсигније
4. Однос према жени
5. Однос према смрти.

Треба истаћи да су два предложена модела, модел владара-ратника и витеза, по много чему слична. Они представљају заштитнике хришћанства, узор ратника, а особине које се очекују од идеалног владара у великој мери су приписиване и средњовековном „господину“ (милост, храброст, праведност...).

двадесет прва: *Роман о Троји; Роман о Александру Великом*, Београд 1986, 158.

²⁵ *Роман о Александру Великом*, 170.

²⁶ С. Ђирковић, „Почтени витез Прибислав Вукотић“, *Зборник Филозофској факултету*, Београд 10, 1 (1968), 272–275; *Лексикон српској средњеј века*, приредили С. Ђирковић, Р. Михаљчић, Београд 1999, 83–84; М. Поповић, „Вештина раговања и живот војника“, у: С. Марјановић Душанић, Д. Поповић, *Приватни животи у српским земљама средњеј века*, Београд 2004, 218–245.

²⁷ М. Динић, „Шпански најамници у српској служби“, *Зборник радова Византолошкој институту* 6 (1960) 15–28.

²⁸ С. Ђирковић, „Допуне и објашњења“ у: С. Новаковић, *Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности. Историја и традиција*. Београд 1982, 459; С. Бојанин, *Забаве и свейковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд 2005, 354–355.

²⁹ О томе сведоче и бројни наводи из Српске Александриде (в. С. Бојанин, *Забаве и свейковине*, 354–362).

1. Српска Александрида, као уосталом и већина средњовековних верзија приче о античком владару, почиње причом о чудесном египатском владару и магу, Нехтенаву, који напушта своју земљу будући поражен од Персијанаца. Пут га наводи у краљевство Филипа Македонског, где се прославља својим магијским способностима, а краљица Олимпијада позива га да јој помогне да роди дете. Египатски чаробњак, узевши обличје бога Амона, проводи ноћ са краљицом, подаривши јој сина, Александра, будућег владара света.³⁰ За Александра се наводи да се: „...још у младости показиваше да је ’изабраник’, јер је био снажан, врло леп и благообразан. Али му све то не беше дошло од телесног рођења његовог ни од човечја састава, већ од великог божјег промисла. Уз то је имао и прав суд у говору, веру непоколебиму, дарежљиву руку; земаљска блага је сматрао трулежним и пролазним; безмерно стрпљив према онима који греше. Са ове четири врлине поста *самог-рицем* над сва четири краја света; тим врлинама сваки цар треба да одржава царство своје...“³¹ Термин самодржац карактеристичан је за титуле наших средњовековних владара и јавља се у српској обради романа о Александру. Осим тога, у српској верзији Александар себе титулише и као витеза, у чему се огледа западни утицај на културу државе Немањића.³²

Александров пандан у Немањића био је краљ Милутин. Он је уједно и први српски владар у чијем се житију помиње македонски краљ. Тако Данило II наводи: „Као Александар, македонски цар, узвеличан силом на земљи, тако исто се и овај узвелича у Богом дарованој својој држави, као што се могао видети у часној слици својој и мушкости и доброты и царској пратњи, и томе дивећи се, (морао је човек) рећи:

’Већи си од свију силних царева, о славни краљу, јер многим премудростима борбени и непобедиви твој живот прича се, да се сви диве Божјој сили и великој помоћи блаженоме, због смерности његове и кротости и врлине живота његова...’³³ Врлинама које су красиле античког јунака, одликовао се и краљ Милутин. Да би владар достигао све наведене особине, морао је од младости да се вежба и образује.

Као носилац „кавалерског“ обележја, Александар је од свог најранијег детињства предат учитељу, филозофу Аристотелу, на образовање. Алексан-

³⁰ *Српска Александрида*, 18–30; *Роман о Александру Великом*, 72–74.

³¹ *Српска Александрида*, 5–7; *Роман о Александру Великом*, 69.

³² *Српска Александрида*, 86. Оваква места су ипак ретка у роману, а Александар самог себе углавном назива царем.

³³ Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 135. Иако се Милутин пореди са Александром, не може се извући закључак да је Данило II у тренутку састављања Милутиновог житија пред собом имао роман о Александру. Ипак, само помињање македонског владара сведочи о продору приче о античком јунаку на наше просторе и њеном уласку у сам врх културног и политичког кружока немањиће Србије.

дар се учи делима класичних аутора, песника и филозофа. Он се, међутим, не учи певању и свирању неког инструмента, као што би се то очекивало када је у питању западни витез.³⁴ Ипак, млади Александар се учи војној вештини. Стасавши за употребу оружја, Филип упућује Александра да се учи најважнијим витешким занатима: „Лови с њима (са властелом – прим. аут.) и вежбај се у војништву и стрељању.“³⁵ Александар од тада почиње да учествује и на разним витешким играма и двобојима. Он се бори са двојцом витезова, где показује изузетну храброст, јачину и вештину. Победом над Лаомедушем и Калистенушем Александар доказује да је најврснији од свих витезова. Учешће на турнирима, тркама и разним другим такмичењима ове врсте било је, као што је речено, присутно и у држави Немањића.³⁶

Средњовековни Александар идеалан је пример владара-ратника. Он се сукобљава са својим непријатељима, побеђује и осваја нова пространства ширећи тиме славу и моћ свог краљевства. Тако и архиепископ Данило II поход Стефана Дечанског против Бугара пореди са ратним подвигом македонског владара. Он наводи: „И када су дошли до тога места, на коме је требало да се овај превисоки краљ прослави са велемоћним својим војницима, као и силни македонски цар када учини рат са персијским царем Даријем.“³⁷ Модел владара-ратника присутан је у нашој житијној књижевности још од житија Стефана Немање од Стефана Првовенчаног. У њему је Немања представљен као освајач, а рат који он води приказан је као праведни рат. То је освајачки рат против цара у Константиновом граду, који „...поквари мир с Пречасним и Светим...“, али и праведни рат за повратак одузете дедовине.³⁸ Важност ратничких способности владара и, с тим у вези, физичке снаге и спреме, нашла је свој одраз и у ламенту српског народа над судбином краља Драгутина, који се одрекао престола због пада са коња и прелома ноге, онеспособљен да и даље штити поверено му стадо: „О моћни и славни самодржавни господине наш, чувару и заступниче, шта ћемо радити ми слуге твоје, стадо твоје даровано ти Богом? Јер ако ко од околних царева чује за такав твој изненадни пад, ми ћемо насилно потпасти под руку туђинаца...“³⁹ Модел владара-ратника играо је и изузетно

³⁴ Примера ради, у српској редакцији романа о Триштану и Ижоти, у коме има више елементарна витешке културе, на више места се наводи да: „...Тристан прелепо свираше харфу“ (в. *Повесї о Тришїтану и Ижотїи*, приредила и на савремени језик пренела И. Грицкат, Београд 1988).

³⁵ *Срїска Александрида*, 54; *Роман о Александру Великом*, 77.

³⁶ С. Бојанин, *Забаве и свейковине*, 343–368.

³⁷ *Данилови насїављачи. Данилов ученик, груїи насїављачи Данилової зборника*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига седма, приредио Гордон Мак Данијел, данашња језичка верзија Л. Мирковић, Београд 1989, 42–43.

³⁸ Стефан Првовенчани, *Сабрани сїиси*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига трећа, приредила Љ. Лухас Георгијевска, Београд 1988, 72–73.

³⁹ Данило Други, *Живоїи краљева и архїеїискоїа срїских*, 60.

важну улогу у формирању немањићке државне идеологије, о чему посебно сведоче и представе на новцу из времена краљева Драгутина и Милутина, као и њихових наследника. Они су били приказивани са мачем у руци, а од тог периода се на аверсима новчића појављује још један битан елемент, шлем, који у познијем периоду постаје и један од делова грба.⁴⁰

Рат који Александар Македонски води против цара Дарија није освајачки, већ праведни, ослободилачки и одбрамбени рат против осионог персијског владара. Борба против владара на Истоку могла је бити нарочито популарна у време освајачких похода српских краљева против Источног царства Константина Великог.⁴¹ Александар, који је представљен као млад годинама, али умом јак, попут краља Милутина који је: „...узрастом био млад, а благодаћу Божјом висок...“⁴² кренуо је против Дарија, како би ослободио земље његовог јарма и зауставио ширење његовог царства, као што се и Милутин супротставља Грчком царству, којем је „...расла снага, тако да је хтела узети целу област отачаства овога христољубивога (краља Милутина – прим. аут.)...“⁴³ Иста је ситуација и са Стефаном Дечанским и краљем Душаном, који ратују против Византије и Бугарске.⁴⁴ Осим тога, борба младог краља против великог и моћног супарника (попут борбе Давида и Голијата) налази свој пример и у борбама Срба и Бугара у бици код Велбужда, у којој се, по речима животописца, посебно истакао млади краљ Душан: „А и овај млади краљ веома се прослави у том рату, као Исус Навин против иноплеменика који су озлобили Израиља, према Св. Писму, које сведочи о њему: да млад беше телом, но велики ратоборац...“⁴⁵ Поређење са Исусом Навином представљало је један од битних момената у приказивању немањићких владара, као идеалних владара-ратника.⁴⁶ У Српској Александриди Исус Навин је такође присутан као ратнички модел у епизоди предаје ратничких инсигнија, својеврсних реликвија: „И нареди Јеремија да донесу камен лихантар, на коме је било записано име Господа Бога Саваота, и који је на свом шлему носио Исус Навин...“⁴⁷

⁴⁰ С. Марјановић Душанић, „Владар као ратник. Прилог проучавању немањићке идеологије“, *Зборник Филозофског факултета* 16 А (1989) 134–139; С. Марјановић Душанић, *Влагарска идеологија*, 217–233.

⁴¹ Требало би истаћи да се Турци, и поред чињенице да су означавани као Персијанци, у овом случају не би могли посматрати као главни противници, с обзиром на то да њихова озбиљна претња српским земљама креће непосредно пред битку на Марици.

⁴² Данило Други, *Животи краљева и архиепископских српских*, 112.

⁴³ Исто.

⁴⁴ *Данилови насјављачи*, 52–54, 70–75.

⁴⁵ *Данилови насјављачи*, 44.

⁴⁶ С. Марјановић Душанић, *Влагарска идеологија*, 222–233.

⁴⁷ *Српска Александрида*, 200; *Роман о Александру Великом*, 101. О овој епизоди и ратничким инсигнијама ће у даљем тексту бити више речи.

Као што је истакнуто, Српска Александрида обилује описима битака и масовних страдања, у којима се македонски владар врло често понаша као крволок, који предаје мачу и огњу све оне који би одбили да му се покоре. Такав је случај са градом Атином, која одбија да изврши Александрову заповест о предаји: „Жалосно је било гледати жене и децу како трче у сусрет својима, како гину и жене и деца и јаук се диже до небеса, а два противника се измешала у граду и проливају крв!“⁴⁸ Међутим, уколико је замољен за милост, Александар се неће показати немилосрдним. Иако ретки, у Александриди постоје примери заробљавања храбрих противника и њиховог помиловања, што је била одлика витеза западног кова, али и идеалног владара. Даријев властеличић, Амвис, послат у Александров табор са намером да га убије, бива ухваћен и одведен пред Александра. Задивљен његовом храброшћу и верношћу Дарију, Александар опрашта Амвису, који прелази у његову службу, дирнут милосрђем младог владара.⁴⁹

У Александриди неретко наилазимо и на описе правих витешких двобоја.⁵⁰ Опис двобоја Пора и Александра по много чему је типичан за ритерску књижевност западног типа: јуриш на коњу са копљем у руци, ломљење копаља, пад са коња и на крају наставак борбе буздованима или мачевима. Крај борбе је, међутим, мало измењен. Уместо да поклони живот свом противнику, што би било у складу са витешким кодексом понашања, Александар се са њим бори до смрти, наређујући ипак да се индијски владар сахрани уз све почести.⁵¹ На паралелу са опхођењем српских владара према противницима наилазимо и у животу краља Стефана Дечанског, приликом сахране његових бугарских противника: „И као што некада силни македонски цар Александар учини борбе са персијским царем Даријем и Пором, царем индијским, и победивши их, имајући у својим рукама њихова телеса и љубазно оплакавши их, заповеди погрепсти их са чашћу...“⁵²

Према витешком кодексу од ритера, као уосталом и од идеалног владара, очекивало се да буде храбар, mudar, речит, племенит, заштитник убогих и сиромашних, али и заштитник хришћанске вере. Такав је и Александар Велики, који никада не бежи из битке, већ својим војницима поручује: „Боље нам је у боју умрети него пред Персијанцима бежати; свакоме је паметном човеку лепша поштена смрт него сраман живот...“⁵³ или пак, „... да ће свако ко би пре краја борбе покушао бежати, бити без суда убијен.“⁵⁴

⁴⁸ *Српска Александрида*, 118; *Роман о Александру Великом*, 89.

⁴⁹ *Српска Александрида*, 246–253; *Роман о Александру Великом*, 108–110.

⁵⁰ Нешто богатији описима витешких двобоја од Александриде је био већ поменути роман о Троји, али и роман о Тристану и Ижоти.

⁵¹ *Српска Александрида*, 435; *Роман о Александру Великом*, 140–141.

⁵² *Данилови насљављачи*, 45.

⁵³ *Српска Александрида*, 225; *Роман о Александру Великом*, 105.

⁵⁴ *Српска Александрида*, 232–233; *Роман о Александру Великом*, 106.

Ипак, у Српској Александриди, као и у већини верзија романа о Александру, насталих на основу грчких предложака, антички јунак је првенствено представљен као идеални владар-ратник, у коме се могу препознати и неке одлике витеза западног кова.

2. Представа Александра Великог као заштитника хришћанства нераскидиво је везана за модел владара-ратника, али и средњовековног „господина“. Христијанизација Александровог лика и приче о овом античком владару једна од основних црта средњовековног романа о Александру, овде је оличена и у битним моментима Александрове „анабазе“: одласку у Јерусалим и поклоњењу Христовом гробу. Средњовековни витез постао је један од најзначајнијих чинилаца средњовековног друштва оног момента када га је црква примила у своје окриље и прогласила за заштитника ходочасника, убогих и слабих. Појава витезова као заштитника хришћанства везује се за другу половину XI века и папу Гргура VII. У складу са његовом црквеном реформом започиње и преображај витезова у вазале Св. Петра, који тада постају *milites Christi*.⁵⁵ У периоду настанка Александриде, када је била јака крсташка идеја, када су ходочаснике и путеве којима су они ишли до свог коначног одредишта штитили витезови, није могла а да не нађе свог одјека и прича о ходочашћу у Свету земљу. У роману о Александру македонски владар одлази у Јерусалим. Као што су витезови из редова темплара и хоспиталаца штитили Свету земљу од „неверника“, тако и Александар преузима на себе одговорност да, као добар хришћанин, сачува „свето господство“ од Дарија, цара идолопоклоника: „...И нека вам је знано да желим да вас избавим од напасничке Даријеве деснице“, поручује Александар народу Израилевом.⁵⁶

Поред одласка у Јерусалим присутна су још два важна елемента христијанизације у Александриди. Реч је о појави пророка Јеремије, као и о Александровој посети макаронским острвима и земљи блажених.⁵⁷ Пророк Јеремија се уводи у причу по Александровом доласку у Јерусалим. Он је његов заштитник и дарује му ратничке инсигније. Јеремија предсказује Александрову даљу судбину, јавља му се у сновима, учвршћује га у вери, саветујући га да у сваки поход крене храбро, призивајући име Бога Саваота.

⁵⁵ На двојак однос према витештву наилазимо и у делу цистерцитског „оца“, Бернара из Клервоа (в. St. Bernard of Clairvaux, *In praise of the new knighthood*, translated by Conrad Greenia, <<http://www.the-orb.net/encyclop/religion/monastic/bernard.html>>, (20. 2. 2013); в. Ф. Кардини, „Ратник и витез“, у: Ж. ле Гоф, *Човек средњеј века*, Београд 2007, 87).

⁵⁶ *Српска Александрида*, 191–192; *Роман о Александру Великом*, 100.

⁵⁷ Потрага за острвом блажених, у овом случају макаронским острвима, оличавало је муко-трпну борбу у потрази за крајњим блаженством, за таквим скровиштем где би човек могао да утекне од самога себе (в. Е. Петоја, *Мишови и лејенде средњеј века*, Београд 2005, 153–168).

Други битан моменат христијанизације јесте већ поменута посета земљи блажених људи којима влада мудрац, цар Јефант. Ови „нагому-драци“, потомци Ситови, живе на острву блажених. Окружење у коме се налазе подсећа на рај. Ова блаженост живота мами Александра да остане у њој, али то не бива могуће и Јефант поручује хероју Александриде: „Иди с миром, Александре; узео си сву земљу, врати се у њу.“⁵⁸ Важно место и велику улогу имају мудраци и старозаветни пророци и у осталим средњовековним грчким Александридама.⁵⁹ Присуство оваквих места и мудраца посебно је карактеристично и за роман о Варлааму и Јоасафу, који је био прилично распрострањен у српској средњовековној држави.⁶⁰

3. Мотив ратничких инсигнија, који је свеprisутан у Српској Александриди, један је од битних елемената владарске идеологије и христијанизације саме радње. Ратничке инсигније су везане за модел владара-ратника и као такве представљају важан елемент исказивања владареве моћи и његове легитимности. Под ратничким инсигнијама подразумевају се предмети који се употребљавају у ратне сврхе и који имају одређену сакралну димензију. Ради се о копљу, мачу, штиту и шлему. Идеолошко тумачење ових инсигнија везано је за спој старије концепције владарских инсигнија, која потиче из времена владавине цара Константина Великог, као и млађе концепције, христијанизоване, везане за поимање владара као Христовог заступника на земљи.⁶¹

Основна ратничка инсигнија јесте копље. Претпоставља се да је оно симболисало крст. Оно је схватано као *incidium regni, arbor vitae*, њега поседују и свеци-ратници попут Светог Маврикија, Светог Ђорђа, Светог Димитрија.⁶² Дуго се сматрало да само онај који поседује „свето“ копље може да влада, да копље представља стуб стабилности и просперитета монархије. О значају копља сведочи и позната епизода Фулхера из Шартра: неко од крсташа првог крсташког рата је, приликом дуге и чинило се неуспешне опсаде Антиохије, прогласио да је пронашао копље којим је Лонгин пробо Христов десни бок, те је то копље улило самопоуздање у редове бораца за веру и одиграло одсудну улогу у освајању овог града. Копље је такође неко време било једна од главних владарских инсигнија државе Немањића.⁶³ Претпоставља се да је на прихватање копља као једне

⁵⁸ *Српска Александрида*, 371; *Роман о Александру Великом*, 129.

⁵⁹ С. Jouanno, *Naissance et métamorphoses*, 377–388.

⁶⁰ *Роман о Варлааму и Јоасафу*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига двадесет друга, приредио и на савремени језик пренео Т. Јовановић, Београд 2005.

⁶¹ С. Марјановић Душанић, *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994, 124.

⁶² Исто, 143–144.

⁶³ С. Марјановић Душанић, *Владарске инсигније...*, 143–144.

од инсигнија значајно допринео утицај Угарске на државу српских великих жупана, Стефана Немање и његових непосредних претходника.

У Српској Александриди копље игра веома важну улогу.⁶⁴ О важности и значају ове ратничке инсигније сликовито говори следећа епизода: Антиох наређује Даријевом посланику да се поклони копљу и Александровом шлему на њему, а овај му одговара: „Ако се ја поклоним копљу Александрову, то онда значи да ви нисте Даријеви поданици, и ја Дарију на очи не смем више изаћи.“⁶⁵

Мач је, поред копља, представљао једну од најважнијих ратничких инсигнија. Попут копља и мач је био отелотворење часног крста. У средњем веку била је изразито распрострањена теорија о два мача, *gladius spiritualis et gladius materialis*, од којих је први припадао духовном, а други световном владару. Шире схваћена, ова теорија се није односила само на црквеног поглавара и владара, главне представнике ове две власти, већ и на саму цркву и институцију владаревих вазала и вазала њихових вазала. Световни мач, којим је било дозвољено војевати за славу Христовог имена, поседовао је и витез. Велика важност се придаје мачу и у Александриди. Јунак романа прети Дарију да ће упознати македонски мач, тако што ће од његовог мача страдати.

Поред копља и мача, шлем и штит представљају посебно занимљиве ратничке инсигније, поготову ако се има у виду да је шлем временом постао и део грба. Могло би се рећи да шлем, као владарска инсигнија, представља својеврсну ратничку круну. Овome у прилог иде и чињеница да је у англосаксонској традицији до X века било присутно крунисање шлемом.⁶⁶ Овако схваћена функција шлема, као *sacra corona*, коју сме да носи и витез, повећава његов углед, његовој појави и улози у феудалном друштву приписује се сакрална димензија, која је свакако утицала на формирање витешке касте као истакнуте и угледне друштвене групе. Тако Александар наређује Даријевом посланику „...да се шлему поклони.“⁶⁷ Познато је да је и у германским еповима шлем имао и магијске особине. На такву употребу шлема наилазимо у Причи о Нибелунзима.

Ова војничка инсигнија била је изузетно популарна и у средњовековној Србији, где је имала не само симболично већ и национално значење. Српски средњовековни владари представљани су на аверсима новчића

⁶⁴ Прича о копљу има и своју античку позадину. Наиме, како наводе Аријан и Плутарх, Александар Македонски је, прешавши у Малу Азију, бацио копље и на тај начин симболично означио освајање тог дела света.

⁶⁵ *Српска Александрида*, 83; *Роман о Александру Великом*, 83.

⁶⁶ С. Марјановић Душанић, *Владарске инсигније...*, 145.

⁶⁷ *Српска Александрида*, 83; *Роман о Александру Великом*, 83.

са шлемом на глави. Поред тога што на такве представе владара наилазимо и на новцу угарског краља, Карла Роберта, оне су ипак ретке у поређењу са српским представама, те се може говорити о посебном типу српског средњовековног шлема. Он добија и специфична национална обележја.⁶⁸ О томе сведочи и Александрида: „...а кад Македоњани почну рат са Персијанцима, ово носи на глави својој да те Македоњани познаду и не убију.“⁶⁹

Посебну важност за једног ратника, оно што га чини поносним, представља његов коњ. Иако није једна од инсигнија, коњ је свакако показатељ господства онога који га јаше, показатељ његовог друштвеног статуса. Витезови морају имати најбоље коње, коње које нико сем њих не може укротити, попут Александровог Букефала.

Поред копља, мача и шлема, штит је представљао битно ратничко обележје.⁷⁰ Штит је чувао онога који га је носио, био је заштита од зла. Када се, почетком крсташких ратова, почела развијати симболика везана за витешка знамења, на штит почињу да се стављају разна обележја. Свака војска имала је своје обележје, своју симболику и своје мотиве, а улога штита је била да ту симболику учини јавном, видљивом, величанственом. Тако се у Александриди македонски краљ и његови ратници спремају за походе: „Почеше одмах ковати шлемове и на штитове метати његов грб, лавовску главу; на шлемове василионове рогове с аспидовим крљуштима.“⁷¹

Необично важан аспект са кога се посматра духовност ратничких инсигнија јесте и моменат њиховог наслеђивања. Наследити ратничку опрему од својих славних предака представљало је за ратника посебну част и имало је изузетно спиритуално значење. Због тога је необично важна била церемонија опасивања мача око онога који треба да буде уврштен у ред витезова. Ова предаја оружја имала је посебну важност и за српске средњовековне владаре. Предајом ратничких инсигнија наследнику обезбеђивао се континуитет у једном од најважнијих аспеката власти, освајању нових земаља и проширивању територије сопствене државе.⁷² Добро је позната епизода из житија краља Драгутина, када овај краљ, по силаску са власти, предаје оружје рашког престола своме брату, краљу

⁶⁸ С. Марјановић Душанић, „Владар као ратник“, 135–145.

⁶⁹ *Српска Александрида*, 83; *Роман о Александру Великом*, 83.

⁷⁰ Штит је у старијим временима био и елемент грба. В. С. Новаковић, *Историја и традиција*, 297–298.

⁷¹ *Српска Александрида*, 78–79; *Роман о Александру Великом*, 82.

⁷² Осим наслеђивања ратничке опреме у оквиру владајуће куће, посебна важност је придавана и враћању оружја владару (цару) по смрти властелина, што је било регулисано чланом 48 Душановог законика (в. *Душанов законик*, приредио Ћ. Бубало, Београд 2010, 85, 166).

Милутину: „Даде му драгоцене дарове и злато и хаљине... коња свога и оружје своје, које сам на себи, на своме телу ношаше.“⁷³ У Српској Александриди посебна пажња је посвећена предавању ових ратничких инсигнија. Главни јунак романа о Александру, по освајању Рима, Јерусалима, Вавилона, Персепоља, приликом посете Троји, добија ратничке инсигније које су припадале великим јунацима прошлости, те стога представљају својеврсне реликвије. По освајању Рима Александар добија: „...парипа под крокодиловом ашом, оседлана седлом од камења адаманта; и изнесоше му оружје Агамејуша краља, које узеше у Троји од Париза, сина тројанског краља Премуша; изнесоше му лиорандиново копље обнизано бисером и многоценим камењем, копље Ајакша Телемонића и још десет копаља; и изнесоше му штит римског цара Тарквинија, опшивен аспидовом кожом.“⁷⁴ По доласку у Троју Александра „...сусретоше сви грађани с великом чашћу и скупоченим даровима; изнесе му на лавовској кожи оружје Ацилеша, сина краља Перлеуша, и штит Ајакша Телемонића...“⁷⁵, а пошто освоји и свети Јерусалим, Александар, из руку пророка Јеремије, добија: „...камен лихантар, на коме је било записано име Господа Бога Саваота и који је на свом шлему носио Исус Навин...“, добија мач незнабошца Голијата, шлем снажног Сампсона и Сампсоново копље.⁷⁶ Предајом ових ратничких инсигнија, Александар је био потврђен као владар и заштитник освојених. Приметно је, међутим, да Александар не добија ратничке инсигније приликом уласка у Вавилон и Персепољ. Истина, по уласку у Вавилон Александар добија „тисућу целокупног оружја са златом и бисером“, али нема ни помена о неким специфичним ратничким инсигнијама.⁷⁷ Ово би се дало објаснити чињеницом да персијско оружје ни у ком случају није могло представљати свете инсигније, наслеђене од предака, будући да су Персијанци оличавали свет против којих су се хришћански владари борили. Исти је случај и са оружјем индијског цара Пора. Иако Александар и од Дарија и од Пора добија дијадеме и престо, државне симболе, он од њих не прима свете ратничке инсигније.⁷⁸

У западним обрадама романа о Александру, које су блиске француским *chansons de geste*, нема помена о предаји ових ратничких инсигнија, на њиховој светости се толико не инсистира.⁷⁹ Међутим, предаја ратничких

⁷³ Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских*, 61.

⁷⁴ *Српска Александрида*, 129–130; *Роман о Александру Великом*, 90.

⁷⁵ *Српска Александрида*, 152–153; *Роман о Александру Великом*, 93–94.

⁷⁶ *Српска Александрида*, 200–201; *Роман о Александру Великом*, 101.

⁷⁷ *Српска Александрида*, 240; *Роман о Александру Великом*, 107.

⁷⁸ *Српска Александрида*, 300–301, 438; *Роман о Александру Великом*, 116–117, 141. О владарској круни и престолу (в. С. Марјановић Душанић, *Владарске инсигније*, 155–159).

⁷⁹ Такав је случај и са делима Валтера од Шатијона и Квилихина из Сполета, који су у XII и XIII веку опевали Александрове јуначке подвиге (в. нап. 9).

инсигнија, као и осталих симбола власти, присутна је у грчким обрадама овог дела,⁸⁰ као и у српској верзији романа, што се из приложеног да видети.

4. У средњовековном роману о Александру Великом не наилазимо на мотив витешке куртоазне љубави. Ипак, оно што је свакако приметно је и специфичан и у основи противречан однос према жени. Ово је уосталом била и карактеристична перцепција жене у средњовековном друштву. На њу се гледало као на мајку, Богородицу, жену беспрекорне части и чедности, која је на свет донела спасиоца читавог човечанства. С друге стране, жена се посматрала кроз Адамову грешну жену, Еву, која је осудила човечанство на вечно страдање и изгнанство из раја. Тако се у Александриди веома сликовито приказује женска зла ћуд: „Већ од памтивека зна се да су обично жене криве за многа велика и страшна зла; прво се Адам поведе за женом, па пропаде; па велики и силни Сампсон због жене погибе, и најмудрији међу људима, Соломон, због жене у ђд оде. И у граду Троји многи храбри витезови и цареви због жене једне погинуше.”⁸¹ У Александриди је наглашено да је муж господар своје жене, она му мора бити апсолутно подложна и ни у ком случају нема права да му суди.

Поред овакве слике у Александриди наилазимо и на слику смерне жене и мајке. Такви су ликови Александрове мајке, Олимпијаде, царице Клеофиле Кандакије, али и Даријеве и Порове жене. Олимпијада и Клеофила Кандакија приказане су као паметне жене, мајке које својим синовима деле мудре савете и подстичу их на врлину. Поред две поменуте јунакиње романа о Александру, у српској књижевности тога времена издваја се и лик краљице Јелене Анжујске, коју је у свом зборнику овековечио архиепископ Данило II. Јелена се моли за своје синове „... да се не ухвате у мрежу греховну, и сама поучавајући их богоразумним речима, говораше:

„Децо моја љубима у Господу, вама говорим, а ви слушајте разумно речи моје, и не одбаците поуке ваше матере... Брат који се дели од брата љубављу, такав је сличан птици која је излетела из свога гнезда и која лети на друга места, коју лако може уловити сваки птичар и ловац. А брат кога брат помаже јесте као тврд и висок град.”⁸²

Још један женски лик у Александриди, лик Даријеве ћерке, Роксанде, изазива посебну пажњу. Њом се Александар жени, како и доликује човеку

⁸⁰ С. Jouanno, *Naissance et métamorphoses*, 368–370.

⁸¹ *Српска Александрида*, 149–151; *Роман о Александру Великом*, 93. Да је жена била извор свих несрећа и ратова најбоље сведочи поменути роман о Троји (в. *Роман о Троји. Роман о Александру Великом*, 41–66).

⁸² Данило Други, *Животни краљева и архиепископа српских*, 89–90. Из Јелениних речи јасно се да видети да је циљ њених поука престанак сукоба између краљева Драгутина и Милутина и смиривања ситуације у земљи. Мак Даниел, „Генезис и састављање...“, 218–219.

његовог ранга – женом коју веома воли и која је симбол чедности и верности: „...Јер је Роксанда била краснија од свих жена; не само лепота, већ и душевне врлине су је красиле.“⁸³ Свадба Александра и Роксанде везана је за Даријеву смрт и његов коначни обрачун са Александром. Дарије, коме је остало неколико минута живота, даје своју ћерку „освајачу света“ за жену: „Прими Александре прекрасну и милу, светлост очију мојих, прими јединицу кћер моју Роксанду... прими ову као робинју своју; ако ти је мила, за жену је себи узми. Јер је она красна, и врло мудра, и благородних родитеља је кћи.“⁸⁴

Кроз одређене странице Александриде провејава и еротика карактеристична за средњовековне романе. То се види у епизоди о незауостављивој жељи и пожуди коју Нехтенав осећа према Олимпијади, или у отмици Олимпијаде од стране Анасархоса.⁸⁵

У Александриди је присутан још један тип жене, жена-ратник. Оне су оличене у ликовима легендарних амазонки, врло популарних и у романима западне провенијенције.⁸⁶

5. Смрт, једини сигуран и неизбежан догађај у животу сваког појединца, у средњовековном друштву постаје хришћанска категорија. Смрт се није доживљавала као коначна, она је само прелазак из света патње и страдања у свет блажених. Она је свеприсутна, са њом се људи свакодневно срећу, она је у одређеним књижевним жанровима (попут житијине литературе) била предосећана и најављена,⁸⁷ а са друге стране, смрт је била и изненадна. На фрескама манастира налазе се њене представе, представа страдања Исусовог, представе Страшног суда, смрти светитеља, владара, на минијатурама дела приказане су смрти славних ратника и бораца. Дакле, ако је смрт свуда око људи, они су на њу навикли, они је ишчекују, јер ће она сигурно доћи.

Ипак, смрт се не дочекује раширених руку. Поред великог броја поређења јуначке смрти и срамног живота у витешким романима, постоји и она људска црта страха од смрти. Са једне стране Александар се према смрти односи витешки, храбро јуриша у битке више волећи да славно погине него да срамотно живи. Међутим, када му се предсказује да ће скоро умрети, Александар осећа тугу и изузетну жалост за животом: „Као човек неки на место одређено му за смрт, иђаше тада и македонски цар: свега

⁸³ *Српска Александрида*, 309–310; *Роман о Александру Великом*, 118.

⁸⁴ *Српска Александрида*, 304–305; *Роман о Александру Великом*, 117.

⁸⁵ *Српска Александрида*, 26, 68–69; *Роман о Александру Великом*, 72–73, 80–81.

⁸⁶ *Српска Александрида*, 443–445; *Роман о Александру Великом*, 142–143. L. Ariosto, *Bijesni Orlando*, Zagreb 1953; Е. Петоја, *Мийови*, 185–202.

⁸⁷ С. Марјановић Душанић, „Смрт и светост“, у: С. Марјановић Душанић, Д. Поповић, *Приватни животи*, 586.

света цар, помишљајући на своју смрт, беше неутешан.⁸⁸ Смрт античког јунака, који бива отрован од стране једног од својих поданика, једна је од најпотреснијих сцена романа о Александру, а умор „цара васељене“ оплакали су сви присутни: „И велика се жалост и плач учинише, какве никад нико не чу раније.“⁸⁹ Оваква тужна слика владареве смрти везана је за идеју о крунисаној глави као Христовом изасланику на земљи и, као таквом, гаранту спасења својих поданика. Због тога је смрт владара доживљавана изразито потресно.⁹⁰ Александрова смрт и његов одлазак са овоземаљског света у основи је представљен као владарска смрт, као одлазак онога који је ту ради добробити и искупљења своје пастве. Александар напушта земаљски свет отрован, на самртничком одру, а не у борби, опраштајући се са својим поданицима: „Јер ја идем, идем тамо где су сви који су од искона помрли. Остајте ми с богом, помињите ме до смрти своје, јер ћемо се опет видети кад мртви из гробова устану на страшно судилиште.“⁹¹ Тако се и краљ Милутин опростио од својих поданика: „Ево разумите, чеда моја љубима, дође време мог одласка од вас, и ево се делимо. Но узвеличајте Господа са мном, јер одлазим у Његово наследство.“⁹² После смрти следи плач и неконтролисано исказивање емоција: „...епископ Данило заплакавши из доброг срца, и тако бацивши се на тело овога блаженога, жалосно плачући говораше: О, јаој мени, слатки мој господару, зашто се брзо разлучи од нас, пастиру добри и чувару наш...“⁹³, или у Александриди: „Роксанда раздра крзно, до земље косе распете, па плачући Александру, као да је жив, говораше: О Александре, свега света царе, силни господине, зар си ми непријатељ био кад ме у туђини остављаш?“⁹⁴ Из наведених цитата види се да је смрт владара доживљавана као одлазак заштитника, без чије је протекције и помоћи било тешко наставити са животом. Иако је смрт самом Александру била најављена, она је за његове поданике дошла изненадно и прерано.

Разматрајући све што је до сада наведено о представи Александра Великог као идеалног владара-ратника, али и као средњовековног „господина“, може се закључити да је анализирани роман у потпуности одговарао трендовима књижевности, али и схватањима друштва у коме је био заступљен. Иако различита од витешке културе западних дворова, српска средњовековна држава није била искључена и затворена за струјања са

⁸⁸ *Српска Александрида*, 538–539; *Роман о Александру Великом*, 158.

⁸⁹ *Српска Александрида*, 611; *Роман о Александру Великом*, 170.

⁹⁰ С. Марјановић Душанић, „Смрт и светост“, 586–615.

⁹¹ *Српска Александрида*, 610; *Роман о Александру Великом*, 170.

⁹² Данило Други, *Животни краљева и архиепископа српских*, 145.

⁹³ Исто, 146.

⁹⁴ *Српска Александрида*, 611–612; *Роман о Александру Великом*, 170.

Запада, који је био носилац овакве врсте књижевности. Међутим, погрешно би било закључити да је долазак романа о Александру на наше просторе имао везе искључиво са том врстом културног утицаја на државу Немањића. Иако је роман вероватно дошао из западних земаља у приморске крајеве српске државе, где је вероватно са латинског преведен на средњовековни српски језик, нема сумње да је предложак латинског текста била грчка верзија овог дела.⁹⁵ Роман о Александру Великом у нашу средњовековну средину никада није дошао у оном облику у каквом су се прераде популарног дела могле наћи у Француској, Шпанији, Италији.⁹⁶ Настао на основу грчких предложака (што је случај са свим верзијама овог средњовековног романа), чији је главни извор била Псеудо-Калистенова историја,⁹⁷ српска верзија популарног дела одговарала је захтевима и укусу своје публике. Код нас класификовано као дело преводне литературе,⁹⁸ овај роман садржи и одређене посебности карактеристичне за нашу књижевност тог доба. Ово штиво, веома популарно на двору српских владара XIV века, у одређеној мери је одражавало и владарску идеологију Немањића кроз слику Александра Великог као хришћанског владара-ратника, заштитника својих поданика. Међутим, да би се нешто више рекло о тој посебности и специфичности српске верзије, неопходно би било упоредити сачуване грчке обраде овог романа са Српском Александридом, као и одговарајуће западне верзије.⁹⁹ Тек онда би било могуће дати целовитији одговор на питање у којој мери је српска верзија романа о Александру верна грчком предлошку са ког је настала, као и то у коликој мери се у њој јављају елементи витешке културе карактеристичне за западни свет.¹⁰⁰ Предложени и анализирани модели владара-ратника и средњовековног „господина“ показују где би се могло тражити преплитање две културе (византијске и западне) и означавају само почетак и правце даљег истраживања.

⁹⁵ Види нап. 12.

⁹⁶ О овоме је већ било речи. Познато је да су, поред грчких предложака на основу којих су се разне верзије ово дела преносиле, на Западу настале и *chansons de geste* чији је главни јунак био Александар Велики.

⁹⁷ За детаљне изворе романа о Александру (в. С. Jouanno, *Naissance et métamorphoses*, 17–26).

⁹⁸ М. Кашанин, *Српска књижевност*, 48–66.

⁹⁹ Даљи рад на Српској Александриди биће посвећен поређењу поменутих верзија дела.

¹⁰⁰ Важно би било проучити да ли се у грчким верзијама појављују описи правих витешких двобоја и турнира, на шта наилазимо у српској обради романа. У грчким верзијама Александар учествује у такмичењима, али се она везују за надметања која су одржавана на византијском хиподрому, стецитишту политичког и културног живота престонице Царства на Босфору (в. С. Jouanno, *Naissance et métamorphoses*, 361–364).

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ:

Данило Други, *Животи краљева и архиепископа српских. Службе*, прир. Г. Мак Данијел и Д. Петровић, данашња језичка варијанта Л. Марковић, Просвета : СКЗ, Београд 1988.

Данилови наставаљачи. Данилов ученик, групи наставаљачи Даниловој зборника, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига седма, приредио Гордон Мак Данијел, данашња језичка верзија Л. Мирковић, Београд 1989.

Душанов законик, приредио Ђ. Бубало, Београд 2010.

Повесји о Трипуну и Ижиди, приредила и на савремени језик пренела И. Грицкат, Београд 1988.

Роман о Троји; Роман о Александру Великом, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига двадесет прва, приредила Р. Маринковић, Београд 1986.

Варлаам и Јоасаф, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига двадесет друга, приредио и на савремени језик пренео Т. Јовановић, Просвета : СКЗ, Београд 2005.

Српска Александрида, приредила Р. Маринковић и В. Јерковић, САНУ, Одељење језика и књижевности, свеска друга, Београд 1985.

Стефан Првовенчани, *Сабрани списи*, Стара српска књижевност у 24 књиге, књига трећа, приредила Љ. Јухас Георгијевска, Београд 1988.

Bernard of Clairvaux, *In praise of the new knighthood*, translated by Conrad Greenia, <<http://www.the-orb.net/encyclop/religion/monastic/bernard.html>>, (20.02.2013.).

Quilichinus de Spoleto, *Historia Alexandri Magni*, herausgegeben von W. Kirsch, Skopje 1971.

The Alexandreis of Walter of Châtillon: A Twelfth-century Epic, a Verse Translation by D. Townsend, University of Pennsylvania Press 1996.

ЛИТЕРАТУРА:

Афанасьева Е. В., „К вопросу о связях древнегреческой, среднегреческой и сербской редакций романа об Александре Македонском“, *Древнерусская литература: Источниковедение*, Сборник научных трудов, Ленинград 1984, 31–44.

Богдановић Д., *Историја старе српске књижевности*, Београд 1980.

Богдановић Д., „Нове тежње у српској књижевности првих деценија XIV века“, *Византијска уметност почетком XIV века*, научни скуп у Грачаници 1973, Београд 1978, 85–97.

Бојанин С., *Забаве и свешковине у средњовековној Србији од краја XII до краја XV века*, Београд 2005.

Динић М., „Шпански најмници у српској служби“, *Зборник радова Византолошкој института* 6 (1960), 15–28.

Кашанин М., *Српска књижевност у средњем веку*, Београд 1975.

Ле Гоф Ж., *Човек средњега века*, Београд 2007.

Лексикон српској средњега века, приредили С. Ђирковић, Р. Михалчић, Београд 1999.

Мак Даниел Г. Л., „Генезис и састављање Даниловог зборника“, *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 217–224.

Маринковић Р., „Како проучавати Данилов зборник“, *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 225–232.

- Маринковић Р., „Роман као књижевни род у средњовековној књижевности Јужних и Источних Словена“, *Прилози за књижевности, језик и фолклор* 34 (1968), св. 3–4, 203–218.
- Маринковић Р., *Српска Александрида. Историја основног шекспира*, Београд 1969.
- Марјановић Душанић С., Поповић Д., *Приватни животи у српским земљама средњег века*, Београд 2004.
- Марјановић Душанић С., *Владарска идеологија Немањина*, Београд 1997.
- Марјановић Душанић С., „Владар као ратник. Прилог проучавању немањинке идеологије“, *Зборник Филозофског факултета* 16 А (1989) 125–146.
- Марјановић Душанић С., *Владарске инсигније и државна симболика у Србији од XIII до XV века*, Београд 1994.
- Новаковић С., *Историја и традиција. Хералдички обичаји у Срба у примени и књижевности*, Београд 1982.
- Петоја Е., *Митови и лејенде средњег века*, Београд 2005.
- Радосевић Н., „Данило II и византијска дворска реторика“, *Архиепископ Данило II и његово доба*, Београд 1991, 245–252.
- Хафнер С., „Данило II као средњовековни историограф“, *Архиепископ Данило II и његово доба*, Зборник, Београд 1991, 131–138.
- Ћирковић С., „Почтени витез Прибислав Вукотић“, *Зборник Филозофског факултета*, Београд, 10, 1 (1968), 259–275.
- Agiosto L., *Bijesni Orlando* (prev. D. Anđelinović), Zagreb 1953.
- Beck H. G., *Geschichte der byzantinischen Volksliteratur*, München 1971.
- Jouanno C., „Alexandre à Byzance: unmodèleimperial?“, *Perspectives médiévales* 29 (2004), 19–41.
- Jouanno C., *Naissance et métamorphoses du Roman d'Alexandre*, Paris 2002.
- Kazhdan A., Epstein A. W., *Changes in Byzantine culture in the eleventh and twelfth centuries*, Berkley–Los Angeles–London 1985.
- Martin F. M., *Libro de Alexandre* (<http://www.cervantesvirtual.com>, <20. 2. 2013>).
- Moening U., *Zur Überlieferungsgeschichte des mittel- und neugriechischen Alexanderromans*, Köln 1987.

THE ROMANCE OF ALEXANDER THE GREAT IN MEDIEVAL SERBIA:
THE CHIVALROUS IDEAL AND A PORTRAIT OF A WARRIOR-KING

by

Bojana Pavlović

Summary

The Romance of Alexander the Great, together with the Romance of Troy, was one of the most popular novels in medieval Serbia. It is considered that this novel appeared in Serbia at the end of the XIII/beginning of the XIV century and that it was translated from one of the Greek medieval versions of the mentioned work. However, it has been established that the Romance of Alexander the Great has come down to us from maritime parts of Serbian medieval state, which have been exposed to the strong influence of the western culture. Therefore, it is of the utmost importance to ascertain to what extent the

western influences can be found in the Romance itself and to what extent the work is a translation from the Greek version of the text.

The popularity of the Romance and its influence on the works of Serbian archbishop Danilo II - the famous *Danilov zbornik* - as well as on the works of his successors, must be ascribed to the character of Alexander the Great, a ruler who conquered almost the entire antique world. During the course of time the story of Alexander the Great underwent serious changes and the main character, the Macedonian ruler and the story of his deeds, became a story of a conquering Christian hero.

The Romance of Alexander the Great corresponded with the literary trends and genres of the XIV century Serbian literature. The portrayal of the main character also corresponded with the images of the rulers of that time from the Nemanjić dynasty (mainly kings Milutin, Stefan Dečanski and Stefan Dušan), who were all marked (like Alexander himself) as warrior-kings, conquering heroes. The image of a warrior-king was also closely related to the model of medieval "gentleman", in which one can recognize western influences, for they were both expected to be courageous, merciful, just and protectors of Christianity. Accordingly, five points related to the aforementioned models can be analyzed:

1. Alexander as a warrior-king and a "gentleman"
2. Knight as a protector of Christianity
3. Warrior insignia
4. Relation towards women
5. Relation towards death

All of these points tend to show the christianized Alexander, his behaviour as a ruler, but also as a medieval knight (which can be seen in the episodes of tournaments and duels in which Alexander takes part against the other knights), his care for Christianity and holy places as well as the importance of warrior insignia (spear, sword, shield and helmet), which were considered holy and sacred. Of special importance are the parallels and comparisons that can be found in the vitae of Serbian medieval kings, *Danilov zbornik* and the works which followed, related to Alexander the Great (starting from king Milutin) and the episodes from the Romance itself. However, in order to establish the specificity and uniqueness of the Serbian version of the Romance, a more detailed comparison of Serbian and Greek, as well as western versions of the novel must be carried out. Some future research of the Romance will aim to answer these questions.

Небојша С. Шулешкић*

КАРЛОВЦИ – ДЕМОГРАФСKE И ЕКОНОМСKE ПРИЛИКЕ (1546–1590)**

САЖЕТАК: На основу података из турских фискалних пописа из XVI века приказани су верска и етничка структура Карловаца (данас: Сремски Карловци), као и структура њихових пореских давања. Наведени подаци указују на то да се Карловци могу сматрати једним од најмноогољуднијих и економски најразвијенијих српских насеља у XVI веку.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Срби, Карловци, Срем, Сремски санџак, Отоманско царство

Једно од најзначајнијих обележја прошлости југоисточне и средње Европе у раздобљу од краја XIV до краја XVI века биле су интензивне демографске промене. Расветљавање њихових узрока, садржаја, тока и последица услов је за успостављање континуитета између историје средњовековних и модерних друштава, а самим тим и за целовито сагледавање историјског развоја појединих народа, држава и заједница које су настањивале веће географске области. Српски етнички простор у време турских освајања значајно је преобликован, а недовољна истраженост промена у његовом облику и структури створила је празнину која онемогућава целовито сагледавање и синтетичко научно уопштавање историје српског народа. Основни циљ овога рада је да се укаже на поменути празнину, као и да се поставе одређена питања, на која се, уз помоћ мањих статистичких низова састављених од података из више турских пореских пописа, у извесној мери могу дати и одговори.

Време настанка пет турских пореских пописа који приказују неке од основних елемената демографских и економских структура Карлова-

---

* Филозофски факултет, Одељење за историју, Универзитет у Београду: nsuletic@f.bg.ac.rs

** Рад је резултат истраживања на пројекту Министарства за просвету, науку и технолошки развој Републике Србије: „Српска нација – интегративни и дезинтегративни процеси“ (ев. број 177014).

ца одредили су хронолошки оквир студије. Просторни оквир је, с друге стране, постављен тако да се може уочити једна од значајних особености овог насеља. Реч је о вароши која је према турским фискалним пописима имала највећу концентрацију српског становништва, односно становништва чији је етнички корпус до средине XV века чинио део језгра српског средњовековног друштва и свој културни, верски и етнички идентитет у највећој мери очувао током неколико векова живота под турском и хабзбуршком влашћу. Етничку групу о којој је реч њихови мађарски суседи, а касније и представници хабзбуршке власти, означавали су термином *Раџи*, односно *Расџијани*, док су у турским изворима ретко били препознавани као засебна целина, већ су као и остали хришћани називани *зимијама* и *неверницима*. Ми ћемо их у даљем тексту означавати термином којим су се припадници ове групе у изворима самоидентификовали – *Срби*.

Већина карловачких, као и других сремских Срба, несумњиво потиче из области јужно од река Саве и Дунава. Чињеница да се у XIV и током прве половине XV века становништво средњовековних српских држава повлачило пред турским освајачима и интензивно досељавало на подручје средњовековне Краљевине Угарске данас је опште место у историографији.¹ Исто тако и сазнање да су средишњи и источни делови Срема постали део језгра српског етничког простора пре средине XV века.² Верску и етничку структуру овог подручја нису изменили ни походи турске војске, која у трећој деценији XVI столећа није изводила нападе само на угарске војне посаде, већ и на цивилно српско становништво у Срему, које је робљено и присилно насељавано на полуострву Галипољу.³ Међутим, тачно време досељавања Срба које турски пописи региструју у Карловцима у другој

¹ Сима Ћирковић, „Српски живаљ на новим огњиштима“, *Историја српског народа*, 2, Београд 1982, 431–444; Ferenc Szakály, „Serbische Einwanderung nach Ungarn in der Türkenzeit“, у: Ferenc Glath (Hg.), *Ethnicity and Society in Hungary*, Budapest 1990, 21–39.

² Оскудицу извора о етничкој структури Срема у XV веку у извесној мери надомешћује квалитет сачуваних сведочанстава. Једно од таквих сведочанстава је и потврда коју је жупан Пожешке жупаније Ладислав издао фрањевцу Јакову Маркијском (Jacobus de Marchia, Giacomo della Marca, c. 1400–1476) у Ђакову 25. фебруара 1437. године, где се, између осталог, каже – *nos vero, qui pro annuientia diuorum regum et progenitoris domini regis et imperatoris in iam dictis partibus Syrmie satis in competenti parte dominio temporalis fungimur perpetuo mediante nostra conscientia testamur et pollicemur, quatenus maiorem partem predictarum parcium Syrmie Rascianos inhabitare*. Документ је у целости објављен у: Eusebius Fermendžin, *Acta Bosnae potissimum ecclesiastica cum incertis editorum documentorum regestis ab anno 925 usque ad annum 1752*, Zagrabiae 1892, 159. На значај овог извора у нашој историографији међу првима је указао Радослав Грујић у чланку „Један папски инквизитор 15. века у Војводини“, *Гласник Историјског друштва у Новом Саду*, 4, Сремски Карловци 1931, 437–440.

³ Душанка Бојанић Лукач, „О прошлости Галипољских Срба“, *Зборник за друштвене науке*, Матица српска 48/1967, 91–94; Радмила Тричковић, „Галипољски Срби и Јагодина“, *Историјски часопис*, 29–30/1982–1983, 129–142; Феридун Емешен, „Историја једне миграције с почетка 16. столећа. Сремски изгнаници на Галипољу“, *Историјски часопис*, 42–43/1995–1996, 237–253.

половини XVI века није могуће сасвим поуздано одредити, јер је и раздобље између средине XV и средине XVI века, као и период у којем су настали анализирани турски пописи, доба интензивних миграционих кретања Срба с подручја некадашње Српске деспотовине и других средњовековних српских држава према угарским равницама. Ове миграције су у највећој мери биле подстакнуте фискалном политиком, којом су турске власти настојале да демографски оживе новоосноване санџаке на северу државе и економски их стабилизују до мере у којој би пореским приходима сакупљеним на својој територији били способни да издржавају сопствени управни апарат и војне гарнизоне. Међутим, пружање фискалних олакшица хришћанским поданицима настањеним у областима северно од река Саве и Дунава и емиграциони талас који је ова мера покренула у санџацима с вишим пореским оптерећењем на југу изазвали су и неке нежељене ефекте. Како фискални притисак државне власти на производно становништво у Смедеревском, Крушевачком, Зворничком и низу других санџака није био умањен у сразмери са стопом негативног механичког прираштаја, локалне економије на просторима јужно од Саве и Дунава доспеле су у хронично стање депресије, која се на више начина негативно одражавала на економску и политичку стабилност Отоманске државе. Економска криза, која је у великој мери била узрокована стагнацијом или опадањем аграрне производње, суочила је турске власти с проблемом дистрибуције пореских прихода и немогућношћу да уредно измирује новчане обавезе према своме све бројнијем чиновничком и војном апарату. На тај начин Турска је поделила судбину већине апсолутистичких монархија у Европи, које су се током XVII века суочавале са сличним проблемом. Као и у хришћанској Европи, и у Турској су економски проблеми заоштравали политичке, верске и етничке односе, али за разлику од Европе отоманска елита није никада решила, а чини се ни препознала основне узроке своје кризе.

Иако се изучавањем демографских и економских кретања у Отоманској држави дотиче суштина историје југоисточне Европе, у овом тексту се нећемо упуштати у дубљу анализу поменутих процеса. Овом приликом ћемо се задржати на чињеници да су миграције становништва с подручја средњовековних српских држава у раздобљу од XIV до XVI века биле толико интензивне и динамичне да се може поставити питање – у којој мери је успостављање турске власти у југоисточној и деловима средње Европе довело до преобликовања или чак померања језгра српског етничког простора. Да бисмо дошли у ситуацију да поставимо ово питање, послужили смо се с неколико турских пописа, који указују на то да се насеље с највећом концентрацијом српског становништва у другој половини XVI века налазило изван граница некадашње Српске деспотовине. У првом делу рада покушали смо да опишемо метод који води до таквог закључка, док смо у другом делу

покушали да уз помоћ мањих низова статистичких података укажемо на динамику демографских кретања и релативну стабилност етничке структуре овог насеља. На једно од кључних питања – чиме су Карловци привукли велики број људи, да управо на овом месту пронађу привремено или трајно боравиште – немамо конкретан одговор. Један од чинилаца који би свакако требало узети у обзир је повољан географски положај. У том смислу су упадљиве сличности између Карловаца и поморишког насеља Мако, једне од ретких панонских вароши која се истицала великим бројем искључиво хришћанских пореских кућа. Као што су житељи вароши Мако живели на средокраћи између два административна центра с војним посадама – Чанада и Сегедина – и скелом премостили реку Мориш, исто тако су и Карловчани скелом савладали Дунав и били окружени турским војним посадама у Варадину и Сланкамену.⁴ Једна од погодности коју су становници Карловаца имали у односу на већину других Сремаца огледала се и у томе што су њихове пореске дажбине чиниле део султановог хаса. То је искључивало могућност да у време сакупљања својих тимарских прихода у ово насеље долазе наоружани војници, који би коначили у рајинским кућама. Основни разлог због којег су у дистрибуцији пореских прихода тимарски порези Карловаца били додељени владаревом хасу била је огромна производња вина. Ова околност несумњиво је била један од најважнијих чинилаца у развоју Карловаца, због чега су у завршном делу текста табеларно приказани низови података који описују структуру тимарских пореза овог насеља.

НАЈВЕЋЕ СРПСКО НАСЕЉЕ XVI ВЕКА

Будући да је српски етнички простор сачињавало неколико хиљада мањих и већих насеља, за потребе ове анализе смо претпоставили да се у другој половини XVI века средиште српског етничког простора налазило у областима које су биле у саставу средњовековне Српске деспотовине. Како се у другој половини XVI столећа већи део ове територије налазио у саставу четирију турских управних јединица – Крушевачког, Вучитрнског, Смедеревског и Призренског санџака, на основу података из неколико турских пореских пописа насталих у раздобљу од краја пете до краја седме деценије XVI века утврдили смо неке од основних чинилаца демографске структуре за десет најмногљуднијих српских насеља из сваког од поменутих четири санџака, као и из санџака Срема, којем су Карловци припадали.

⁴ Gyula Káldy-Nagy (ed.), *A csanádi szandzsák 1567. és 1579. évi összeírása*, Szeged 2000, 132–149.

*

Санџаци Крушевац, Вучитрн, Призрен, Смедерево и Срем су током XVI века више пута пописивани, али ови пописи никада нису спровођени у исто време. Осим тога, сакупљање и бележење података обављали су различити људи, а сакупљене информације су систематизоване по сличном, али не и по јединственом начелу. Будући да су пописи о којима је реч били замишљени као пројекција владаревих прихода од тзв. *џимарских њореза*, односно од пореза који су чинили фонд за исплату *џимара* – годишњих плата спахија и појединих државних службеника, низови података које они садрже су по правилу непотпуни и прилагођени намени сваког појединачног пописа. Правилно тумачење њиховог садржаја зависи од познавања турског фискалног система и његових посебности у свакој од пописиваних области.

У седмој деценији XVI века санџаци Крушевац, Вучитрн, Призрен и Смедерево с једне, и санџак Срем с друге стране, припадали су различитим пореским областима. Да би низови података из ових докумената могли да се међусобно упоређују, важно је имати у виду бар неке од разлика у начину опорезивања рајинског становништва у две фискалне области. Различитост која има најзначајније последице за извођење закључака у нашем раду тиче се величине пореске јединице – *куће*. Наиме, у санџацима који су се налазили јужно од Саве и Дунава, односно у областима које су интегрисане у састав Отоманске државе до краја XV века, најмања пореска јединица на коју су могле да буду разрезане дажбине био је одрасли мушкарац немуслиманске вероисповести, способан за привређивање. Зависно од броја и платежне способности одраслих мушкараца у неком насељу или области, законодавац је дефинисао вредности *џизје* и *харача*, који су били намењени за султанову благајну, односно *сџенце*, која је била део годишњег прихода спахија. С друге стране, у Сремском и Сегединском санџаку, као и у санџацима Темишварског ејалета, најмања пореска јединица на коју су могле да буду разрезане дажбине била је *кућа* или *башићина*. Рајинско становништво у овим областима или уопште није било задужено спенцом (Срем), или је спенцу, под називом – *кашџа* (тур. *resm-i qarū*), плаћало у паушалном износу по *кући* (Сегедин, Темишвар). Будући да су у турским санџацима северно од Саве и Дунава и *џизја* и *харач* разрезивани по *кући*, овом пореском олакшицом тамошња раја је најбоље могла да се окористи ако би се већи број инокосних породица повезаних родбинским везама пореским властима представљао као једна пореска *кућа*. Да је ова појава била присутна у Срему потврђује, између осталог, и једно наређење, које су крајем пролећа 1578. године представници централне власти издали пописивачима државних прихода у Сремском санџаку. Из наређења се сазнаје да је будимски беглербег Мустафа-паша Соколовић пријавио Порти, да *џаксу за сено, босџан и грва*, која је разрезивана на *куће* или *башићине*, хришћанска раја у Срему плаћа у истом износу

као и раја у санцаку Смедереву (12 аспри), што према његовом мишљењу није било праведно, нити корисно за државу:

Јер у Смедеревском и Зворничком санцаку, који се налазе с друге стране реке Саве, у свакој рајинској кући, колико год да има људи, на свакога од њих појединачно је уписана спенца, а поред тога дају и авариз. У санцацима који се налазе с друге стране реке Дунава, у свим санцацима Темишварског вилајета, као и у сада пописаном Сегединском санцаку, свака кућа даје по један грош спенце, и по један грош као новац за сено и дрва. **Код раје Сремског санцака, углавном, у једној кући има по седам или по осам [мушких] особа** [подв. аутор]. Међутим, каже се да они својим спахијама као новац за сено и дрва дају само дванаест аспри, и ништа осим тога. Нарочито у погледу ушура од сена они могу да поднесу више (*otluk öşri ziyâdeye mütehammildir*), тако да, када би се раји у поменутом санцаку уписале таксе на сено и дрва као један грош од старешине сваке куће (*her hâne başına*), на овај начин би се добило 10 000 грошева више, и пошто би се исправили [тј. повећали приходи] санцакбега, заимâ, спахија и других, државна благајна би имала корист. Раја у оближњим санцацима даје спенцу и авариз по човеку (*adam başına*), а овде, иако у једној кући има много људи, од старешине куће (*hâne başına*) [се даје] по један грош таксе за сено и таксе за дрва. Каже се да је раја овај обичај прихватила, да нема потешкоћа [у прикупљању дажбина], а и да је за државну благајну то врло корисно.⁵

Према попису тимарских прихода Сремског санцака из 1579. године, *џакса за сено, босџан и дрва* повећана је на 52 аспре, тако да је била 4,33 пута већа од исте таксе у Смедеревском санцаку. Може ли се ово повећање схватити као процена државних власти да је пописна *кућа* у Срему у просеку била око четири пута многољуднија од пореске *куће* у санцацима јужно од Саве и Дунава? Иако извори дају основ за такву претпоставку, поуздани закључци не могу се изводити и квантификовати без много више низова статистичких података од серија којима у овом тренутку располажемо. Стога ћемо за сада само закључити да је **пореска кућа у Сремском санцаку, у начелу, била многољуднија од пореских кућа које су забележене у пописима тимарских прихода у Вучитрнском, Крушевачком, Смедеревском и Призренском санцаку**. У даљем тексту ћемо приказати колико су турски пописивачи забележили хришћанских пореских *кућа* у наведеним санцацима у раздобљу између краја шесте и краја седме деценије XVI века.

*

Попис тимарских прихода из Вучитрнског санцака објављен 1544/45. године указује на динамику у развоју демографских прилика, јер у многим

⁵ Наређење је издато у последњој декади месеца ребиулевела 986. године (28. мај – 6. јун 1578). *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* (даље: BOA), *Tapu Tahrir Defteri* (даље: TTD) 571, 12; *Osmanlı Kanunâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, ed. Ahmed Akgündüz, VIII, İstanbul 1994, 309.

насељима бележи значајне промене у односу на стање које је било регистровано око 1530. године. У неким насељима дошло је до пораста броја пореских *кућа*, у неким до драстичног пада.⁶ С обзиром на то да не располажемо пописом ове области који би хронолошки био ближи крају седме деценије XVI века, претпоставићемо да се почетком друге половине XVI столећа и Вучитрнски санџак налазио у зони негативног прираштаја становништва, те да вредности које даје попис из 1544/45. године представљају можда и максималан број пореских обвезника хришћанске вероисповести који је на овом простору живео до краја турске владавине.

Попис из 1544/45. године бележи релативно добру насељеност санџака, а по броју регистрованих српских пореских *кућа* издвајају се четири насеља: Приштина, Трепча, Ново Брдо и Јањево. У **Приштини** су, поред 151 муслиманске *куће*, у 9 српских махала забележене 322 пореске *куће*, 28 нежењених синова и браће и 6 удовица. Међу трима највећим рударским насељима у санџаку најбројнију српску заједницу имала је **Трепча** (Горња и Доња) с 26 хришћанских махала и 289 *кућа*, 70 нежењених синова и браће и 28 удовица, поред којих су биле уписане и 3 муслиманске махале са 76 *кућа*. У **Новом Брду** је у 38 српских махала регистровано 265 *кућа*, 32 нежењена сина и брата и 13 *удовица*, а 162 *куће* у 9 муслиманских махала. Најзад, у **Јањеву** су у 6 српских махала регистроване 232 *куће*, 22 нежењена сина и брата и 3 *удовице*. Четврто по величини рударско насеље била је **Беласица** са 127 српских пореских *кућа*, 31 нежењеним сином и братом и 3 *удовице*, а у насељу је забележено и 10 муслимана. Преосталих пет насеља су били: **Грачаница** (84 српске пореске *куће*, 9 синова и браће, 1 *удовица* и 24 баштине), **Вучитрн** (82 српске пореске *куће*, 4 сина и брата и 3 *удовице* у 4 махале; 109 муслиманских *кућа* у 6 махала), **Стрнац** (82 српске пореске *куће* са 16 синова и браће), **Подужево** (75 српских пореских *кућа* с 2 сина и брата) и **Липљан** (74 српске пореске *куће* с 11 нежењених синова и браће).⁷

*

Према попису тимарских прихода у Призренском санџаку, чија се територија из 1579. у мањој мери преклапала с подручјем санџака Вучитрна

⁶ У Приштини је, на пример, 1530. године регистровано 259 хришћанских *кућа*, 63 нежењених синова и браће, 13 *удовица*, 1 манастир и 51 баштина, а у Трепчи (Горњој и Доњој) 232 хришћанске *куће*, 42 нежењена сина и браће и 27 *удовица*, што указује на позитиван прираштај становништва. С друге стране у Белом Брду је 1530. године била регистрована 81 хришћанска *кућа*, 6 нежењених синова и браће и 13 *удовица*, док су у попису из 1544/45. забележене свега 23 хришћанске *куће*, 7 нежењених синова и браће и 6 *удовица*. BOA, TTD 234, 151; 167 *Numaralı Muhâsebe-i Vilayet-i Rûm-İli Defteri (937/1530), II: Vilçitrin, Prizrin, Alaca-hisâr ve Hersek Livâları, Dizin ve Tıpkıbasım*, ed. Murat Yüzbaşıoğlu et al., Ankara 2004, 337, 351.

⁷ BOA, TTD 234, 15–23, 114–125, 136–138, 155–163, 181, 204–205, 214–217.

из 1544/45. године, најбројнија српска заједница је живела у **Призрену** (276 кућа, 108 нежењених синова и браће и 27 удовица у 11 махала, поред којих је пописано 428 кућа у 8 муслиманских махала). Од преосталих девет насеља, пет се налазило у пописној области Призрена: **Муштуште** (у 5 српских махала – 130 пореских кућа, 46 нежењених синова и браће и 3 удовице), **Љубижда** (у 3 српске махале – 114 српских пореских кућа, 21 син и брат и 8 удовица), **Рибар** (у 9 српских махала – 113 пореских кућа са 40 синова и браће), **Селце** (108 српских пореских кућа, 60 синова и браће и 4 удовице) и **Коруша** (94 српских пореских кућа, 25 нежењених синова и браће и 1 удовица), а четири у пописној области Трговишта: **Букојевица** (у 3 српске махале – 170 српских пореских кућа, 52 сина и брата и 2 удовице), **Пештера** (112 српских пореских кућа, 38 синова и браће и 1 удовица), **Тврдишева** (104 српских пореских кућа, 18 синова и браће и 2 удовице) и **Велика Корита** (102 српске пореске куће с 39 нежењених синова и браће).⁸

*

Према попису тимарских прихода у Крушевачком санџаку из доба владавине султана Селима II (1566–1574), десет највећих српских насеља у санџаку је забележено у трима пописним областима – пет у пописној области Дубочице, три у области Прокупља и два у области Петруса. Највећи број кућа забележен је у прокупачком селу Буковици (123), а најмањи у дубочичком селу Јарсенову (86). У сваком насељу је забележен и изванредан број нежењених синова и браће. Њихов број је неуједначен и креће се између 3,33% (Бобиште) и 22,76% (Белановци) од укупног броја кућа у насељу. У два насеља је забележен мањи број муслимана (Тополница – 2 куће, Плочник – 1 кућа и 1 нежењени син), нешто више у селу Буковици (16 непотпуних читлука, 12 нежењених синова и браће, 1 цео и 15 непотпуних читлука чији корисници нису били стално настањени у селу), док је у Прокупљу, где су муслимани, по свој прилици, чинили етничку већину (316 мушких особа у 4 махале), забележено је и 18 ромских кућа. За нас је овом приликом важно да попис омогућава да се квантификује број српских пореских кућа.

Поменутих пет села у пописној области Дубочице су: **Белановци** (120 српских кућа и 7 нежењених синова и браће), **Горњи Слатинци** (107 кућа и 11 нежењених), **Доња Тополница** (98 кућа и 9 нежењених), **Бобиште** (90 кућа и 3 нежењена) и **Јарсеново** (86 кућа и 10 нежењених). У пописној области Прокупља у питању су насеља: **Буковица** (123 куће и 28 нежењених), **Плочник** (118 кућа и 26 нежењених) и **Прокупље** (88

⁸ Татјана Катић, *Ойширни њојис Призренској санџака из 1571. године*, Београд 2010, 34–36, 49–68, 151–154, 279–280, 309–311, 313–314.

кућа и 15 неожењених). У пописној области Петруса је село **Доње Видово** (107 кућа и 16 неожењених) и дервендијско село **Горњи и Доњи Ражањ** (105 кућа и 6 неожењених).⁹

*

Поменутом попису тимарских прихода Крушевачког санцака из 1570. године, по времену настанка релативно је близак попис тимарских прихода санцака Смедерево, који је завршен у пролеће 1560. године. Десет највећих српских насеља у санцаку је забележено у осам пописних области – три у пописној области Смедереву, и по једно у пописним областима Кучајни, Руднику, Београду, Сребреници, Ужицу, Осату и Ваљеву. Највеће српско насеље у Смедеревском санцаку било је смедеревско село **Милошевац**, али због особености фискалног статуса његових житеља број пореских кућа у овом селу није једноставно одредити. Житељи овога села, наиме, обављали су помоћне службе за турску војну посаду у смедеревској тврђави, због чега су били ослобођени готово свих пореских обавеза, или како је у дефтеру наведено – *иџје, сѣнџе, овчарине, шеријатских и обичајних дажбина*. Због тога пописивач није имао посебан разлог да изражава број пореских кућа, нити да утврђује идентитет и број неожењених синова и браће. Уместо тога, он их је пописао као 226 појединаца (тур. *neferāt*), настањених у четири махале (Петник, Кнез Вук, Пејак син Степана и Богдан син Николе). Један од њих је регистрован као примићур, а забележено је 28 недавно досељених породица на које се повластице нису у потпуности односиле, већ су плаћали спенцу, ушуре и друге рајинске обавезе. Према овом попису, у Милошевцу је било укупно 254 одрасла мушкарца. И под претпоставком да су четвртину, па чак и трећину ове популације чинили неожењени синови и браћа, Милошевац би и даље могао да се сматра највећим српским насељем у Смедеревском санцаку.¹⁰

Из групе од десет најмногољуднијих српских насеља у Смедеревском санцаку у смедеревској пописној области забележена су још два – **Пожаревац** (90 кућа и 15 неожењених) и **Ђуриновци** (63 куће и 10 неожењених). Заједничко је двама насељима то да су њихови српски житељи цизју плаћали одсеком. Једна од основних разлика је да су Ђуриновци у потпуности били насељени Србима, док је у Пожаревцу пописано и 56 муслимана који су били ослобођени дажбина, 29 муслимана који су користили аграрне површине мање од целог читлука, петорица њихових неожењених синова и група од 6 исламизираних ромских породица. Мешовиту верску и етничку структуру имала је и **Кучајна**. У овом рударском месту у

⁹ ВОА, ТТД 567, листови: 95–96, 114, 171–174, 178–180, 293–296, 299, 303–305.

¹⁰ ВОА, ТТД 316, 341–344.

истоименој пописној области у четири махале је забележено 160 српских *кућа* и један нежењени син. Осим српске раје, пописано је 139 *кућа* и један нежењени син у четири муслиманске махале, 41 припадник војне посаде, 41 ромско домаћинство хришћанске и исламске вероисповести и 10 Јевреја.¹¹ И у **Руднику**, по којем је носила име једна од пописних области, Срби су чинили само релативну већину становништва. Овде је у 15 махала пописано 147 српских *кућа* и 47 нежењених синова и браће, али и 134 муслиманске *куће* с 23 нежењена сина и брата, као и заједница коју је чинило 26 ромских породица. Једина српска заједница из групе од десет најмногољуднијих, која, према попису, није чинила барем просту већину у месту пребивалишта били су Срби из **Београда**. У Београду је у 11 махала пописано 95 *кућа* и 8 нежењених синова и браће. Међутим, у 16 муслиманских махала је забележено 377 имена, међу којима 10 имама, 11 муџезина и заповедник тврђаве – диздар, и 8 нежењених синова.¹²

У преостала четири насеља муслимани су у мањој мери били присутни само у **Буковцима**, у пописној области Сребренице, где су поред једне кнезовске, 80 *кућа* српске раје и 16 нежењених синова и браће забележене и 3 муслиманске *куће* с 4 нежењена сина и брата, и у **Грбовцу** (1 примићур, 58 *кућа*, 8 нежењених) у области Ваљева, где су пописане две муслиманске *куће*. У **Љубишу** (61 *кућа*, 27 нежењених) у ужичкој области, и **Свидругу** (58 *кућа*, 15 нежењених) у области Осата, није било других етничких група изузев Срба. Становници Љубиша и Свидруга имали су статус дервенција.¹³ Списак свих наведених насеља, с бројем српских пореских *кућа*, приказан је у табели 1.

*

У десет најмногољуднијих хришћанских насеља и делова насеља у Сремском санцаку, према попису тимарских прихода који је завршен 1569. године, Срби су чак у девет чинили апсолутну већину хришћанске популације. Једино су у селу Узун Ловасу или Дугом Ловасу (у пописној области Илока), које је са 74 пореске *куће* и 4 удовице било шесто најмногољудније хришћанско насеље у санцаку, етничку већину чинили Мађари и Словинци. Стога смо Узун Ловас искључили из посматраног низа, а уместо њега серији смо додали једанаесто најмногољудније насеље у Сремском санцаку – Крушедол. Списак ових насеља, с бројем пореских *кућа*, приказан је у табели 1.

¹¹ О Кучајни под турском влашћу (вид. Срђан Катић, „Турско утврђење Кучајна од оснивања 1552/53. до аустријског освајања 1718. године“, *Историјски часопис*, 48/2001, 137–146).

¹² ВОА, ТТД 316, 40–45, 106–110, 346–349, 354–361.

¹³ ВОА, ТТД 316, 32–33, 483, 575, 655–656.

У десет највећих српских насеља у Срему највећи број муслимана забележен је у **Сланкамену**, где су поред педесетак војника биле забележене 52 *куће* муслимана, од којих је 9 пописано унутар тврђаве, а 43 у вароши. Српски Сланкамен је чинило 113 *кућа*, син спахије (Манојло Ђурин), 4 удовице и 12 мартоласа. Муслимана је било и у **Земуну**, где је у вароши пописана 21 особа, а поред њих 73 српске *куће* и 1 удовица. Последње насеље у којем су муслимани чинили значајан део становништа био је **Јарак**, у области Митровице, с 24 муслиманске *куће*, односно 99 српских *кућа*, 1 црним мартоласом и 6 удовица. У три насеља муслимани су чинили изразиту мањину. У **Новом Селу** у пописној области Митровице поред 72 српске било је 5 муслиманских *кућа*. Међу Србима су пописани још и кнез и 4 удовице. У селима **Амзови** у пописној области Раче (92 српске *куће* и 3 удовице) и **Круседолу** у области Ирига (70 српских *кућа*) забележена је по једна муслиманска *кућа*. У митровичком селу **Лигету** (71 *кућа*, примићур и 6 удовица), иришким насељима **Врднику** (104 *куће* и 3 удовице) и **Нерадину** (70 *кућа*, кнез и 1 удовица) нису забележене несрпске етничке групе.¹⁴

Ако би се имао у виду изведени закључак да је *кућа* у Срему била многољуднија од истоимене пореске јединице у санџацима јужно од Дунава и Саве, увидом у податке из табеле 1 могло би се уочити да су највећа српска села у Срему у просеку имала већи број житеља од села у другим санџацима. Пажљивијом анализом података из пописа могло би се рећи да су несрпске етничке групе биле присутне и у сремским насељима, али у мањој мери него, на пример, у Смедеревском санџаку. Муслимани су и у Срему чинили значајан део становништва у местима у којима су биле стациониране војне посаде, као на пример у Сланкамену, али у етнички и верски мешовитим насељима из посматране групе Срби су чинили бар релативну већину, тим пре што су муслимани пописивани или као појединци или као старешине инокосних породица.

Груби опис демографске структуре највећих српских насеља у пет турских санџака показује у којој је мери било особено место Карловаца у српској историји друге половине XVI века. Према попису објављеном 1569. године, Карловци су с 487 већином српских пореских *кућа* били најмногољудније српско и хришћанско насеље у Сремском санџаку, као и на целокупном посматраном делу српског етничког простора. Од Сланкамена, другог по величини српског насеља у Срему, били су већи три до четири пута, од Приштине у Вучитрнском санџаку барем два пута, од Призрена три до пет пута, од Милошевца у Смедеревском санџаку четири до шест пута, а од села Буковице у Крушевачком санџаку између седам и десет пута. По броју

¹⁴ Bruce McGowan (ed.), *Sirem Sancağı Mufassal Tahrir Defteri*, Ankara 1983, 200–205, 237–240, 258–260, 286–287, 328–332, 386–388, 516–518.

душа Карловци су се могли мерити с административним седиштима каква су били Београд или Илок. Притом, турски пописи указују на то да најважнији демографски чиниоци у другој половини XVI века ни у Карловцима нису били стабилни, па стање које је регистровано пописом из 1569. године не приказује ово насеље на врхунцу његовог демографског развоја.

Карта 1. Санџаци Вучитрн, Крушевац, Призрен, Смедерево и Срем према турским пописима тимарских прихода из 1544/45–1571. године и географски распоред насеља или делова насеља с највећим бројем пописаних хришћанских (српских) пореских кућа.

Табела 1. Хришћанска насеља и делови насеља с највећим бројем регистрованих пореских кућа у санџацима Крушевцу, Вучитрну, Призрену, Смедереву и Срему, према турским пописима из 1544/45–1571. године¹⁵

	Санџак Крушевац, с. 1570. године (ВВА, ТТД 567)		Санџак Вучитрн, 1544/45. године (ВВА, ТТД 233)		Санџак Призрен, 1571. године (Каџић, <i>Опиширни попис</i>)		Санџак Смедерево, 1560. године (ВОА, ТТД 316)		Санџак Срем, 1569. године (McGowan, <i>Sirem Sancağı</i>)	
	Назив насеља	Кућа	Назив насеља	Кућа	Назив насеља	Кућа	Назив насеља	Кућа	Назив насеља	Кућа
1.	Буковца	123	Приштина	322	Призрен	276	Милошевац	254 ¹⁶	КАРЛОВЦИ	487
2.	Белановци	120	Трепча	289	Букојевица	170	Кучајна	160	Сланкамен	126
3.	Плочник	118	Ново Брдо	265	Муштушгте	130	Рудник	147	Врдник	104
4.	Г. Слатинци	107	Јањево	232	Љубижда	114	Београд	95	Јарак	100
5.	Д. Видово	107	Беласица	127	Рибар	113	Пожаревац	90	Амзова	92
6.	Ражањ	105	Грачаница	84	Пештера	112	Буковци	80	Земун	73
7.	Д. Тополница	98	Вучитрн	82	Селце	108	Ђуриновци	63	Ново Село	73
8.	Бобиште	90	Стрнац	82	Тврдишева	104	Љубиш	61	Литет	72
9.	Прокупље	88	Полујево	75	В. Корита	102	Грабовац	59	Нерадин	71
10.	Јареново	86	Липљан	74	Коруша	94	Свидруг	58	Крушедол	70

¹⁵ Бројем је означена укупна мушка популација, која је била способна за привређивање – старешине домаћинства и њихови нежењени синови и браћа.

ДЕМОГРАФСКА КРЕТАЊА И ЕТНИЧКА СТРУКТУРА:
ДИНАМИКА И СТАБИЛНОСТ

Колико је данас познато, Карловци су у XVI веку пописивани најмање пет пута. Најстарији познати попис био је израђен око 1545. године и већ на основу њега се може уочити неуобичајено велика концентрација аграрног становништва у насељу. Према поменутом попису у Карловцима су у то време били настањени само хришћани. У пет махала је забележена **461 пореска кућа** и 86 удовичких домаћинстава (табела 3). Пет *кућа* припадало је старешинама махала (тур. *ser-maħalle*), због чега их састављач пописа није исказао у крајњем збиру. Независно од пописаних махала, које су носиле имена по својим старешинама – *Кнез Субоџа*, *Михал Кујинац*, *Ђурко Миланко*, *Никола Сџојан* и *Пеџар Појовић*, у насељу је регистрована и група (тур. *setmā'at*) од 5 ромских *кућа* хришћанске вероисповести (Тодор и Степан – отац им се звао Душман, један Јован и две особе с личним именом Никола).¹⁶

Највише пореских *кућа* у Карловцима забележено је у попису који је састављен средином XVI столећа. У махалама *Јован Сџејко*, *Михал Кујинац*¹⁷, *Ђурко Миланко*, *Пеџар Јован* и *Пеџар Појовић син Николе* тада је регистрована **691 кућа** (табела 3). Број удовичких домаћинстава остао је приближно исти (85), а бројно се увећала ромска заједница, у оквиру које је поменуто пет особа из претходног пописа, сада с још седам хришћана (Вујица, Петар, Јован, Ђурко, Никола, Марко, Новак) и две неожењене особе исламске вероисповести (Мехмед син Абдулаха и Хусејин син Абдулаха).¹⁸ Присуство Рома није регистровано ни у једном од каснијих пописа Карловаца.

Током последњих деценија XVI века турски пописи бележе неуједначен, али сталан пад насељености. Већ у попису који је завршен 1569, а састављан је, вероватно, у току претходне године, у махалама *Кнез Субоџа Ђурађ*, *Вук Милован*, *Михајло (!) Кујинац*, *Пеџар Појовић* и *Никола Паушан* пописано је **494 кућа** (табела 3). Поред кнеза, регистровани су спахије Степан и Тодор-ага, и Тодоров брат Јован-ага. Као припадници војничког сталежа, они нису били задужени рајинским обавезама, па, као ни кнез, нису приказани у збиру пореских *кућа*. Ми смо, међутим, у овој демографској анализи и њих узимали у обзир. Попис бележи пад удовичких домаћинстава на свега 15.¹⁹ У попису из 1579. године регистровано је даље смањење броја *кућа*, будући да је у махалама – *Кнез (!)*, *Лукач Бојосав*, *Јован Паушан*, *Јанко Раџман* и *Симеон кројач* било пописано **405**

¹⁶ ВОА, ТТД 437, 127–132.

¹⁷ Уз његово име забележено је „becāyeş Andrīya veledes“.

¹⁸ ВОА, ТТД 1000, 26–33.

¹⁹ ВОА, ТТД 549, 127–132.

кућа, и поред њих 11 *удовица*, а до 1590, када је састављен нови попис, забележено је свега **294 куће**.²⁰

Чини се да је негативни прираштај становништва остао демографско обележје Карловаца и током XVII века, мада у нешто мањој мери. Међутим, до јасних представа о овом питању не може се доћи на основу извора којима располажемо. Због кризе државних финансија и немогућности да одговоре својим обавезама према спахијама, органи централне администрације у XVII веку нису спроводили периодичне пописе својих прихода. На тај начин држава је, по свој прилици, настојала да избегне своју одговорност према спахијама, чије издржавање из реалних извора прихода није била у стању да обезбеди. Спахијама је, стога, прећутно било дозвољено да сами утврђују износ и динамику наплате својих тимара, будући да су њихове вредности и даље биле дефинисане у новчаним износима које је деценијама уназад инфлација обесмислила. Администрација је у XVII веку водила само тзв. *дефитере цизје*, за чије изучавање још увек није изграђена одговарајућа методологија. Колико је данас познато, дефтери цизје из XVII столећа су били састављани на основу грубих процена демографских и економских прилика у појединим областима, при чему основна фискална јединица за наплату дажбине није била еквивалентна појму пореске *куће* из XVI века. У изворима су забележени случајеви да је у XVII веку више домаћинства, па и цело насеље, могло да буде уписано као једна или као половина *харачке куће*.²¹ Из тог разлога, подаци из дефтерâ цизје за фискалну област *Мишровице, Ириџа, Варадина и Земуна*, према којима су Карловци у раздобљу између 1628. и 1640. у четири (!) махале имали **104 харачке куће**, за демографске процене имају релативну вредност.²² Од њих су неупоредиво значајнији подаци које је убрзо после окончања Бечког рата (1683–1699) сакупила хабзбуршка државна комисија. Према њиховим забелешкама, у Карловцима је 1702. године било настањено **215 домаћинства**, од чега се 60 домаћинства бавило трговином и занатима као основном делатношћу. У оквиру 175 аграрних домаћинства (сесије) било је пописано и 13 неочењене браће, 64 неочењена сина, 105 кћери и 73 инквилина, који су живели у „туђим кућама“. Већину становника су, према напомени пописивача, чинили Срби (*gente fidei acatholicae*), поред којих је регистрован и мањи број *римокаџолика*.²³ Стога не изненађује

²⁰ BOA, TTD 571, 157–162, TTD 673, 79–81. Три особе – Вук син Милоша, Јован (!) и Васа Брадић, вршили су службу калафатџија на карловачкој скели, због чега су били ослобођени фискалних обавеза и нису приказани у укупном збиру пореских *кућа*.

²¹ Александар Фотић, „Два прилога из историје Срема 1687. године“, *Зборник за оријенталне студије*, 1, Београд: САНУ 1992, 139–145.

²² Österreichische Nationalbibliothek, MXT 611, 4–16.

²³ Tade Smičiklas, *Dvjestogodišnjica oslobodjenja Slavonije. Drugi dio: Spomenici o Slavoniji u XVII. vijeku (1640–1702)*, Zagreb 1891, 288–290.

што структура личних имена у турским пописима XVI века потврђује наводе из савремених наративних извора, да је апсолутна већина житеља Карловаца у то доба припадала српском етничком корпусу. Штавише, судећи по учесталости појављивања појединих личних имена у пописима, верска и етничка структура Карловаца се током овог раздобља није битно мењала, тако да удео мађарског и словинског становништва, које је у XVI веку исповедало претежно протестантске вероисповести, није прелазио 10–15% од укупне популације у насељу.²⁴

*

Иако лична имена старешина пореских *кућа* често нису поуздан показатељ етничке и верске припадности пописаних хришћанских домаћинстава, ономастички материјал који садрже турски пописи не може се ни у потпуности занемарити, јер се на основу њега могу утврдити ако не егзактне, а онда оријентационе вредности елемената поменутих структура. Тешкоће у раду с овим материјалима су бројне. На првом месту је, свакако, чињеница да је у језицима свих народа хришћанских вероисповести велики број имена преузет из верске традиције, која им је, у већој или мањој мери, свима била заједничка. Календарска имена, као што су на пример: Андрија, Ђорђе, Јаков, Јован, Матија, Никола, Петар, Павле и друга, срећу се у целој Европи, како код православних хришћана, тако и код римокатолика и протестаната. Истина, у појединим језицима су нека од ових имена добила специфичне облике, који на српском етничком подручју могу да служе као релативно поуздани показатељи о којој је културној или етничкој зони реч. Тако се, на пример, једно од најпопуларнијих календарских имена у XVI веку *Јован* – у овом облику јављало скоро увек у српским етничким зонама, којима нису били страни ни други облици (нпр. Иван, Иваниш). У мађарским етничким зонама пак, где ово име није било мање распрострањено, скоро увек се јављало у облику *Јанош*, док су код словенског становништва калвинске и римокатоличке вероисповести, које се током XVI и XVII века самоидентификовало термином *Словинци*, преовладавали облици *Иваниш* и *Иван*. На етничке разлике између Словена и Мађара на сличан начин указују и варијанте именâ као што су: Ђорђе – Ђерђ, Никола – Миклош, Павле – Пал, Степан – Иштван. Ове варијанте календарских имена углавном се могу јасно разликовати

---

²⁴ До почетка осме деценије XVI века протестантске вероисповести исповедало је између 75 и 80 одсто становништва настањеног на територијама средњовековне Краљевине Угарске. У подручјима под турском влашћу најраспрострањенији је био калвинизам. Mihály Bucsay, *Der Protestantismus in Ungarn 1521–1978. Ungarns Reformationskirchen in Geschichte und Gegenwart, Vol. 1: Im Zeitalter der Reformation, Gegenreformation und katholischen Reform*, Vienna 1977; Ferenc Szakály, „Türkenherrschaft und Reformation in Ungarn um die Mitte des 16. Jahrhunderts“, *Études historiques hongroises*, 2, Budapest 1985, 437–459.

у турским пописима, али не увек. Будући да су пописе спроводила лица којима језик пописиваног становништва није био матерњи, да се радило о напорном и једноличном административном послу, да су забелешке по више пута преписиване пре уобличавања завршне варијанте пописа и да су пописи којима располажемо често преписи с других предложака, није редак случај да су у турским изворима не само лична имена већ и називи насеља били погрешно забележени.

Па ипак, без обзира на то што у сваком појединачном случају није могуће поуздано одредити етничку или верску припадност само на основу имена регистрованог лица, и упркос грешкама којима су турски писари оптеретили изворни материјал, анализа ономастичке грађе може да укаже на одређене правилности. На примеру Пакрачког санцака, где су у другој половини XVI века турско крајиште (серхат) настањивали искључиво досељени Срби с влашким статусом, анализа ономастичке грађе је показала да и лична имена регистрованих старешина пореских *кућа* сведоче о јасним културним и етничким разликама између Срба крајишника и словинско-мађарских заједница, које су настањивале пописне области Церник и Дреновац. Народна словенска имена, која је на подручју серхата носило око две трећине старешина пореских *кућа*, у областима Церника и Дреновца је имало свега око 5% фискалних обвезника. С друге стране, десетак календарских имена (Иваниш, Михал, Мартин, Иштван, Марко, Петар, Ђура, Томаш, Мата, Андријаш и Степан) у Цернику и Дреновцу је носило више од половине регистрованих старешина пореских *кућа*, док је на крајишту било забележено мање од 5% таквих случајева.²⁵

Овом приликом кратко ћемо се осврнути на сремску пописну област Иванково, из два разлога. Прво, да бисмо показали да неки општи закључци изведени на примеру Пакрачког санцака важе и у Срему. И друго, да бисмо приказали на који начин ономастички материјал може да покаже да једна етничка зона није српска. Структура имена старешина фискалних *кућа* у области Иванкова, на западу Срема, приказана је у табели 2. У поменутој области турски пописивач је забележио укупно 421 фискалног обвезника хришћанских вероисповести у 27 насеља. Као што се може видети, у попису је три и више пута регистровано 31 лично име. Од тога само име *Вук* не спада у групу календарских. *Марџин* и *Сџејан* су у области Иванкова регистровани нешто ређе, а *Павле*, *Блаж* и *Грјур* чешиће него у областима Церника и Дреновца, међутим упадљива заједничка карактеристика за оба подручја јесте да су народна словенска имена била веома ретка. Изузеци у овом случају речито потврђују правило. Шест народних имена под редним

²⁵ Н. С. Шулетић, „Становништво санцака Пакрац 1565. године“, *Зборник о Србима у Хрватској*, 9, 2013, Београд: САНУ (у штампи).

бројевима 58–63. у попису области Иванково помињу се само по једанпут. И сва су забележена у селу Јармини, очито једином српском насељу у том подручју. Ово село је имало девет *кућа*, а старешине преосталих трију звали су се *Вук*, *Живко* и *Новак* – дакле, имали су народна словенска имена. Старешина сеоске самоуправе био је кнез *Марко*, једино регистровано лице у насељу с календарским именом, али његов отац се звао *Радул*. Осим Марка, у преосталих 26 насеља забележена је само још једна особа са звањем кнеза – *Хабијан* у мађарском/словинском насељу Обрамовцима.

Тешко је одупрети се утиску да су још четири словенска народна имена, која су у попису регистрована само једанпут – *Добрица* син Радула, *Жарко* син Вука, *Рагман* син Вука и *Радован* син Остоје, а сва су груписана у селу Драгановцима, где су поред њих забележени и *Ђура* син Гојка и *Никша* досељак (у табели је збројан као Никола), чинила српску етничку групу у оквиру једног етнички мешовитог насеља. Старешине преосталих седам *кућа* носили су имена *Димитијар* син Павка, *Ђура* син Матка, *Иваниш* син Мартина, *Ишићван* (с нечитким именом оца), *Ловра* досељак, *Михал* Матић и *Томаш* син Матијаша. Наведени пример показује слабости метода рада с ономастичким материјалом када се пописане особе посматрају појединачно. Не само што већину наведених особа с календарским именима није могуће поуздано сврстати ни у један корпус, већ постоји и проблем у читању појединих имена. Име *Ишићван*, на пример, турски пописивач је забележио без дијакритичког знака који означава фонем „ш“, па је реч било могуће читати и као *Сшефан*.²⁶

Још три народна словенска имена, и једно календарско, која се релативно често срећу у турским пописима санцака на некадашњим територијама Српске деспотовине, а сасвим су нетипична за санцаке на територији средњовековне Краљевине Угарске настањене несрпским становништвом, имају обележје вредно пажње. Реч је о именима *Брајан*, *Грубач*, *Добрашин* и *Косијагин*, која се помињу само по једанпут, а њихови власници су означени именицом *досељак*. Сличан је и случај јединог *Михајла*, који је забележен у попису области Иванкова. Облик имена који је био нетипичан за средину у којој је живео и чињеница да му се отац звао Радован указују на то да се и ту ради о особи из различите културне, верске и етничке средине.

²⁶ Структуру личних имена у пописној области Иванково приказали смо према читању Бруса Мекгоуена, при чему смо унели само четири своје интервенције. Лично име које је Мекгоуен читао као *Gonota* (?), ми смо читали као *Гриџа* (Грга) и третирали ово име као хипокористик од имена *Гриуп*. Лично име које је Мекгоуен читао као *Branan*, читали смо као *Брајан* (Брајан), а *Fere* као *Фере* (мађарски хипокористик од имена Ференц). Реч *Presliça*, које је Мекгоуен читао као име и писао великим почетним словом, читали смо као *присељак*. BOA, TTD 549, 351–368; В. McGowan (ed.), *Sirem Sancağı*, 461–487.

Табела 2. Структура личних имена у пописној области Иванково 1569. године

Редни број	Лично име	Број старешина кућа и удео у укупном броју		Напомена	Редни број	Лично име	Број старешина кућа и удео у укупном броју		Напомена
		Особа	%				Особа	%	
1.	Петар	47	11,16%	>2%) 272 старешине кућа или 64,59%	32.	Врбан	2	0,48%	-
2.	Ђура	33	7,84%		33.	Дамјан	2	0,48%	
3.	Михал	32	7,60%		34.	Илија	2	0,48%	
4.	Матијаш	27	6,41%		35.	Кристјан	2	0,48%	
5.	Иваниш	25	5,94%		36.	Живко	2	0,48%	
6.	Павал	24	5,70%		37.	Миклош	2	0,48%	
7.	Иштван	23	5,46%		38.	Новак	2	0,48%	
8.	Блаж	19	4,51%		39.	Адам	1	0,24%	
9.	Томаш	16	3,80%		40.	Гашпар	1	0,24%	
10.	Гргур	15	3,56%		41.	Еђуд	1	0,24%	
11.	Марко	11	2,61%		42.	Жигмонд	1	0,24%	
12.	Андријаш	8	1,90%	43.	Ковач	1	0,24%	-	
13.	Лукач	8	1,90%	44.	Лацко	1	0,24%		
14.	Амброш	7	1,66%	45.	Ласло	1	0,24%		
15.	Гал	7	1,66%	46.	Нина	1	0,24%		
16.	Хабијан	6	1,43%	47.	Пал	1	0,24%		
17.	Имре	6	1,43%	48.	Степан	1	0,24%		
18.	Ловра	6	1,43%	49.	Михајло	1	0,24%		
19.	Мартин	6	1,43%	50.	Брајан	1	0,24%		
20.	Антол	5	1,19%	51.	Грубач	1	0,24%		
21.	Вук	5	1,19%	52.	Добрашин	1	0,24%		
22.	Витко	5	1,19%	53.	Костадин	1	0,24%		
23.	Димитар	5	1,19%	54.	Жарко	1	0,24%		
24.	Јакоб	5	1,19%	55.	Добрица	1	0,24%		
25.	Никола	5	1,19%	56.	Радман	1	0,24%		
26.	Берта	4	0,95%	57.	Радован	1	0,24%		
27.	Балинт	4	0,95%	58.	Владисав	1	0,24%		
28.	Филип	4	0,95%	59.	Вујица	1	0,24%		
29.	Шимон	4	0,95%	60.	Вукдраг	1	0,24%		
30.	Геза	3	0,71%	61.	Драгула	1	0,24%		
31.	Ференц	3	0,71%	62.	Радосав	1	0,24%		
	Старешина кућа:	378	89,79%	63.	Стојан	1	0,24%	Село Драгановци Српско село Јармина	
				Стареш. кућа:	39	9,36%			
				Непрочитано:	4	0,95%			

Имајући у виду карактеристике ономастичког материјала у несрпским етничким зонама, какве су пописна област Иванково, у којој је, узгред речено, регистровано само једно свештено лице (поп Матијаш у вароши Иванкову), и пакрачке области Церник и Дреновац, јасније могу да се уоче особености у структури личних имена забележених у Карловцима.

Према попису из 1546. године, старешине пореских *кућа* с личним именима која су особена за ономастички материјал из мађарских области у Карловцима су само у две од пет махала чинили више од 10% становништва. Стога се може претпоставити да је највећи број житеља несрпске етничке припадности био настањен у махали **Михал Купинац** – према нашој процени око четвртина од укупног броја житеља махале. У овој групи имена највише су пута регистровани антропоними: *Иваниш* (4), *Бене* – вероватно апокопирани облик имена Бенедек (3), *Маишијаш* (3) и *Ланош* (2). Поред њих су регистровани по један: *Алберт*, *Амброш*, *Блаж*, *Гашијар*, *Ишијван*, *Јакоб*, *Мартијин*, *Маијеј*, *Микша* (можда хипокористик имена Миклош), *Пај*, *Томаш*, *Тош*, *Урбан* и *Ференц*. Српској ономастичкој групи, која је саобразна структури имена забележених у савременим пописима Смедеревског санџака, припадало је око 75% пописаних антропонима. Према учесталости којом се појављују, имена из ове групе су следећа: *Јован* (13), *Ђорђе* с хипокористичком варијантом – *Ђура* (8), *Михајло* (7), *Павле* (6), *Пејтар* (6), *Дмијтар* (5), *Вук* (4), *Марко* (4), *Никола* (3) и *Стејан* (3). По два пута су забележени *Илија*, *Миладин* и *Цвејко*, а по једанпут: *Бојдан*, *Васиљ*, *Гријур*, *Дабижив*, *Дамјан*, *Која*, *Лазар*, *Милош*, *Пејшко*, *Радич*, *Радован*, *Рагосав*, *Радохна*, *Славуј*, *Субоша* и *Тодор*. Имена четирију особа није било могуће поуздано прочитати, али смо тројицу условно сврстали у српски етнички корпус на основу забележеног имена оца (Јован), односно напомене да су у питању православни свештеник и брат православног свештеника.

У значајној мањини од око 10% имена мађарског порекла присутна су и међу пописаним житељима махале **Петар Поповић**. Најчешће су регистроване варијанте имена Матија (*Маијија* – 2, *Маишијаш* – 1, *Маијеј* – 1) и име *Блаж* (3), а по једанпут *Бене*, *Ишијван*, *Нађ*, *Томаш* и *Тош*. Од преосталих имена најчешће се појављују: *Јован* с једном хипокористичком варијантом – *Јоцко* (13), *Пејтар* с варијантом – *Пејко* (12), хипокористички облици имена Ђорђе – *Ђура* и *Ђурко* (7), *Никола* (7), *Стејан* (7), *Лукач* (5), варијанте имена Михајло – *Михал* и *Михо* (5), *Павле* (4), *Рагосав* (4), *Вук* (3), *Дмијтар* (3), *Лазар* (3), *Цвејко* (3) и *Марко* (2), а по једном су забележени *Божа*, *Дабижив*, *Дамјан*, *Радич* и *Тодор*.

У махали **Ђурко Миланко** издвојили смо само 6 особа с несрпским личним именима. У питању су два *Ишићвана*, и по један *Блаж*, *Гриа*, *Маршин* и *Маић*. Лично име једног лица не може се поуздано прочитати, а од преосталих 86 регистрованих имена поново су најчешћа: *Јован* (16), *Пећар* (14), *Никола* (10), хипокористички облици имена *Ђорђе* – *Ђура*, *Ђурко*, *Ђуро* (7), *Дмићар* (6), *Вук* (5) с хипокористичком варијантом *Вучко* (1) и *Кузма* (3). По два пута су регистровани: *Војин*, *Лазар*, *Лукач*, *Марко* и *Михајло*, а по једанпут: *Алекса*, *Брана*, *Вечерин*, *Илија*, *Крајуј*, *Павле*, *Рагич*, *Рајко*, *Раша*, *Сим(е)он*, *Стејан*, *Субоша*, *Тогор*, *Тома*, *Херак* и *Цвејко*.

У махали **Никола Стојан** забележен је само један *Ишићван*, док су преостале старешине пореских кућа носиле имена: *Јован* (19), *Пећар* с варијантом *Пејко* (11), *Ђураћ* с хипокористичким облицима – *Ђука*, *Ђура*, *Ђурко* (8), *Никола* с варијантом *Никашин* (9), *Стејан* и *Стејко* (6), *Вук* и *Вучко* (6), *Дмићар* (5), *Михал* (5), *Иван* и *Иво* (4), *Живан* и *Живко* (3), *Лазар* (3), *Марко* (3), *Томаш* (3), *Цвејко* (3). По два пута регистровани су: *Божја*, *Рагич*, *Рагосав* и *Хребелан*, а по једном *Бран*, *Дабижив*, *Илија*, *Лукач*, *Милашин*, *Павле*, *Рагич*, *Рагован*, *Рагоје*, *Рагохна* и *Тогор*.

Најзад, у махали **Кнез Субота** регистрована су лична имена: *Пећар* и *Пејко* (9), *Ђура*, *Ђурко* и *Ђуро* (7), *Никола* (6), *Павле* (5), *Јован* (4), *Стејан* (4), *Рагосав* (3), *Дмићар* (3), по два пута: *Лазар* и *Михал*, по једанпут: *Добрашин*, *Илија*, *Јаков*, *Јанко*, *Кузма*, *Мирко*, *Рагич*, *Рагован*, *Стојан*, *Субоша*, *Томаш* и *Трифун*, а три лична имена није могуће поуздано прочитати.

*

У попису из 1590. године уочава се мање присуство мађарских личних имена, па је у **Првој махали**, у којој је као старешина регистрован извесни *Ђураћ*, забележено само једно – *Вала* (хипокористик имена *Валинт*). Старешине преосталих кућа најчешће су носиле имена: *Ђорђе* с хипокористичким облицима *Ђура* и *Ђуриша* (7), *Павле* с варијантом *Пава* (4) и *Лукач* (5). По три пута су забележени: *Никола*, *Пећар* и *Вук* (с варијантама *Вукман* и *Вукоје*), по два пута: *Комљен*, *Михајло* и *Стејан*, и по једанпут: *Андрија*, *Аћим*, *Божја*, *Војин*, *Живко*, *Илија*, *Јован*, *Крстиа*, *Лазар*, *Младен*, *Недељко*, *Новак*, *Продан*, *Рагосав*, *Симеон*, *Тогор* и *Цвејко*. Четири имена су записана тако да их није могуће поуздано идентификовати, али се вероватно ради о хипокористичима – *Дмиша*, *Паја*, *Пеја* и *Јова*. У Првој махали су забележена два свештена лица – поп *Ђура* и поп *Павле*.

У **Другој махали**, чији се старешина звао *Марко*, најчешће су регистрована лична имена: *Јован* с хипокористичким варијантама *Јовица* и

Јоцко (6), *Пејтар* с облицима *Пеја* и *Пејко* (6), *Никола* с обликом *Никша* (5), *Дмијар* (4), *Вук* с облицима *Вујица*, *Вукашин* и *Вукграј* (4), *Лазар* с обликом *Лале* (3) и *Илија* (3). По два пута су забележени: *Недељко* и *Трифун*, а по једанпут: *Аврам*, *Андрија*, *Аћанасије*, *Вранеш*, *Ђурађ*, *Јаков*, *Лукач*, *Марко*, *Михајло*, *Младен*, *Павле*, *Панћелија*, *Рагич*, *Рагосав*, *Рагосав*, *Сава*, *Субоја* и *Цвејко*. Једно име (вероватно: *Горица Николић*) се не може поуздано идентификовати, а међу наведеним житељима махале забележена су три свештена лица: два попа Трифуна и поп Атанасије.

У **Трећој махали**, чији се старешина звао Јован, најчешће су регистрована лична имена: *Јован* с хипокористичком варијантом *Јова* (7) и обликом *Иван* (1), *Пејтар* с варијантама *Пеја* и *Пејко* (6), *Цвејко* (5), *Вук* (4), *Павле* (3), *Сћейан* (3) и *Трифун* (2), а по једанпут су забележени: *Аврам*, *Васа*, *Величко*, *Дмијар*, *Ђурађ*, *Живко*, *Марко*, *Михајло*, *Михал*, *Младен*, *Никола*, *Оћан*, *Продан*, *Сћанко* и *Филиј*. Лично име једне особе (вероватно: *Љујко син Рагича*) не може се поуздано идентификовати, а међу наведеним житељима махале забележена су два свештена лица с истим именом – поп Вук.

У **Четвртој махали**, чији је старешина био извесни Симеон кројач, најчешће су регистрована лична имена: *Јован* (8) с варијантом *Иван* (1), облици имена Ђорђе – *Ђура*, *Ђурађ* и *Ђурко* (8), *Пејтар* с облицима *Пеја* и *Пејко* (8), *Михајло* (3) и *Михал* (2), *Вук* (4), *Дмијар* (3) и *Сћейан* (3). По два пута су забележени: *Илија*, *Крсја*, *Лукач*, *Прокојије*, *Трифун* и *Цвејко*, а по једанпут: *Аврам*, *Андрија*, *Аћим*, *Бојоје*, *Гавра*, *Лазар*, *Мајша*, *Милак*, *Милоје*, *Недељко*, *Никола*, *Павле*, *Панћелија*, *Рагивој*, *Рајак*, *Сава*, *Симеон*, *Тодор* и *Филиј*. Само једна особа је носила мађарско име, а у махали су регистрована три духовна лица – поп Лукач, поп Милоје и поп Трифун.

Пета махала, чији се старешина звао Ђурађ, можда се може идентификовати с некадашњом махалом *Михајло Кујинац*, будући да је у оквиру ње пописано између 20 и 25% несрпских имена. По два пута су регистрована имена: *Јанчи* (хипокористик имена Јанош) и *Халаш*, а по једанпут: *Адам* (син Имреа), *Андријаш* (син Добоша), *Бала*, *Бенедик*, *Берша*, *Герјељ*, *Кечи* (можда хипокористик имена Келемен), *Мајша* (син Балаша), *Сабо*, *Урбан* и *Фабијан*. Међу преосталим именима најчешћа су: *Јован* и *Јоцко* (5), *Пејтар* (4), *Вук* (4), *Михајло* (1) и *Михал* (3) – с именима очева: Милош, Вук и Степан, облици имена Ђорђе – *Ђура*, *Ђурађ*, *Ђуриша* (4) и *Иваниш* (3). По два пута су забележени: *Живко*, *Лазар*, *Марко*, *Никола*, *Павле*, *Симеон* и *Сћейан*, а по једанпут: *Аћим*, *Видука*, *Дмијар*, *Драјојло*, *Која*, *Кузма*, *Крсја*, *Лукач*, *Милеја*, *Мирко*, *Младен*, *Рагосав* и *Субоја*. У махали је регистрован само један свештеник – поп Јован.

Табела 3. Број пореских кућа у Карловцима, према турским пореским пописима из 1546–1590. године

1546.			1552/53.			1569.			1579.			1590.	
(ВОА, ТТД 437)			(ВОА, ТТД 1000)			(B. W. McGowan, <i>Sirem Sancağı</i> , 166–169.)			(ВОА, ТТД 549)			(ВОА, ТТД 673)	
Пописна јединица (махала)	Кућа	Удваница	Пописна јединица (махала)	Кућа	Удваница	Пописна јединица (махала)	Кућа	Удваница	Пописна јединица (махала)	Кућа	Удваница	Пописна јединица (махала)	Кућа
Кнез Субота	58	9	Јован Степко	102	12	Кнез Субота	75	2	Кнез (!)	63	-	Прва	53
Михал Купинац	110	17	Михал Купинац	161	19	Михајло Купинац	111	10	Лукач Богосав	88	6	Друга	54
Ђурко Миланко	93	19	Ђурко Миланко	122	18	Никола Паушан (?)	92	-	Јован Паушан (?)	84	5	Трећа	47
Никола Стојан	107	22	Петар Јован	161	16	Вук Милован	111	3	Јанко Радман	93	-	Четврта	72
Петар Поповић	93	19	Петар Поповић	133	20	Петар Поповић	105	-	Симеон кројач	77	-	Пета	68
Џемаг цигана	5	-	Џемаг цигана	12	-	-	-	-	-	-	-	-	-
УКУПНО:	466	86	УКУПНО:	691	85	УКУПНО:	494	15	УКУПНО:	405	11	УКУПНО:	294

Учестало појављивање личног имена Јован, које је у другој половини XVI века било једно од најпопуларнијих имена у српском делу Срема и Смедеревском санцаку, присуство календарских имена која се у римокатоличким или калвинским срединама врло ретко или уопште не срећу (Аћим, Костадин, Кузман, Лазар, Михајло, Пантелија, Прокопије, Трифун), а пре свега велика заступљеност словенских народних имена, од којих већина и данас чини саставни део српског културног индентитета, потврђује запажања бројних извора о доминацији српског етничког корпуса у популацији Карловаца током XVI века. Ако се томе додају и чињенице да је код приближно четвртине пописаних особа регистрован било патроним народног словенског порекла, било одредица – *ѝриселац*, *доселац* или *Браничевац*, као и да се у пописима српских насеља много чешће него у калвинским и римокатоличким срединама срећу *ѝоѝови* и *кнезови*, постаје јасно да систематско изучавање ономастичке грађе коју садрже турски извори има смисла, без обзира на то што с муком добијени истраживачки резултати често имају само оријентациону вредност.

АГРАРНИ ПОТЕНЦИЈАЛ КАРЛОВАЦА КАО ЈЕДАН ОД ОСНОВНИХ ЧИНИЛАЦА НАСЕЉЕНОСТИ

До сада смо на основу турских пореских књига из друге половине XVI века утврдили да су Карловци били једно од највећих, а вероватно и највеће српско насеље у овом периоду, као и да удео несрпског становништва у Карловцима, по свој прилици, није прелазило 10–15% од укупне популације. У даљем тексту осврнућемо се на структуру пореских обавеза Карловаца. Она указује на то да је један од основних чинилаца који су утицали на велику концентрацију аграрног становништва у насељу био економске природе. Од почетка турске владавине Карловци су били највећи произвођач вина како у региону, тако и на целокупном српском етничком простору, па су захваљујући великим приходима од виноградарства пореске дажбине Карловаца постале део владаревог хаса, у који су, углавном, укључиване најпрофитабилније фискалне јединице у свим санцацима.²⁷

У структури султановог хаса у Сремском санцаку порески приход од укупне аграрне производње Карловаца, који је 1569. године био процењен на 215.000 аспри, а 1590. године на 226.200 аспри, био је друга фискална јединица по вредности. Већи приход владару је доносила једино скела у Митровици, чији је годишњи приход (с ушуром од рибе) 1569. и 1590. године био процењен на 227.000 аспри. Структура пореза у Карловцима била је

²⁷ Уп. Géza Dávid, „Incomes and Possessions of the Beglerbegis of Buda in the Sixteenth Century“, *Soliman le Magnifique et son temps. Actes du Colloque de Paris, Galeries Nationales du Grand Palais, 7-10 mars 1990*, ed. Gilles Veinstein, Paris 1992, 385–398.

таква да је током друге половине XVI века највећи удео поменутог прихода увек чинио *ушур од шире* – 1546: 60.000 аспри или 74,83%, 1552: 75 310 аспри, 1569: 183.020 аспри или 85,13%, 1579. и 1590: 191.200 аспри или 84,53%.²⁸ Чак и када би се ушур од шире Карловаца посматрао као посебан приход, он би поново у структури султановог хаса у Срему из 1569. године заузимао друго место, испред скеле у Рачи, чији је годишњи приход с ђумруком и ушуром од рибе био процењен на 100.000 аспри, пореза насеља Врдника (65.000 аспри) и Нерадина (60.000 аспри) који су, такође, спадали у највеће произвођаче вина у Срему, затим прихода од скеле Купиника и Барича (с ушуром од рибе и тржном таксом Купиника – 44.000 аспри), скеле Баноштора и Черевиха (с ушуром од рибе – 38.800 аспри) и илочке скеле (с ушуром од рибе – 23.563 аспри).²⁹ Поред производње вина, на економски значај Карловаца указује и податак да је једанаести највећи приход у структури владаревог хаса био приход од карловачке скеле, који је с ушуром од рибе био процењен на 23.175 аспри.

Ушур од шире Карловаца је у 1569. године чинио 14,03% од укупне вредности султановог хаса у Срему (1.304.274 аспри), а 1590. године 11,25% (вредност хаса је била 1.700.000 аспри).³⁰ Овај пад није био последица опадања броја пореских *кућа* у Карловцима, нити смањења производње вина. Напротив, према пројекцији турских пописивача производња је у посматраном периоду била повећана с 180.302 пинте на 191.200 пинти шире, али је, за разлику од 1569. године када су у санцаку регистрована 184 насеља у којима је убиран ушур од шире, 1590. пописано чак 274 таквих вароши, касаба и села. Очито је да су у другој половини XVI века одређени услови стимулисали засађивање нових винограда, због чега је удео који је 30 највећих произвођача вина у укупној производњи Сремског санцака, са 77,54%, колико приказује садржај пописа из 1569. године, 1590. године пао на 59,33% (табеле 3 и 4).

У исто време, производња житарица, која је за већину других сремских насеља била најзначајнији аграрни производ, у Карловцима је била

²⁸ Због начина на који су збројане дажбине у попису из 1552/53. године, није могуће тачно одредити удео ушура од шире. Приближно је чинио око 75% од збира аграрних и личних пореза (без филурије).

²⁹ BOA, Bâb-ı Âsâfî, Defterhâne-i Âmire Defterleri, A.DFE.d. 0046, 4–6.

³⁰ BOA, Maliyeden Müdevver Defteri (даље: MAD) d. 1288, 34–36; MAD d. 4762, 2–5; Податак који наводи Олга Зиројевић у чланку „Царски поседи у Срему у време турске владавине“, *Зборник Машице српске за историју*, 45/1992, 71–77), да је према дефтеру MAD d. 4762 султанов хас у Срему био процењен на 944 669 аспри, није тачан, јер је ауторка, како у тексту наводи, приликом израде чланка могла да користи само странице 2 и 3 овога документа. На страницама 4 и 5 су наведени *Нови султанови хасови и стари приходи* из пописних области: Митровица, Купиник и Немци. У дефтеру MAD 1288 је регистрован исти садржај. Укупна вредност владаревог хаса у Сремском санцаку је, према поменутим двама документима, била процењена на 1 700 000 аспри.

релативно мала. Према попису из 1569. године она је била процењена на 6.950 истанбулских кејла, колико је процењивана и производња у селу Лигету, с којим су Карловци делили 27. и 28. место на скали коју је чинило 419 опорезованих насеља. У којој мери број пореских *кућа* није био сразмеран турским проценама у производњи житарица показује и податак да је у Лигету била пописана 71 пореска *кућа*, док је у Винковцима, са свега 17 пореских *кућа*, просечна производња житарица била процењена на 7.090 истанбулских кејла. И према попису из 1590. године, Карловци су с процењеном производњом житарица од 6.000 кејла делили 26–33. место, опет с неупоредиво лошије насељеним местима каква су били: Марадик, Черевих, Мала Вас, Јарковци, Сакула, Мали Карловчац и Ситаровци, у којима је регистровано између 33 и 40 пореских *кућа*. Иако и ови подаци имају само оријентациону вредност, чини се да ипак довољно јасно указују на то да су узгој винове лозе, производња и дистрибуција вина били основна привредна делатност Карловчана у другој половини XVI века. Интензивно виноградарство остало је основно обележје живота у Карловцима и током XVII столећа, будући да је хабзбуршка комисија, која је 1702. године пописивала насеља и становништво у источном Срему, непосредно по окончању Бечког рата у овом насељу регистровала 746 *мошिका* винограда, што би одговарало површини од око 60 ha.³¹

---

³¹ Т. Smičiklas, *Nav. delo*, 289.

Табела 4. Тридесет хришћанских насеља у Сремском санцаку с највећом процењеном годишњом производњом шире (према дефтеру из 1569. године)

	Насеље	кућа	удовица	кнез	марголот	Ушур од шире (у пинтама) и удео у укупном оптерећењу санцака Срема	
1.	Варош Карловци	487	-	-	-	18.302	31,60%
2.	Село Нерадин	70	1	1	-	3.500	6,04%
3.	Варош Врдник	104	3	-	-	3.000	5,18%
4.	Село Марадик	37	1	-	-	2.500	4,32%
5.	Варош Ириг	69	4	1	1	2.100	3,63%
6.	Село Узун Ловас	74	4	-	-	1.369	2,36%
7.	Село Крушедол	70	-	-	-	1.300	2,24%
8.	Село Немтин	21	1	-	-	1.231	2,13%
9.	Село Бапска	24	2	-	-	1.041	1,80%
10.	Касаба Сланкамен	113	4	-	12	850	1,47%
11.	Село Грабовци	38	1	-	-	850	1,47%
12.	Село Мала Ремета	21	-	-	-	850	1,47%
13.	Село Пакледин	28	1	1	-	780	1,35%
14.	Варош Купиник	59	5	1	-	735	1,27%
15.	Село Вангиница	32	3	1	-	682	1,18%
16.	Варош Илок	27	4	-	-	670	1,16%
17.	Село Деч	46	1	-	-	570	0,98%
18.	Варош Черевих	35	-	1	-	550	0,95%
19.	Село Селеуш	19	-	1	-	455	0,79%
20.	Село Вел. Ремета	41	1	-	-	427	0,74%
21.	Село Гибарац	38	2	-	-	369	0,64%
22.	Село Стејановци	34	-	1	1	350	0,60%
23.	Село Хамишак	14	2	-	-	321	0,55%
24.	Село Баноштор	49	-	-	-	320	0,55%
25.	Село Диснош	18	3	1	-	300	0,52%
26.	Село Богдановци	45	4	-	-	300	0,52%
27.	Село Беочин	38	-	-	-	300	0,52%
28.	Село Барба	18	1	-	-	300	0,52%
29.	Село Банковци	34	-	1	-	300	0,52%
30.	Село Бачинци	69	3	-	-	282	0,49%
НАВЕДЕНА НАСЕЉА, УКУПНО:						44.904	77,54%
САНЦАК СРЕМ, УКУПНО:						57.912,5	100%

Табела 5. Тридесет хришћанских насеља у Сремском санцаку с највећом процењеном годишњом производњом шире (према дефтеру из 1590. године)

	Насеље	кућа	удовица	кнез	марголас	муселем	Ушур од шире (у пинтама) и удео у укупном оптерећењу санцака Срема	
1.	Варош Карловци	294	-	-	-	-	19.120	23,90%
2.	Варош Врдник	32	-	-	-	-	3.391	4,24%
3.	Село Нерадин	40	-	1	-	-	3.000	3,75%
4.	Село Хамишак	14	-	-	-	-	1.350	1,69%
5.	Село Бингула	40	-	-	1	-	1.225	1,53%
6.	Село Љуково	49	-	-	-	1	1.155	1,44%
7.	Село Чедимир	22	-	-	-	-	1.133	1,42%
8.	Варош Черевих	33	-	-	-	-	1.100	1,37%
9.	Село Шелевренац	40	-	-	1	-	1.056	1,32%
10.	Касаба Гргуревци	18	-	1	-	-	1.014	1,27%
11.	Село Бапска	25	-	-	-	-	1.000	1,25%
12.	Село Гибарац	37	-	-	-	-	993	1,24%
13.	Село Пиштинац	22	-	1	-	-	867	1,08%
14.	Село Немтин	15	-	-	1	-	857	1,07%
15.	Село Брегово	38	-	-	-	-	828	1,03%
16.	Село Кодош	35	-	-	-	-	828	1,03%
17.	Село Јазак	35	-	-	-	-	789	0,99%
18.	Варасово	15	-	-	-	-	700	0,87%
19.	Село Мала Ремета	14	-	-	-	-	689	0,86%
20.	Село Пакледин	27	-	1	-	-	650	0,81%
21.	Липовци	9	-	-	-	-	625	0,78%
22.	Село Љуба	32	-	1	-	-	600	0,75%
23.	Село Крушедол	65	-	1	1	-	600	0,75%
24.	Село Беочин	36	-	-	-	-	600	0,75%
25.	Село Патка	26	-	-	-	-	600	0,75%
26.	Село Узун Ловас	73	-	-	-	-	565	0,71%
27.	Село Фировци	28	-	-	-	-	553	0,69%
28.	Село Калотинци	25	-	-	-	-	550	0,69%
29.	Село М. Петровци	39	-	-	-	-	515	0,64%
30.	Варош Купиник	34	-	-	-	-	510	0,64%
НАВЕДЕНА НАСЕЉА, УКУПНО:							47.463	59,33%
САНЦАК СРЕМ, УКУПНО:							80.003,5	100%

Табела 6. Основне фискалне дажбине Карловаца према попису тимарских пореза из 1546. године (у попису су исказани као једна фискална јединица)

Ушури и таксе	Износ у аспрама	Удео у укупном износу
Пшеница, 100 кејла	800	1,00%
Јечам и раж, 50 кејла	250	0,31%
Просо, 50 кејла	250	0,31%
Шира, 1 200 кејла	60.000	74,83%
Ушур од меда	800	1,00%
Овчарина	580	0,72%
Свињарина	1.000	1,25%
Бадухава и такса за венчања	2.500	3,12%
Воденица с 2 жрвња	1.000	1,25%
Царина (црни бац) у вароши	13.000	16,21%
УКУПНО ОД УШУРА И ТАКСИ, БЕЗ ФИЛУРИЈЕ	80.180	100,00%

Табела 7. Остале фискалне дажбине Карловаца према попису тимарских пореза из 1546. године (глобе, скеле, рибаџи, манастири, читлци – у попису су исказани као засебне пореске јединице)

Порески приход	Износ у аспрама
Приход од глоба (ихтисаб и ихзарија)	2.500
Приход од скеле с ушуром од рибе	10.000
Приход од рибаџа Ковалово	250
Приход од рибаџа Куново (?) и Пеџинци (?)	400
Манастир Варосул (?)	50
Манастир Ђурашин (?)	50
Манастир Буковац	50
Читлук Ибрахим-аге, диздара тврђаве Варадин	150

Табела 8. Пореске дажбине Карловаца према попису тимарских пореза из 1552/53. године³²

ВРСТА ПОРЕСКЕ ОБАВЕЗЕ		Износ у аспрама
Ушур од житарица	Пшеница, 729 кејла	5.103
	Јечам, 213 кејла	852
Ушур и таксе за ширу	Ушур од шире, 15 062 пинти	75.310
	Такса – Сепет	248
	Такса – Буре	1.407
Ушури од осталих производа	Кошнице	2.005
	Купус	20
Таксе на ситну стоку	Овчарина	4.182
	Тор	32
	Свињарина и „Божих“	1.185
Остале таксе	Сено и друго	4.420
	Бадухава	1.200
	Венчања	1.354
Такса за млинове	Воденица на Дунаву, жрвања: 20, по 50 [аспри]	1.000
	Ваљавица, жрвања: 1	25
Неожењених: 2		12
[Виноград] Мехмеда сина Абдулаховог, 5 дунума		25
Бац невернички		380
Приход од глоба (ихтисаб и ихзарија)		1.333
Приход од скеле с ушуром од рибе		16.484
Царина (црни бац)		1.300
Приход од даљана Ковалова		600
Приход од даљана Кунова (?) и Пећинци (?)		67
Манастир Варосул (?)		50
Манастир Буковац		200
Манастир Ђурашин (?)		150
УКУПНО ОД УШУРА И ТАКСИ, БЕЗ ФИЛУРИЈЕ		100.068³²

³² Тачан збир је 118.944 аспри. Међутим, ни у једном другом попису наведене дажбине нису исказиване заједно, па се може претпоставити да их ни у овом случају пописивач није збројао све. Будући да је то, ипак, само претпоставка, у овој табели смо изоставили рубрику „Удео у укупном износу“.

Табела 9. Основне фискалне дажбине Карловаца према попису тимарских пореза из 1569. године (у попису су исказани као једна фискална јединица)

ВРСТА ПОРЕСКЕ ОБАВЕЗЕ		Износ у аспрама	Удео у укупном износу
Ушур од житарица	Пшеница, 255 кејла	3.570	1,66%
	Лечам и раж, 220 кејла	1.320	0,61%
	Просо, 220 кејла	1.540	0,72%
Ушур и таксе за производњу и дистрибуцију шире	Ушур од шире, 18 302 пинти	183.020	85,13%
	Сепет	700	0,33%
	Виногради муслимана , 47 дунума	235	0,11%
	Буре	1.560	0,73%
	Виноград Тодора Андрића, одсеком	600	0,28%
	Виноград Степана Сочибавића (?), одсеком	600	0,28%
Ушури од осталих производа	Кошнице	3.520	1,64%
	Лан и конопља	1.200	0,56%
	Сочиво, боб, грах, репа	720	0,33%
	Бели и црни лук	350	0,16%
Таксе на ситну стоку	Овчарина	4.350	2,02%
	Тор	830	0,39%
	Свињарина	520	0,24%
	„Божић“	630	0,29%
Остале таксе	Такса за сено, бостан и дрва	5.844	2,72%
	Такса за удовице	84	0,04%
	Бадухава	902	0,42%
	Венчања	1.860	0,87%
	Пољачина	20	0,01%
	Тапије	325	0,15%
Такса за млинове	Воденице на Дунаву, жрвања: 13	650	0,30%
	Ваљавица, жрвња: 2, по 25 [аспри]	50	0,02%
УКУПНО ОД УШУРА И ТАКСИ, БЕЗ ФИЛУРИЈЕ		215.000	100,00%

Табела 10. Остале фискалне дажбине Карловаца према попису тимарских пореза из 1569. године (глобе, скеле, рибањаци, манастири, читлуци – у попису су исказани као засебне пореске јединице)

Порески приход	Износ у аспрама
Приход од глоба (ихтисаб и ихзарија)	2.500
Приход од скеле с ушуром од рибе	23.175
Царина (црни бац) поменуте вароши	1.300
Мезра Дабар, користе је Карловци и Чортановци	2.000
Мезра Ковалова, у близини Карловаца	1.500
Мезра Раша, у близини поменуте вароши (виногради)	1.200
Мезра Липовац, у близини поменуте вароши	500
Приход од рукавца Дунавца (рибањак)	1.733
Рибањак Широка Блата и Калишта, насупрот вароши	-
Острво Мали Дунавац (ливаде и оранице)	1.000

Табела 11. Остале фискалне дажбине Карловаца према попису тимарских пореза из 1579. године (глобе, скеле, рибањаци, манастири, читлуци – у попису су исказани као засебне пореске јединице)

Порески приход	Износ у аспрама
Приход од глоба (ихтисаб и ихзарија)	2.500
Приход од скеле с ушуром од рибе	23.175
Царина (црни бац) поменуте вароши	1.300
Мезра Дабар, користе је Карловци и Чортановци	2.000
Мезра Ковалова, у близини Карловаца	1.500
Мезра Раша, у близини поменуте вароши (виногради)	1.200
Мезра Липовац, у близини поменуте вароши	500
Језеро Ковалова, у близини Карловаца	2.500
Приход од рукавца Дунавца (рибањак)	1.733
Језеро Кантраковци (?), у близини поменутог језера	450
Рибањак Широка Блата и Калишта, насупрот вароши	100
Острво Мали Дунавац (ливаде и оранице)	1.000

Табела 12. Основне фискалне дажбине Карловаца према попису тимарских пореза из 1579. године (у попису су исказани као једна фискална јединица)³³

ВРСТА ПОРЕСКЕ ОБАВЕЗЕ		Износ у аспрама	Удео у укупном износу
Ушур од житарица	Пшеница, 300 кејла	4.500	1,99%
	Јечам и раж, 250 кејла	1.500	0,66%
	Зоб, 25 кејла	100	0,04%
	Просо, 50 кејла	350	0,16%
Ушур и таксе за производњу и дистрибуцију шире	Ушур од шире и bāgāt-i ḥāric, 19.120 пинти	191.200	84,53%
	Такса – „Сепет“	1.010	0,45%
	Виногради муслимана, 81 дунум	250	0,11%
	Такса – „Буре“	860	0,38%
Ушури од осталих производа	Кошнице	250	0,11%
	Лан и конопља	350	0,16%
	Сочиво, боб, грах, репа	350	0,16%
	Бели и црни лук	18	0,01%
	Воће	120	0,05%
Таксе на ситну стоку	Овчарина	520	0,23%
	Тор	104	0,05%
	Свињарина	282	0,13%
	„Божих“	350	0,16%
Остале таксе	Такса за сено, бостан и дрва	21.164	9,36%
	Такса за удовице	78	0,03%
	Бадухава	987	0,44%
	Венчања	660	0,29%
	Пољачина	60	0,03%
	Тапија	120	0,05%
Такса за воденице	Воденице на Дунаву, жрвања: 13	650	0,29%
	Ваљавица, жрвања: 2.	50	0,02%
УКУПНО ОД УШУРА И ТАКСИ, БЕЗ ФИЛУРИЈЕ		226.200³⁴	100%

³³ Тачан износ је 225.883 аспре, разлика је 317 аспри или 0,14% од обрачунатог збира.

Табела 13. Основне фискалне дажбине Карловаца према попису тимарских пореза из 1590. године (у попису су исказани као једна фискална јединица)³⁴³⁵

ВРСТА ПОРЕСКЕ ОБАВЕЗЕ		Износ у аспрама	Удео у укупном износу
Ушур од житарица	Пшеница, 300 кејла	4.500	1,99%
	Мешавина, 250 кејла	1.500	0,66%
	Просо, 50 кејла	450	0,20%
Ушур и таксе за производњу и дистрибуцију шире	Ушур од шире и bāgāt-i ḥāgic, 19.120 пинти	191.200	84,53%
	Такса – „Сепет“	1.010	0,45%
	Виногради муслимана, 81 дунум	250	0,11%
	Такса – „Буре“	2.929	1,29%
Ушури од осталих производа	Кошнице	250	0,11%
	Лан и конопља	350	0,15%
	Сочиво, боб, грах, репа	350	0,15%
	Купус, бели и црни лук	18	0,01%
	Воће	50	0,02%
Таксе на ситну стоку	Овчарина и такса „Тор“	724	0,32%
	Свињарина, „Божих“ и такса „Буре“ (!)	710	0,31%
Остале таксе	Такса за сено, бостан, дрва и др.	15.132	6,69%
	Бадухава	2987	1,32%
	Венчања	660	0,29%
	Пољачина и тапије	180	0,08%
Такса за воденице	Воденице на Дунаву, жрвања: 13, по 60 аспри	650 ³⁴	0,29%
	Ваљавице, жрвања: 2, по 50 аспри	100	0,04%
УКУПНО ОД УШУРА И ТАКСИ, БЕЗ ФИЛУРИЈЕ		226.200³⁵	100,00%

³⁴ Нетачан збир.

³⁵ Тачан збир је 224.000. Разлика је 2.200 аспри, што чини 0,97%.

Табела 14. Остале фискалне дажбине Карловаца према попису тимарских пореза из 1590. године (глобе, скеле, рибњаци, манастири, читлуци – у попису су исказани као засебне пореске јединице)

Порески приход	Износ у аспрама
Приход од глоба (ихтисаб и ихзарија)	2.500
Приход од скеле с ушуром од рибе	23.175
Царина (црни бац) поменуће вароши	1.300
Мезра Дабар, користе је Карловци и Чортановци	2.000
Мезра Ковалова, у близини Карловаца	1.500
Мезра Раша, у близини поменуће вароши (виногради)	1.200
Мезра Липовац, у близини поменуће вароши	500
Језеро Ковалова, у близини Карловаца	2.500
Приход од рукавца Дунавца (рибњак)	1.500
Језеро Кантраковци (?), у близини поменутог језера	450
Рибњак Широка Блата и Калишта, наспрот вароши	100
Острво Мали Дунавац (ливаде и оранице)	1.000

KARLOVCI – DEMOGRAPHIC AND ECONOMIC STRUCTURE
(1546–1590)

by

Nebojša S. Šuletić

Among the most important features of the history of Southeast and Central Europe from the end of the XIV to the end of the XVI century were intense demographic changes. Researching its causes, courses and consequences is prerequisite for consideration of the continuity between the medieval and the early modern societies and cultures. This paper, above all, should highlight the existing gap in the contemporary demographic studies of the Southeast European early modern history, showing that in the second half of the sixteenth century, according to the Ottoman fiscal records, the largest agrarian settlement inhabited by the peasants of Serbian origin – Karlovci (modern day: Sremski Karlovci), were placed outside the borders of medieval Serbian Despotate. This curiosity confirms a well known fact that the Ottoman military expansion and their peacetime fiscal strategy, from XIV to XVI century, provoked large-scale migration waves, thus significantly and permanently reshaping the demographic and socio-economic structure of the Southeast European societies.

In the first section of this paper are presented basic demographic data from the Ottoman fiscal books related to the Christian population inhabiting former territories

of medieval Serbian Despotate (Ottoman sanjaks of Kruševac, Vučitrn, Smederevo and Prizren) as well as the Sanjak of Syrmia. Comparison of the data for ten largest Christian settlements in each of the five aforesaid Ottoman administrative units shows that Karlovci were the largest Christian settlement in the Sanjak of Syrmia, with a population of about three to ten times larger than in the best populated Christian settlements in Sanjaks of Kruševac (Bukovica), Vučitrn (Priština), Prizren (Prizren) and Smederevo (Miloševac). According to the census of 1546, there were noted 466 fiscal *houses* (should not be confused with *households*) and 86 *widows* in Karlovci, but demographic values were at their peak around 1552/53, when Ottoman officials noted 691 fiscal *houses* and 85 *widows*. During the last few decades of the XVI century there was a decline in population.

The second section of the paper considers the structure of the male personal names that Ottoman officials registered at Karlovci during the second half of the XVI century. Even though this kind of analysis could give approximate values only, it seems obvious that Karlovci represented a mixed settlement in terms of ethnic origin and confessional structure of its population. The Hungarian and Slavic inhabitants of the non-Orthodox denomination (they were mostly Calvinists) were a minority of about 10–20% of the total population. The largest number of the registered *householders* (about 80–90%) or they fathers, had personal names of Slavic origin (names with the roots: *Vuk-*, *Drag-*, *Mil-*, *Rad-* and others) as well as specific forms of the Christian names, that are quite frequently encountered in the Ottoman surveys of Sanjaks of Kruševac, Vučitrn, Prizren and Smederevo (e.g. *Jovan* – John, but also: *Aćim* – Joachim, *Kostadin* – Constantine, *Kuzma* – Cosmas, *Lazar* – Lazarus, *Mihajlo* – Michael, *Pantelija* – Pantaleon, *Prokopije* – Procopius, *Trifun* – Triphon). In the XVI century most of these names are rarely noted or not recorded at all among the Hungarians or non-Orthodox Slavic population in the Sanjaks of Požega and Pakrac in modern day Croatia. Root causes for such density of agrarian population in Karlovci cannot be completely determined. One of the key factors surely was an advantageous geographic position of Karlovci on the Danube riverside, encircled to the south by hills suitable for growing grapes. It was the enormous grape production (about 30% of total production in Sanjak of Syrmia) that enabled this town to take one of the leading positions among the most profitable fiscal units in Sanjak of Syrmia. As a direct consequence, almost all *timar*-forming taxes from Karlovci became part of imperial *hass*. This paper concludes with the spreadsheets showing the structure of the *timar*-forming taxes in Karlovci.

Радмила Рагић*

СРПСКО МОНАШТВО У 19. И ПРВОЈ ДЕЦЕНИЈИ 20. ВЕКА**

САЖЕТАК: Ослањајући се пре свега на штампу и литературу, прилог настоји да пружи одговоре везане за основне правце развоја српског монаштва у 19. веку, преко покушаја дефинисања кључних проблема и њихових узорака, али и последица до којих су довели.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: монаштво, калуђери, манастири, Митрополија београдска, Карловачка митрополија, Српска православна црква, Кнежевина Србија/Краљевина Србија

УВОД

Историја монаштва представља једно од питања којима у српској историографији до сада није била посвећена довољна пажња. Литература се углавном своди на радове старијег датума, аутора као што су: Милан Ђ. Милићевић, Здравко Пауновић, Милош С. Милојевић, Василије Марковић, Милојко В. Веселиновић, Димитрије Руварац и Радослав Грујић. У новије време монаштвом су се, у оквиру ширих студија или кроз одређене аспекте ове теме, бавили: Ђоко Слијепчевић, Амфилохије Радовић, Радомир В. Поповић, арх. Јован Радосављевић и Ксенија Кончаревић.¹ Посебно

---

* Научни саветник, Инст. за новију историју Србије, Београд: mandicr58@gmail.com

** Прилог је резултат рада на пројекту „Традиција и трансформација – историјско наслеђе и национални идентитети у Србији у 20. веку“ (III 47019), који финансира Министарство просвете и науке Републике Србије.

¹ М. Ђ. Милићевић, „Манастири у Србији“, *Гласник СУД*, XXI, Београд, 1867, 1–97; З. Пауновић, *Наши манастири и калуђери некад и сад*, Београд, 1900; М. С. Милојевић, *Наши манастири и калуђерство*, Београд, 1881; М. В. Веселиновић, „Српске калуђерице“, *Глас Српске краљевске академије*, LXXX, Други разред 47, Београд, 1909, 155–256; В. Марковић, *Православно монаштво и манастири у средњовековној Србији*, Београд, (1920) 2002; Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, I–III, Београд, 1990; *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, Београд, 1993; Амфилохије Радовић, Хризостом Војновић, „Обнова и развој нашег женског монаштва“, *Српска православна црква 1920–1970. Стоменица о 50-годишњици васпостављања Српске Патријаршије*, Београд, 1971, 333–343; Р. Радовић, „Историја српског

значајан истраживачки допринос последњих година дали су историчари уметности, пре свега Даница Поповић али и Мирослав Тимотијевић.² У оквиру овог питања, проблем развоја монаштва током 19. века, захтева посебну пажњу из више разлога. Пре свега због недовољне пажње која му је посвећена у новије време, широко распрострањене критике монаштва у периоду о коме говоримо, али и последица по развој верског живота у поменутом и каснијим раздобљима. Прилог се неће посебно бавити објашњавањем појма, циља и суштине православног монаштва, нити детаљима везаним за организацију монашког живота (изузев неопходних појашњења), будући да о томе већ постоји обимна литература.³

женског монаштва“, *Гласник СПЦ*, 44/963, 20–27, 120–126; Р. В. Поповић, „Српско православно монаштво у устанничкој Србији: поводом две стотине година Првог српског устанка (1804–2004)“, *Бојословље*, 1–2, 2004, 177–192; Ј. Радосављевић, *Монашки начин животова. Крајњак њрепег исихазма у цркви, ликови монаха Срба у ХХ веку*, Београд, 2002; К. Ј. Кончаревић, „Комуникативно понашање монаха у српској говорној и социокултурној средини (ситуативни модел анализе)“, *Зборник МС за славистику*, 69, 2006, 113–151; К. Кончаревић, „Утицај руске емиграције на обнову и развој српске монашке духовности“, *Српска теологија у двадесетом веку: истраживачки проблеми и резултати*, 7 (2010), 36–44.

² Д. Поповић, Б. Ђукић, „Живот у монашкој заједници“, *Приватни животои у српским земљама средњеи века* (прир. С. Марјановић Душанић, Д. Поповић), Београд, 2004, 525–551; Д. Поповић, „Монах – пустињак“, *Приватни животои у српским земљама средњеи века* (прир. С. Марјановић Душанић, Д. Поповић), Београд, 2004, 552–585; М. Тимотијевић, *Рађање модерне ѡриватности. Приватни животои Срба у Хабзбуршкој монархији од краја 17. до ѡочейка 19. века*, Београд, 2006; Д. Поповић, Б. Тодић, Д. Војводић, *Дечанска ѡустиња: скићови и келје манастира Дечана*, Београд, 2011.

³ N. F. Robinson, *Monasticism in the Orthodox churches: being an introduction to the study of modern Hellenic and Slavonic monachism and the Orthodox profession rites, together with a Greek dissertation on the monastic habit, done in English, with notes*, London, Cope and Fenwick, Milwaukee: Young church man company, 1916; С. Поповић, „Монашки живото“, *Просвејта*, 6, 1895, 314–317; 7, 1895, 353–358; 8, 1895, 412–420; 12, 1895, 600–603; 1, 1896, 21–24; Ј. Хаџивидоковић, „Три монашка обета /невиност, сиромаштво и послушност“, *Духовна сѡража*, 12, 1909, 390–395; 3, 1910, 7–8; 4, 1910, 107–115; 12, 1910, 18–28; Н. Милаш, *Православно црквено ѡраво*, Београд, 1926, 689–690, 707–708; Јеромонах Јустин (Поповић) /превео с грчког/, „Последовање мале схиме или мантије“, *Духовна сѡража*, 1, 3, 1928, 169–176; И. П. Јувачев, „Послушање“, *Духовна сѡража*, 2, 1928, 143–146; Игуман Стефан (Илкић), „Монаштво и савременост“, *Духовна сѡража*, 1, 1928, 39–53; С. Троицки, „Надлежност у погледу примања монаха у манастир“, *Бојословље*, 34, 1940, 294–309; С. Демостенес, „Макс Вебер и Православна црква“, *Православље између неба и земље*, зборник, Ниш, 1991, 80–95 (прев. Д. Б. Ђорђевић); Е. Benz, *Дух и живото Истоћне цркве*, Сарајево, 1991, 83, 90–94; Игнатије Мидић, „О извору и суштини православног монаштва“, *Јефимија*, 1, 1992, 111–121; Артемије, архим., „Монаштво у Цркви Христовој“, *Свети кнез Лазар*, 2, Призрен, 1993; Т. Ware, *The Orthodox Church*, Penguin Books, 1997, 35–42; *Велики ѡправославни бојословски енциклопедиски речник*, I–II, Нови Сад, 2000, II/44–48; Никодим (Милаш), епископ, *Православно монаштво*, Шибеник, 2002; *Оксфордска исћорија хришћанства 1, Од насћанка до 1800. ѡдине* (прир. Џон Макманерс), Београд, 2004, 175–183; М. Bakic-Hayden, *Women Monastics in Orthodox Christianity: The Case of the Serbian Orthodox Church*, University of Pittsburgh, The National Council for Eurasian and East European Research, Washington, D. C. 2006; P. Christou, „The monasticlife in the Eastern Orthodox Church“, *The Orthodox Ethos, Studies in Orthodoxy* (A. J. Philippou), vol. 1, 2007;

РАЗВОЈ МОНАШТВА – УЗРОЦИ, СТАЊЕ И ПОСЛЕДИЦЕ

Крајем 17. и у првој половини 18. века, као последица народних устанака, ратова и исељавања становништва, манастири на простору под јурисдикцијом Пећке патријаршије су опустели и пропали.⁴ Укидање аутокефалности Пећке патријаршије и подвргавање јурисдикцији Цариградске патријаршије (1766) представљало је догађај од далекосежних последица јер је након тога црква била готово два века различито организована и деловала је у различитим политичким системима, без централне власти.⁵ На подручју Османског царства власти у споразуму са цариградским патријарсима почињу да постављају Грке за патријархе, који се често мењају и њихов углед у другој половини 18. века постепено опада. Епископским катедрама такође углавном управљају грчке владике, фанариоти.⁶ „Црква у погледу неговања и дизања морала није била ни од каквог значаја. Високе црквене положаје добијали су само Грци и то ласкавци и они који су могли добро платити. Помоћу новца пели су се на епископска места бивши кувари, кафеције и чибукције. У цркву се слабо одлазило. Било је људи који се по 50 година нису причешћивали а многи нису знали ни да се прекрсте“.⁷ Мада су манастири имали обавезу да епископима дају годишње доприносе, владике, великим делом управо због тога што су углавном били странци, постепено губе управну власт у њима. Између више и ниже јерархије почиње да расте расцеп. Истовремено народни прваци све више учествују у избору игумана појединих манастира, који потом уз поједине свештенике, пред крај 18. и почетком 19. века, преузимају на себе улогу епископа и почињу да иступају на чело народа као политичке вође.⁸

Миграција Срба ка северу почела је већ од друге половине 14. века. Колонизовање Срба потпомажу и деспоти Стефан и Ђурађ Бранковић, који у својству вазала мађарског краља добијају простране земље у Угарској. Тако у 16. веку само у Банату већ има 16 манастира.⁹ Београдским миром 1739. Дунав, Сава и Уна постају границе Хабзбуршке монархије и Османског царства. Те границе постају и границе Карловачке митрополије, која је све

Протојереј Валентин Свенцички, *Дијалог седми о монашћиву* (извор: <http://www.svetosavlje.org/biblioteka/Osnovi/Dijalozi/Dijalozi07.htm> 14. 12. 2012; и др.).

⁴ Р. В. Поповић, н. д., стр. 177–192.

⁵ Током 19. века црква ће у Босни и Херцеговини добити изврстан степен аутономије, Црногорска и Карловачка митрополија делују аутономно, а православни у Далмацији потпадају под јурисдикцију Карловачке и касније Буковинско-далматинске митрополије. М. Мирковић, „Српска православна црква“, *Религија и друштво*, Београд, 1988, 338–366.

⁶ *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, 280.

⁷ Тих. Р. Ђорђевић, *Из Србије кнеза Милоша*, II, Београд, 1924, 201, 207–208; А. Петровић, „Грађа за изучавање наше народне религије“, *Гласник Етнографског музеја*, 14, 1939, 31–42.

⁸ Ђ. Слијепчевић, н. д., 1/415–416.

⁹ В. Марковић, н. д., 303.

до 1920. обухватала све православне који су били под влашћу Хабзбуршке монархије од краја 17. века. У фрушкогорским манастирима приликом генералне визитације 1753. године пописано је око две стотине калуђера, од којих су многи пре монашења били мирски свештеници. Најмање је било калуђера замонашених у зрелом добу. Мањак монаштва, бар у економском смислу, надокнађиван је организовањем прњавора, села чији су становници обрађивали манастирску земљу, наслеђивали је и плаћали порез, али је нису могли отуђити. Тиме су монаси били ослобођени обраде земље, па су могли да се посвете дужностима у манастиру и својим личним преокупацијама.¹⁰ Јозефинистичким реформама, крајем 18. века, укинута су нови и неки сиромашнији стари манастири, што је још више заоштрило кризу монаштва. Истовремено се забрањује и монашење пре двадесет пете године, што се морало доказати крштеницом.¹¹

Први реформатори црквеног и монашког живота у Карловачкој митрополији били су београдско-карловачки митрополити Мојсеј Петровић (1713–1726–1730) и Викентије Јовановић (1731–1737), у доба када је Хабзбуршка монархија имала под својом влашћу и северну Србију. Прописана су правила за свештенство, борили су се да унапреде духовни и морални живот у народу, настојали да се подигне што више црква, да се набаве звона и уведу црквене матице, и школују монаси и свештеници.¹² Реформама је стандардизована одећа свештенства и монаштва према којој су монаси носили црну, а свештеници плаву одећу, а и једни и други били су дужни да негују косу, браду и бркове.¹³ Године 1733. издата су правила за калуђере по којима је одређено да манастиру могу бити само киновије.¹⁴

¹⁰ Р. В. Поповић, протојереј, н. д., 177–192; М. Тимотијевић, н. д., 162–163.

¹¹ М. Тимотијевић, н. д., стр. 162–167. Сличне реформе предузеће и Румунија 1863. године када је била спроведена потпуна конфискација црквене и манастирске имовине и затворен већи број манастира. Уведена је и старосна граница за одлазак у манастир, 60 година за мушкарце и 50 година за жене. Од 250 манастира и скитова само 75 је наставило да делује. Крајем 19. века било је 820 монаха и 2250 монахиња што је било значајно смањење у односу на 3500 монаха и 3045 монахиња раније у истом веку. Archimandrite Emilian Nica, „The Social and Pastoral Role of Monasticism in the Romanian Society“, *Journal for Interdisciplinary Research on Religion and Science*, No. 5, July 2009, 167–183.

¹² Архимандрит Лукијан Дожудић, „Наша побожност, наши записи и наше заветине“, *Духовна слика*, 11, 1938, 350–356; М. Тимотијевић, н. д., 181.

¹³ М. Тимотијевић, н. д., 181.

¹⁴ Хришћанско монаштво развијало се кроз неколико облика: анахоретско (гр. *αναχωρεῖν* отићи, удаљити се), отшелничко монаштво, пустињско, односно потпуно усамљено повлачење од света, лавриотско (полупустињско) и киновијско монаштво (гр. *κοινός + βίος*) у општежитију, то јест у организованој заједници или манастиру. У општежићу монаси живе заједно у манастиру, заједно се моле, обављају монашка послушања, хране се и нико не може имати своју посебну имовину. Киновија почива на принципу беспоговорне дисциплине, хијерархије и колективизма. На челу манастира је настојатељ или игуман, који управља целокупном монашком заједницом и свом имовином. Калуђери од манастира добијају одело и све што им је потребно и свака њихова зарада

Готово сви наследници Викентија Јовановића доносили су допуне или нова правила за калуђере и управу над манастирским имањима, али реформе су текле споро и уз велики отпор.¹⁵

Институција монаштва још увек је била поштована, монасима и манастирима су се редовно давали прилози и од њих се очекивало да се моле за здравље и спасење појединца, његове породице и целе православне заједнице. У монахе се ипак није радо одлазило и одлазак је обично био праћено противљењем породице. Мотиви за монашење били су разноврсни и не увек побожне природе.¹⁶ Савременици су већ тада сведочили да морал монаха није увек био на потребној висини. Захарије Орфелин у једном спису из 1778. године наводи да су „наши архиепископи били веома искусне рачуновође, скупљачи новца, шићарције које умеју сјајно да живе, а њихови млађи и наследници научили су од њих и један од другог да буду такви исти“.¹⁷ Критиковано је претерано осамостаљивање игумана, који се више нису обазирали на братство, већ су по манастирима почели да стварају „дворске камариле“. Верске реформе су забрањивале монаштву и свештенству одлазак у гостионице, али често понављање ове забране говори колико је она била поштована.¹⁸

Током 18. века у Карловачкој митрополији дошло је до сукоба између световних и црквених сталежа и на српским саборима, посланици су нападали „несавесност, грабљивост и самовољу архијереја, калуђера и свештеника, код којих је још владао балкански грчки дух, тражили су да се духовни сталежи у својој власти ограниче и утерају у границе морала и хришћанске врлине, да народ врши контролу над радом својих црквених старешина и да и сâм има удела у управи над црквом“. У то време и Доситеј Обрадовић започиње борбу против верског фанатизма и формализма и калуђерског паразитизма, за реформу цркве и верску сношљивост.¹⁹ Доситеј се залагао за укидање манастира и за њихово претварање у школе у којима би се васпитавала српска деца. Због тога ће му се монашке структуре у

иде у општу манастирску касу. Настојатеља (игумана или архимандрита) сами бирају, а надлежна црквена власт га потврђује. Средином 5. века монаси и манастири потчињени су епископу како би се избегло стихијско оснивање манастира и одржала монашка дисциплина у Цркви. Идиоритмијски (*особовиџина*) манастири у којима је допуштено да сваки калуђер има своју личну имовину, да живи за себе, сам се храни и одева појавили су се на Светој гори током 14. и 15. века. Никодим Милаш, *Православно црквено право*, Београд, 1926, 698–700.

¹⁵ Димитрије Руварац, „Правила за калуђере“, *Српски Сион*, XV, 1, 1905, 712; 2, 1905, 51–52; 3, 1905, 77–80; 4, 1905, 115–121; Д. Р., „Која је боља управа манастирска?“, *Српски Сион*, 14, 1905, 15. 7. 1905, 399–402.

¹⁶ М. Тимотијевић, н. д., 162.

¹⁷ В. Купрешанин, *Борба ипојив калуђера и ипојова у XVIII веку*, Београд, 1953, 15, 22.

¹⁸ М. Тимотијевић, н. д., 240.

¹⁹ Доситеј Обрадовић, *Изабрана дела*, Београд, 2005, 19–22.

цркви касније светити и проглашавати његова дела за јеретичка. Као што је Савин одлазак у манастир током 12. века симболично означавао почетак развоја духовности код Срба, тако се Доситејев одлазак из манастира крајем 18. века често означавао као почетак њеног гашења.

Појава прњавора и смањење броја монаха доводи током 18. века до преображаја манастирских комплекса. Приватни стандард монаха постаје знатно виши него у ранијим периодима. Монаси у богатијим манастирима на Фрушкој гори живели су у келијама које су имале и више од једне просторије. Поред угледних старијих монаха обично су живели и ђаци, искушеници или млађи монаси. Старији су поучавали млађе, а млађи су радили све потребне послове. Заједничке просторије за све монахе биле су трпезарија и економија. Монаси су примали посете, али манастирске управе нису на то радо гледале, као ни на изласке из манастира.²⁰ Важна функција манастира била је пријем поклоника који су веровали у исцелитељску моћ молитви, реликвија и чудотворних икона. Поред Фрушке горе постојало је више регионалних култних средишта, од којих су нека била позната по исцељивању од болести. Црква је и сама подстицала веровање у чудотворно исцељење.²¹ И сами монаси често путују, па велики број њих крајем 18. и почетком 19. века носи придевак *хаџи*, што је значило да су походили Свету земљу. Монаси су често бежали из манастира, понекад и да би избегли казне. Појединци беже у Османско царство да би се тамо замонашили у неком од старих и угледних манастира, посебно ако за ту одлуку нису имали дозволу родитеља и старатеља.²²

Крајем 17. и почетком 18. века „писана реч је, попут читања, била још увек привилегија монашке средине“. Монаси су за личне потребе или за новац преписивали неопходне богослужбене и богословске књиге, али постепено рукописне богослужбене књиге замењују се штампаним, па стари тип монаха преписивача полако нестаје.²³ Мада се већ у првој половини 18. века у Кијевској духовној академији школовало 28 Срба из Карловачке митрополије, образованост свештенства и монаштва била је све нижа. Ученост се сводила на читање, писање и појање.²⁴ Иако је монасима било забрањено да поседују приватну имовину, дозвољено им је да гаје пчеле и да за новац који би добили продајом меда купују књиге. Ипак, већина личних монашких библиотека била је оскудна.²⁵

²⁰ М. Тимотијевић, н. д., 168–169.

²¹ М. Тимотијевић, н. д., 240.

²² М. Тимотијевић, н. д., 181, 600–601.

²³ М. Тимотијевић, н. д., 334.

²⁴ Јован Рајић је писао да су калуђери били највећи противници отварања школе у Сремским Карловцима јер сами нису умели да читају и пишу (В. Купрешанин, н. д., 69; Р. М. Грујић, н. д., 120).

²⁵ М. Тимотијевић, н. д., 181.

Почетком 19. века у свим областима које су биле под јурисдикцијом некадашње Пећке патријаршије, укључујући и Свету гору, било је 117 манастира, 36 запуштених и девет преобраћених у парохијске цркве и шест филијала, или укупно 168 манастира.²⁶ Иако је манастир Студеница био опљачкан и спаљен 1790. године, студеничко братство са 22 монаха је почетком 19. века било међу најбројнијим братствима у Србији.²⁷

После Београдског мира 1739. између Османског царства и Хабзбуршке монархије, којим је потврђено поновно османско освајање Србије са Београдом, односно простора јужно од Саве и Дунава, дошло је до организовања Београдске митрополије у новим границама, као једне од епархија под непосредном управом Пећке, а од 1766. и Васељенске патријаршије.²⁸ У њеном саставу нашло се шест нахија Београдског пашалука. Других шест биле су у Ужичко-ваљевској митрополији установљеној после Београдског мира 1739 (простор западне Србије и дела Шумадије). Таква територијална структура задржала се све до стварања Кнежевине Србије, односно аутономне Српске митрополије 1831. У Београдској митрополији је пред Први српски устанак, 1804. године, било 15.000 православних кућа, што је чинило укупно 55 одсто домова у целом Београдском пашалуку, са укупно 50 парохијских цркава и 20 манастира. Ужичко-ваљевска митрополија имала је 59 цркава, 27 манастира и 12.500 православних кућа.²⁹

Вук С. Караџић пише о манастирима који су имали утврђења и били „прави и једини стубови и чувари Закона ришћанског и имена Српског“. Караџић наводи како се народ окупљао за празнике око манастира где су одржавани и вашари. „Калуђери су данас у Србији сви без науке, као и остали људи: онај је најученији, који зна добро читати, али је и таки мало, а добри писара још мање. Они се носе лијепо, као и Грчки калуђери; имају слуге и ђаке; јашу добре коње, и носе оружје (кад иду у писанију или онако куд); и врло се добро ране“.³⁰ Монаси су, иако скромног знања, ипак вршили просветну мисију, били добро обавештени, како о локалним, тако и о збивањима на ширем простору и учествовали у устанцима и антитурским

²⁶ Димитрије Руварац, „Српски манастири“, *Духовна слиража*, 4, 1928, 302–303.

²⁷ Леонтије Павловић, „Студенички монаси од 1790. до 1850. године“, *Историјски часопис*, 33, 1986, 155–167.

²⁸ Београдска митрополија је до 1718. била једна од епархија у саставу Пећке патријаршије, чији су епископи због њене величине увек носили митрополитско звање као почасно. У периоду од 1718. до 1739. године, Београдска митрополија је архиепископија, а у њен састав улазе Ваљевска, Београдска, Вршачка и Темишварска епархија. После 1739. Београдска митрополија је поново само једна од епархија у саставу Пећке патријаршије.

²⁹ Н. Радосављевић, „Београдски митрополити од 1739. до 1804. године“, *Историјски часопис*, LV, 2007, 219–234; Н. Радосављевић, „Београдска митрополија по попису из 1826.“, *Историјски часопис*, LVIII, 2009, 231–247; Н. Радосављевић, „Свештенство ужичко-ваљевске митрополије“, *Гласник*, Историјски архив Ваљево, 33, 1999, 51–74.

³⁰ Вук С. Караџић, *Описаније Србије, Изабрана књижевна проза*, Београд, 1987, 27–29.

покретима (нпр. архимандрит Раче, Хаџи Мелентије Стефановић). Многи су били активни у извиђачким активностима аустријске војске осамдесетих година 18. века и током Аустро-турског рата 1788–1791, при чему је део њих у последњој фази рата одлучио да емигрира у Аустрију. Од народа су били уважавани, старајући се да све спорове међу Србима реше како се не би ишло на турске судове. Били су активни и на формулисању српских политичких циљева и у дипломатској делатности. Један од познатијих примера био је архимандрит Стефан Јовановић из манастира Троноше. У време Првог српског устанка (1804–1813) прва устаничка влада заседа у манастиру Вољавчи.³¹ Ипак, Леополд фон Ранке каже да ни свештенство ни монаштво код Срба, за разлику од других народа у то време, није задовољило велики и неограничен утицај. Монаси су били поштованији од свештенства, „али и они без правог образовања... зависни од кнезова, како су могли вршити неки самостални утицај?“³² Међутим, општеприсутна пракса да монаси више служе националној идеји него вери,³³ која је започела њиховим учешћем у борбама против Турака и која се наставила касније у разним облицима, оставиће дубоке последице на развој монаштва.³⁴

У време мешовите српско-турске управе у Београдском пашалуку (1815–1830), црквена грађевинска делатност добила је на замаху, па су обновљене многе цркве и манастири и саграђено је 38 нових храмова.³⁵ После Хатишерифа из 1830. којим је Србији гарантована политичка аутономија и

³¹ Р. В. Поповић, протојереј, н. д., 177–192.

³² Л. Ранке, *Српска револуција*, Београд, 1991, 43–44.

³³ Протојереј М. И. Поповић, н. д., 101, 104.

³⁴ У хришћанству монаштво има свој основ у примеру Христа који се пред проповед повукао у пустињу, где се молитвом и постом подвизивао и припремао, али такође и у његовим речима: „Ако хоћеш савршен да будеш, иди продај све што имаш и подај сиромасима; и имаћеш благо на небу; па хајде са мном.“ (Мат. 19, 21). Апостол Павле учио је да човек везан дужностима према породици и другим земаљским стварима не може да се посвети служењу Христу. Монаштво у хришћанству значи усамљен подвижнички живот, а монах (од гр. *μοναχος* – монахос, осамљен, самац, јединствени), калуђер (грч. *καλόγερος* добри, побожни старац), црноризац (старосл. чрњоризьць, по црној одежди коју носи) је пре свега усамљеник. У основи монашког живота је тежња саображавања Христу, уз ослобађање од свих напасти света – заветима безбрачности, сиромаштва и послушности. Монах прекида везе са материјалним светом, одбацује отаџбину, сроднике и имовину и практикује пост, молитву, смирење, уздржавање, трпљење и поковавање свим правилима монашке дисциплине. Свете монахе Црква зове преподобни, што значи да су постали слични, подобни Христовом лику. Две основне активности монашког живота су молитва и рад, најчешће чисто физички, ручни, који оставља могућност да се настави са молитвом. Животно устројство манастира (грч. *monastirion*) тежи ка томе да створи аскетске претпоставке које ће омогућити потпуно одвајање монаха од „света“, а тиме и потпуно предавање молитви и контемплацији. Литература наведена у напомени бр. 3.

³⁵ Н. Радосављевић, „Религиозност српског друштва крајем XVIII и почетком XIX века“, *Брајсџиво*, VIII, Београд, 2004 (<http://www.sveti-sava.org.rs/index.php/izdanja/sadrzaj-ranijih-brojeva-bratstva/22-bratstvo08>, 16. 2. 2013); Ј. Вујић, *Пушешествие по Србији*, II, Београд, 1902, 171–172.

слобода вере, септембра 1831. године цариградски патријарх Константин I дао је Српској цркви аутономију, тј. право на слободу вероисповести у својим црквама. Кнез и народ бирали су од тада сами митрополите и епископе, а београдски епископ добија наслов архиепископа београдског и чин митрополита целе Србије. Избор митрополита морао је бити објављен патријарху, који је давао одобрење да се обави рукоположење у Србији. За сваки нови избор митрополита давало се 300 дуката патријарху, а данак за обе епархије одређен је на 3000 гроша годишње. Заоставштина митрополита и епископа припадала је држави, а не патријарху или митрополиту као до тада. При богослужењу митрополит је и даље спомињао цариградског патријарха, а митрополита сви епископи у Србији. Постојале су три црквене области: београдска, жичка и нишка. Тако је остало све до 1879. године, када је Цариградска патријаршија прогласила Српску цркву аутокефалном.³⁶

Августа 1831. године у Цариграду су посвећена двојица Срба за епископе, чиме је успостављена виша српска јерархија. Први митрополит аутономне српске цркве био је архимандрит манастира Враћевшнице, Мелентије Павловић (1831–1833), „прост манастирски ђак“, који није био у стању да предузме веће реформе у цркви.³⁷ Наследио га је Петар Јовановић (1833–1858), по чијем доласку је црква била потпуно неуређена, а сва власт је била у рукама владика. Нови митрополит започиње рад на подизању духовности у народу, зида цркве, прописује правила за свештеничку службу, уводи матичне књиге, оснива богословију, доноси први црквени устав и прве богослове шаље на студије у иностранство.³⁸ У време доласка митрополита Петра манастири су били у анархији, а најстарије задужбине у руинама. Митрополит обазриво започиње са реформом монаштва јер су се монаси, иако малобројни, жестоко противили било каквој спољној интервенцији и одбијали да следе нова правила, упражњавајући углавном древне обичаје који су били у употреби. Студенички монаси посебно су бранили своју аутономију и противили се мешању митрополита. Њихов

³⁶ *Историја српског народа*, VI/1, Београд, 1983, 54; Р. Митровић, „Организација Српске цркве у Србији од 1831–1879. године“, *Гласник СПЦ*, 1, 1985, 40–52.

³⁷ Р. М. Грујић, н.д., 149.

³⁸ У његово време Сретењски устав из 1835. године проглашава (чл. 93) да унутрашње руководство црквом припада митрополиту и духовним властима. Наредне, 1836. године Скупштина у Крагујевцу усвојила је први црквени устав „Начертаније о духовним властима у Србији“, којим су одређене не само спољашње обавезе црквених власти према државним већ и унутрашња црквена организација. Установљена је конзисторија Митрополије као духовни суд. Поред тога донет је још низ закона и уредби као: Уредба о уређењу свештеничког стања из 1842. године, Закон о устројству духовних власти из 1847. *Зборник њавила, уредаба и наредаба Архијерејског сабора њравославне српске цркве у Краљевини Србији: (од 1839–1900. године)*, прир. Т. Петковић и Ч. Митровић, Београд, 1900, 377; А. Илић, *Петар Јовановић митрополић београдски њејов живој и рад 1833–1859. јог.*, Београд, 1911, стр. 33 и 124; Прота А. Илић, *Моји доживљаји*, Београд, 1931, 158.

отпор је у почетку подржавао и сам кнез Милош, плашећи се да дира у манастирске привилегије.³⁹ Нови прописи из 1838–1839. одређивали су да ће буџети манастира убудуће бити под контролом конзисторија (духовних судова при епархијама),⁴⁰ да један монах мора бити именован да се бави економским питањима и да треба приступити правичнијој подели задужења монаха. Пример непопустљивости митрополита у односу на манастир Студеницу оставио је последице и на друге манастире у Србији. Прописи су уведени без даљих потешкоћа. Покушало се и са повећањем прихода манастира преко регулисања експлоатације шума. Имовина манастира је ограничена и обезбеђена од узурпације околних села, успостављен је први катастар и инвентар монашке имовине 1847. и манастирима су издате тапије за њихову имовину. Посебним документом из 1849. кнез Александар Карађорђевић потврдио је право сопствености манастира у Србији на њихова непокретна добра.⁴¹ Јуна 1849. донет је пропис о немогућности наслеђивања имовине умрлих монаха.⁴² Одређено је такође који се манастири имају сматрати за царске лавре и општежителне манастире, а који њиховим метосима. Мали и сиромашнији манастири претворени су у мирске цркве.⁴³ Прописана су правила за унутрашњи манастирски поредак, одређене су дужности старешина и плата братства.⁴⁴ Поједини манастири су служили за издржавање казне прописане за свештена лица осуђена од грађанских судова (Горњак, Сретење).⁴⁵ Кнежевина Србија почела је редовно да издваја средства за помоћ и оправку манастира.⁴⁶

Реформе везане за манастире наставиле су се током 19. века и у Карловачкој митрополији. Митрополит Стеван Стратимировић посветио је велику пажњу подизању монаштва и уређењу манастирског живота. Отворио је манастирску школу у Хопову почетком 19. века, набављао је црквене

³⁹ Jean Mousset, *La Serbie et son Église (1830–1904)*, Paris, 1938, 96–98.

⁴⁰ Према члану 43 тач. 11 Закона о црквеним властима из 1862. и чл. 97 Закона о црквеним властима из 1890. године, духовни судови су поред архијереја водили надзор над имовином цркава и манастира и били дужни да све неправилности пријављују надлежним државним органима. Ђ. С., „Надзор над црквеном и манастирском имовином“, *Пасџирска реч*, VIII, 89, 1913, 265–266.

⁴¹ J. Mousset, н. д., 96–98, 489; М. И. Поповић, „Неколике напомене о уређењу манастирских архива“, *Духовна стража*, 2, фебруар 1909, 34–40; Н. Ј. Петровић, „Имовина наших манастира“, *Гласник Православне цркве у Краљевини Србији*, 8, април 1913, 119–123; „Документ бр. 136“, *Наредбе и пројиси Митрополије београдске 1835–1856*, 1, прир. З. Ранковић, М. Лазић, Пожаревац, 2010, 191.

⁴² „Документ бр. 153“, *Наредбе и пројиси Митрополије београдске 1835–1856*, 1, 210.

⁴³ Протосинђел Герасим, „Размишљање о кризи нашег монаштва“, *Весник СУЈ*, 188, 15. 4. 1957.

⁴⁴ А. Илић, *Пејтар Јовановић: митрополији београдски: његов животи и рад 1833–1859. год.*, Београд, 1911, 210–224.

⁴⁵ М. Ђ. Милићевић, „Манастири у Србији“, *Гласник СУД*, XXI, Београд, 1867, 1–96.

⁴⁶ Б. Јовановић, „Манастирско непокретно имање у Краљевини Србији“, *Гласник СУД*, I, 62, 1885, 173–272.

књиге из Русије и настојао да објави словенску Библију. Сви црквено-народни сабори, мање или више, бавили су се и проблемом манастира, знатним делом и због тога што су манастири представљали највећи део црквене имовине, којом су политичке вође желеле да загосподаре. Донете су уредбе о управљању манастирским добрима из 1864. и о потчињавању манастира српском црквено-народном сабору из 1870. (што је изазвало бројне протесте), а потом и дисциплинска правила за монахе из 1899. Монаси су се међутим све више осамостаљивали, па је било мишљења да су они сведени на неку врсту плаћених лица у манастирима, где су могли да обрађују само оно парче земље које им је додељено као башта или да се баве пчеларством. Нападани са разних страна, монаси су били принуђени да се бране и 1906. организовали су Монашко удружење. Црквено-народни сабор је 1907. коначно решио питање управе манастирских и народно-црквених добара, као и питање дотација манастирским братствима, а 1911. донета је и Уредба за дворско монашко свештенство. Ипак, и даље су се могле чути примедбе на рачун монаха, а посебно су као „распуштени“ критиковани фрушкогорски калуђери због похлепе, неморала, свађа, тужби, немара према богослужењу и сл.⁴⁷

Напори да се монаштво реформише чињени су и у Црној Гори, где је 1846. године било 25 калуђера, углавном полуписмених или неписмених, који су носили оружје и бријали браду, те често ишли у рат. Митрополит црногорски је тек 1893. издао окружницу свештенству и монаштву, по којој се забрањује ношење оружја и наређује се да се мора носити прописно одело.⁴⁸ Слична ситуација била је и у БиХ. Према неким подацима из 1878. у Босни је било педесетак калуђера.⁴⁹

Уставом из 1869. године црква је у Кнежевини Србији била заштићена а за владајућу веру у Србији је проглашена источноправославна, али држава је непрекидно настојала да подреди себи цркву и њене послове. Митрополит Михаило (1858–1882. и 1889–1898) одупирао се томе и

⁴⁷ Ђ. Слијепчевић, *Историја Српске православне цркве*, стр. II/77, 78, 102, 104, 111–113; Један калуђер, „О преустројству и уређењу манастирског и калуђерског питања“, *Српски Сион*, 34, 29. 8. 1892, 598–601; *Српски Сион*, 3, 19. 1. 1892, 35.

⁴⁸ *Хришћански весник*, 1, 1894, 47; *Животопис или усйомене из живојиа мийројолишта Мийрофана Бана*, Цетиње, 1991, 233; А. Авело, Ж. де ла Незјер, *Црна Гора, Босна, Херцеговина*, Београд, 2003, 153.

⁴⁹ Ђ. Слијепчевић, н.д., стр. II/528. Православни митрополити у Босни од 1766. били су фанариоти који су на те положаје долазили подмићивањем османских власти. Постојале су три епархије: добробосанска, херцеговачка и зворничка. Прве богословске школе основане су 1858. у манастиру Житомислићу и 1866. у Бањалуци, али свештенство је у целини било неуко; Шарл Иријарт, *Босна и Херцеговина: њушојис из времена усїанка 1875–1876*, Сарајево, 1981, 126. Потписивањем конвенције о привременом решењу односа Православне цркве у БиХ са Цариградском патријаршијом од 28. 3. 1880. цар је овлашћен да поставља православне митрополите у Босни и да их предлаже Патријаршији.

формални разлог његовог сукоба са представницима државних власти били су нови законски прописи који су се односили и на калуђере.⁵⁰ Током његовог првог боравка на месту митрополита манастири су почели да западају у дугове. Укупан дуг 1874. године износио је већ скоро четвртину капитала који су манастири поседовали 1864.⁵¹ Дисциплина међу монаси-ма нагло је опала. Напуштали су манастире кад год су хтели, стицали су личну имовину за време боравка у њима, расипали манастирска имања, пијанчили и сл.⁵² Прота Алекса Илић на једном месту каже да је за време митрополита Михаила у цркви завладала „мерзост и запустеније“, а црквене старешине су напустиле свој први задатак и посветиле се личним и политичким интересима.⁵³ Тињао је сукоб између монашког и мирског реда јер је свештенство непрестано живело у уверењу да су монаси у повлашћеном положају. Видевши да калуђерство замире, митрополит је почео да калуђери све одреда, младиће од 17–18 година, истеране шегрте и калфе, манастирске ђаке спремне и неспремне, „последњи олош друштвени приман је у манастир и калуђерен“.⁵⁴ Овакви калуђери служили су парохије манастирске по селима и остављени без надзора недолично су се понашали, што је изазвало револт сељака. Посланици из околине манастира Каленића и Љубостиње поднели су 1882. тужбу Народној скупштини против калуђера због јавне саблазни коју су чинили, тражећи да се томе стане на пут. Министар просвете и црквених дела упутио је митрополиту захтев да се више не монаше неспремни младићи, али пошто се чинило да митрополит не намерава ништа да предузме, у Скупштини се отворила велика дебата о понашању калуђера. Када је потом изнет пред Скупштину Закон о таксама, у коме су прописане таксе и за духовне власти (део се односио и на таксе за калуђере), цела Скупштина је тражила што веће таксе. Министар Стојан Новаковић се противио томе, али посланици су остали при своме. Митрополит је одбио да прими закон под изговором да је он у супротности са црквеним канонима. Потом је донет указ којим се архиепископ београдски и митрополит Србије разрешава дужности. „Црквено питање“ је било отворено 1882–1883. године и оно ће и наредних неколико година потресати Србију и оставити дубоке последице на

⁵⁰ Неформални или стварни повод сукоба био је тај што је митрополит сматран главним експонентом руских интереса у Србији. Митрополит је од самог доласка на чело цркве радио на томе да од ње створи средиште националног рада и спону између српске државе и неослобођених Срба. Михаило Војводић, „Митрополит Михаило и Стојан Новаковић“, *Историјски записи*, 1–2, Подгорица, 2000, 153–164; С. Јовановић, *Из историје и књижевности, II, Сабрана дела*, XII, Београд, 1991, 456.

⁵¹ З. Пауновић, н. д., 37–38.

⁵² J. Mousset, н. д., 489, 502, 505.

⁵³ Прота А. Илић, *Моји доживљаји*, 26–27, 41, 62, 208, 512.

⁵⁴ J. Mousset, н. д., стр. 317–329.

црквени живот.⁵⁵ Сукоб државних власти са митрополитом Михаилом завршио се његовим протеривањем из Србије. Државни и политички догађаји с почетка 80-их „заталасали“ су монашка лица и увукли их у политичке борбе и сукобе са политичким противницима, омразе, поткопавања угледа и сл. „Слаба интелектуална снага монаштва није успела да га држи на висини позива и достојанства.“⁵⁶

Стојан Новаковић је потом припремио закон по коме су повећане свештеничке парохије и укинута манастирске и закон по коме се бир није више издавао у натури већ у новцу, по два динара годишње по пореској глави.⁵⁷ Одузимањем парохија манастири су били озбиљно финансијски оштећени.⁵⁸ Попис и премеравање манастирског земљишта почео је да се врши 1884. Земљиште је распоређено по класама ради ефикаснијег опорезивања. Ипак – тај посао није урађен како треба, јер подаци о имовини коју су манастири поседовали нису били целовити. Манастири су морали да плаћају порезе на сву имовину, обрађену или не, а држава није бринула о томе да ојача манастирску привреду и припреми већи број монаха. Као последица тога старешине су почеле да распродају манастирску имовину, а манастирске рачуне су и даље водили самостално, иако су били обавезни да инвентар сваке године поднесу епархијском духовном суду и Главној контроли.⁵⁹ Наиме, Закон о црквеним властима је прописивао да се епархијске конзисторије морају старати о црквеним и манастирским имањима и о њиховом чувању, попису имовине, вођењу рачунских књига, те да се никаква манастирска имовина не може продати или задужити или купити док о томе не буде дато мишљење министара просвете и црквених дела.⁶⁰

О животу у манастиру, владању калуђера, руковању манастирском имовином, дисциплинским казнама, платама и имовини калуђера донет је читав низ прописа у периоду од 1839. до 1900. године, а 1895. издата је и Уредба о

⁵⁵ Исто.

⁵⁶ Стари монах, „Опадање угледа монаха“, *Духовна слиража*, 78, 1909, 209–213.

⁵⁷ Прота А. Илић, *Моји доживљаји*, 72, 117–118, 123.

⁵⁸ Када су одузете парохије од манастира и дате свештеницима, требало је да се подигну парохијске цркве на њима. У неким случајевима народ није хтео да подиже нове цркве, поред већ постојећих, па су свештеници наставили да се служе манастирским црквама. У другим местима где су парохијске цркве подигнуте, манастирске цркве су остављене да пропадају. Стари монах, „Опадање угледа монаха“, *Духовна слиража*, 78, 1909, 209–213; „О бедном стању манастира Грабовца“, *Ушештељ*, 8, 1909, 230–231.

⁵⁹ Стари монах, „Опадање угледа монаха“, *Духовна слиража*, 78, 1909, 209–213; Н. Ј. Петровић, „Имовина наших манастира“, *Гласник православног цркве у Краљевини Србији*, 8, април 1913, 119–123.

⁶⁰ *Закон о црквеним властима источног православног цркве од 29. априла 1890. год. – са изменама и дојунама од 26. априла 1895. год. – 29. јуна 1898. год. – 11. јануара 1899. год. 29. јануара 1900. год., и – 30. новембра 1910. год., Законодавство Српске православног цркве*, 40, Београд, 1939.

обавезном школовању манастирског братства.⁶¹ Монаштво се међутим није придржавало прописа, па су неке уредбе, као на пример правила о прописном одевању, понављане у неколико наврата.⁶² Према законима и наредбама Архијерејског сабора донетим између 1890. и 1910. манастири су се делили у три реда. У првом реду су били важнији и имућнији манастири, као Жича, Студеница, Раваница, Манасија, Љубостиња, Каленић, Рача, Горњак и др. Манастирске старешине или настојатељи су могли бити архимандрити, игумани и јеромонаси. Настојатеље манастира првог реда бирао је и постављао Архијерејски сабор, а настојатеље осталих манастира епархијски епископи, сваки у својој епархији. Настојатељи су били дужни да управљају манастиром по типикју Св. Саве српскога и Саве Освећенога и по одредбама закона.

Донети законски прописи и црквене регулативе нису међутим зауставиле процес пропадања манастирских имања. Манастирске економије састојале су се од зграда, кафана, дућана, воденица, њива, ливада, винограда и шума, али за њихово одржавање недостајала је радна снага и опрема за обављање пољопривредних радова.⁶³ Услед честог мењања манастирских старешина, њиховог слабог надзора над манастирском имовином и слабог надзора црквене власти над њима, околни сељаци али и општинске и државне власти су и даље често заузимали манастирску земљу и шуму.⁶⁴ Манастири често нису могли да докажу своје власништво услед небриге о архивама и изгубљених или раздвојених тапија на имовину, добијених у време митрополита Петра.⁶⁵ Манастирски приходи трошили су се на плаћање слугу, куварица (иако по канонима није било дозвољено држати жене у служби), одржавање коња, кочија и кочијаша, куповину кафе, меса и шећера, а да истовремено за „књиге просветне и хуманитарне циљеве“ често није био одвајан ниједан динар. Било је старешина манастира који су кукали како немају „хлеба да једу“, али су на себи носили „свилу и кадифу“ и

⁶¹ *Зборник љавила, уредба и наредба...*, 65–70, 181–207.

⁶² Исто, 65–70, 181–207, 310–314.

⁶³ Б. Јовановић, „Манастирско непокретно имање у Краљевини Србији“, *Гласник СУД*, 1, 62, 1885, 173–272.

⁶⁴ „Сви знамо да добри домаћини – сељаци – који имају не по 50 или 100 но и по 10, 20 и 30 хект. и обичније и негруписане земље, да су то добре газде. А они, који имају 50 или 100 хектара, то већ тргују са Пештом и Штајнбрухом, и пуну кућу свега имају. А наши манастири са својих 500 или 1000 хект. прекрасне и груписане земље; са свима својим воденицама, механама и т. д. да немају нигде ништа?!“ „Начин за преуређење економског и материјалног стања наших манастира“, *Глас нишке епархије*, 1, 1. 1. 1899, 4–13.

⁶⁵ У једном манастиру стара манастирска архива је нађена на тавану засута кречом, а у неким манастирима су архиве смештене у подрумима и собама за послугу. Многа важна документа изгизли су мишеви, а неке су старешине сами разделили као у случају манастира Враћевшница. Мих. И. Поповић, „Неколике напомене о уређењу манастирских архива“, *Духовна слиража*, 2, фебруар 1909, 34–40.

имали обезбеђене „повелике суме новаца“ за себе.⁶⁶ У црквеним часописима је тема реформе манастира и боље управе над манастирским имањима била стално присутна, а између 1898. и 1900. појавиле су се и бројне брошуре о овом питању, али се даље од тога није отишло. Аутори тих текстова упозоравали су да они који су позвани да изврше реформу не би требало да стају на страну оних који у манастирима гледају преживеле установе, а у калуђерству паразите који од манастира желе да одузму имовину и од њих начине друштвено корисне установе. Залагали су се за отварање монашке школе, школе за иконопис, отварање црквених штампарија, радионица за свештеничке потребе, посвећивање веће пажње бриге о деци без родитеља и сл.⁶⁷ Апеловало се на старешине манастира да боље чувају манастирску имовину и да је не троше „нерасудно“, али се додавало да су разлози кризе много дубљи: неправилна класификација манастирског земљишта; превелики и неправилно разрезани порези; незаштићеност манастира од разних „обесних чланова комисија“ који се „угуравају у манастире, те бадава једу и пију и наређују им шта да се спрема на трпезу“; нетрпељивост између старешина и појединих монаха, итд.⁶⁸ Писало се како има људи који нису за монашки ред и којима се не би смела поверити имовина манастира. Било је архимандрита који су бежали из манастира да не би одговарали за проневере.⁶⁹ Један народни посланик је у Народној скупштини 1907. рекао да има 17 старешина манастира који су веома сумњиве прошлости и да има и оних који су страни поданици.⁷⁰ У Србији је почетком 20. века било око 50 манастира са великим имањем који су имали дугове од по неколико хиљада динара. Писало се како „наши манастири... сада изгледају јадно и жалосно, управо као неке развалине, пустиње, које као да је прегазила и опљачкала обест неверника и насилника“.⁷¹

Негативна слика о монаштву и манастирском животу нашла је свој одраз и у књижевним делима. Јован Суботић у роману *Калуђер* из 1881. и Светолик Ранковић у роману *Порушени идеали* из 1900. године граде

⁶⁶ З. Пауновић, н. д., 33–38.

⁶⁷ М. Д. Обрадовић, „Уређење манастирских имања“, *Ушешкијељ*, 1, 1909, 24–28; 2, 1909, 67–69; „Реч-две о нашим манастирима и калуђерима“, *Пасијирска реч*, VIII, 23, 1913, 137–138.

⁶⁸ „Из живота монашког удружења“, *Духовна стџража*, 1, јануар 1909, 16–17, 26.

⁶⁹ Према пропису Закона о шумама, старешине манастира који су имали привредне планове за своје шуме морали су сваке године да позивају окружног шумара који је одређивао стабла за сечу. Остали су морали да траже дозволе од Министарства просвете и надлежног Духовног суда. Архимандрит Доситеј из манастира Наупаре ангажовао је за шумара човека за кога је сматрао да ће му бити савезник у сечи и продаји манастирске шуме али га је овај пријавио. *Духовна стџража*, 56, 1909, 204; М. Д. Обрадовић, „Уређење манастирских шума“, *Ушешкијељ*, 4–5, 58–161.

⁷⁰ М. Чедомир, „Калуђери и манастири“, *Гласник њавославне цркве у Краљевини Србији*, 3, 1907, 33–36

⁷¹ Христордор Тасић, свештеник, „Наши српски манастири“, *Духовна стџража*, 4, април 1910, 124–127.

представу о калуђерима који су необразовани, не читају ни Свето писмо, расипни, недисциплиновани, склони пијанству, разврату, препредености, међусобној мржњи и подметању, малтретирању ђака, лошем вођењу манастирских економија и сл.

Посебно је био тежак положај остарелих монаха по манастирима о којима није имао ко да брине, нарочито ако су болесни и непокретни. „Још потоњи владика Гаврило шабачки одвратио је био једнога свога ђака да се не калуђери, јер је вели, гледао како калуђери умиру по ћелијама у највећој беди, непогледани ни колико једна марва од своје `браће`. Реч `братство` је овде само једна иронија. Док си млад и здрав и можеш да се послушаш теби је добро... Манастир вреди само за старешину док је јак и здрав. Све је друго њему слепо потчињено и стављен на милост и немилост... Видећи све то млађе генерације монашке, гледају одмах да се на време осигурају за старост и болест. Отуда оно извлачење из манастира све што се може и стварање богатства на другој страни, подизање вила по бањама и кућа по варошима, отуда иследне комисије, кривице и триста чуда.“⁷² Идеја да се у манастиру Манасији формира Дом за изнемогле монахе није реализована.⁷³

Монаштво је било производ средине у којој се налазило и у манастире су често одлазили појединци са нејасним мотивима и очекивањима. Искушенике је у манастир доводила вера али и невоља, необавештеност и опортунизам. „Код већине је калуђерски чин само занат, јер се многи из круга њихова само по имену и спољашности могу назвати калуђери, али по делима никако. Многи у калуђерству траже да се лакше лебом ране, јер многи, кад нигде није могао наћи леба без рада, тек тада је обукао мантију и камилавку.“⁷⁴ Кључну улогу у формирању монаха требало је да игра духовни учитељ, а такви су били реткост. Домаћих теолошких мислилаца и самосталних богословских радова било је мало и они су били без веће вредности.⁷⁵ Преводи црквених беседа и списа знаменитих руских црквених теолога нису били прилагођени српским условима, а њихов стил и језик, пун русизама, био је стран читаоцима у Србији.⁷⁶ Осим тога, до почетка 20. века код Срба није било нарочитих школа за образовање монаха. Онај ко је хтео да постане монах одлазио је у манастир где је, ако би био примљен за ђака искушеника, предаван једном од старијих

⁷² С. Динић, „Манастири и њихова улога у садашњости“, *Прејед цркве епархије нишке*, 3–4, март–април, Ниш, 1926; Јеромонах Дионисије, „Наши манастири“, *Прејед цркве епархије жичке*, 162–169.

⁷³ Протосинђел Доментијан, „Духовникове мисли Дом за изнемогле монахе“, *Духовна слира*, 56, 1909, 158–161.

⁷⁴ З. Пауновић, н. д., 25.

⁷⁵ Митрополит Михаило, *Одбрана истиине*, Београд, 1877, 17; Р. Биговић, н. д., 15, 19, 24.

⁷⁶ Прота А. Илић, *Моји доживљаји*, 157.

монаха да му буде послушник и ђак. Од њега је учио начин монашког живота, црквено појање и обављање богослужења. Нићифор Дучић, који је и сам завршио манастирску школу, записао је како су у тим школама припремани кандидати за свештенике и калуђере: „Ђаци су и књигу учили и калуђере послуживали. Часови нису били одређени, него су ђаци учили кад нијесу имали каква друга посла. Зими су учили око ватре у кухињи, а лети по вртовима и шумама око манастира. За скамије и какви школски метод нијесу ни знали. Све се обављало на најстарији начин. Који би ђак знао Часловац, Псалтир, црквено правило и штампарско писање, тај је свршио све науке, и сматран је за научена. Он се могао одмах закалуђерити или запопити. У којему су манастиру мало боље знали, из тога су и ђаци излазили припремнији у словенском читању, и црквеном правилу. Многи ђаци нијесу знали читати друге књиге, осим онијех, из којих су учили; па су се за невољу и такви попили и калуђерили.“⁷⁷ Са отварањем монашке школе покушано је у Карловачкој митрополији два пута током 19. века у манастиру Хопову (1815–1819 и 1893). И поред непрестаног старања митрополита Стратимировића и наредбе издате 1817. настојатељима фрушкогорских манастира да одређени допринос у намерницима и у новцу на време шаљу у манастир Хопово, школа се није могла одржати.⁷⁸ Образовање монаха у Карловачкој митрополији у другој половини 19. века било је различито. Било их је који су учили у епархијским клерикалним школама или у Карловачкој богословији, а један део и у страним земљама. У 27 манастира Карловачке митрополије 1912. године, било је 155 калуђера, од чега само 25 са факултетском дипломом, тј. завршеном Карловачком богословијом или вишим богословским школама у страним земљама.⁷⁹ То су махом били архимандрити, протосинђели и синђели, главни кандидати за епископе. У манастирима је просечно било четири до пет калуђера, а највише манастира (12) било је на Фрушкој гори.⁸⁰

У Србији је било оних који су сматрали да је до опадања броја монаха дошло управо због отварање лаичких и богословских школа. Отварањем могућности да се образују манастирски ђаци и монаси „пресечена (је) она стара традиција да манастири буду школе за просвећивање братства,“ јер су монаси једино у манастирима могли да се навикавају на строги монаш-

⁷⁷ Ђ. Слијепчевић, н. д., I/418.

⁷⁸ Сваки манастир је плаћао за своје питомце. Ђаци су слушали црквенословенски језик, основе догматике, четири основне рачунске радње, тумачење св. литургије, тумачење васкрсних и празничних јеванђеља и апостола. Препоручивало им се да читају „душеполезних“ књига, нарочито дела Св. Јеврема Сирина. *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, 142; Ч. Драшковић, „Црквене школе Српске патријаршије“, *Српска православна црква 1920–1970, Сјоменица о 50-годишњици васпостављања Српске Патријаршије*, Београд, 1971, 313–332.

⁷⁹ О. Ви, јеромонах, „Потребе наших манастира“, *Духовна стража*, XII, 1, 1939, 27–30.

⁸⁰ *Азбучник Српске православне цркве по Радославу Грујићу*, 120.

ки живот, тежак физички рад и разумевање вођења економије. Састав братстава и током друге половине 19. века чинили су углавном монаси несистематично школовани, са једва пар разреда гимназије или само са основном школом.⁸¹ Питомци из Србије који су одлазили у иностранство на школовање, припремани су за високе позиције у црквеној хијерархији. Они су, међутим, имали великих проблема приликом уписа у грчке богословије или руске духовне академије,⁸² због недовољне школске спреме коју су носили из домовине. О томе најбоље сведочи пример Богословије на Халки код Цариграда. Кандидати из Србије одлазили су у ову Богословију од 1856. године. Када је борба Срба око владичанских места у Повардарју и у Цариграду добила на значају и када је рад на „верско-националним стварима“ у Турској интензивирао, 80-их година 19. века, тада богословска школа на Халки добија посебно на важности, а у том циљу је и Богословија у Призрену увела грчки језик у наставни план. Од кандидата се тражило да знају грчки језик и имају потребне квалификације за архијерејски чин. У Богословији на Халки велика пажња се поклањала и турском језику. Ипак, мало кандидата из Србије истрајало је у школовању. До 1918. ову школу завршило је свега десетак кандидата. Десетак других питомаца или уопште није успело да се упише због слабог знања грчког језика (као Гаврило Дожић), или су напустили ову школу због строге монашке дисциплине која је владала у богословском заводу смештеном у манастиру Свете тројице. О проблемима богослова који су пристизали из Србије или других крајева и тешкоћама током школовања пише 1908. године синђел Гаврило посланику Бошковићу и каже да осећа велики недостатак због непознавања бар једног светског језика „у чему су Срби калуђери много заосталији од Грка и Бугара“.⁸³

Проблеми са монашким кадром у Србији рефлектовали су се и на манастир Хиландар. Напори српске владе, од краја 19. века, да у Хиландар врати српске монахе и да манастир стави под своју контролу нису

⁸¹ Стари монах, „Опадање угледа монаха“, *Духовна слика*, 78, 1909, 209–213.

⁸² Р. Биговић, *Од Свечовека до Бојочовека. Хришћанска философија владике Николаја Велимировића*, Београд, 1998, 104; На Кијевској духовној академији школовали су се у 19. веку многи будући српски митрополити, епископи, архимандрити и др. Међутим школски систем у Србији био је још увек у зачетку и није био у стању да припреми младе људе за школовање по руским стандардима. Због тога су у Кијевској духовној академији уведени двоструки стандарди. Једни су важили за домаће студенте, а други за оне који су долазили са Балкана. Klaus Buchenau, „Just as Real-life Brothers. Serb-Russian Contacts in the Ecclesiastical Academy of Kiev (1850–1914) and in Orthodox Schools of Interwar Yugoslavia (1920–1941)“, *Токови исцјорупје*, 3–4, 2005, 54–66; К. Buchenau, *Aufrussischen Spuren: Orthodoxe Antiwestler in Serbien, 1850–1945*, Wiesbaden, Verlag: Harrassowitz Verlag, 2011.

⁸³ Сава, епископ шумадијски, „Стопедесетогодишњица Богословске школе на Халци“, *Каленић*, 1–6, 1994, 16–17; С. Е. Вуковић, „Српски питомци на Халци у XIX и XX веку“, *Гласник СПЦ*, 10, октобар 1954, 200–204.

давали очекиване резултате. Број Срба искушеника у Хиландару се постепено повећавао, али почели су да се јављају све чешће проблеми на релацији манастир Хиландар – Конзулат у Солуну. Монаси су се жалили на српског конзула у Солуну како им не шаље новац који су примали из Србије, шири интриге против њих, претерано врши контролу над манастиром и сл. У манастиру никако није било могуће обезбедити сталност српских монаха, који су одлазили и долазили. Од 1900. до 1909. скоро десет српских изасланика се измењало у Хиландару. Почетком 1910. прота Стеван Димитријевић послао је извештај из Генералног конзулата Краљевине Србије у Солуну, у коме пише о сукобима између Срба и Бугара. О понашању искушеника који су дошли из Србије каже да они углавном нису били спремни да приону на неки озбиљнији посао или да раде на личном усавршавању, већ већина њих „онако по српски без циља скитара по ћелијама и тамо празно ћаскају, фразирају патриотски, сваки одмах оће да је реформатор, има своје планове и зна све, критикује сваког из реда, не зна за ауторитет, не покорава се општем реду“. Пошто Хиландар уопште није имао евиденцију о свом братству, Димитријевић је сам начинио списак према коме је у манастиру било 98 монаха и 22 искушеника, од чега из Краљевине Србије 15 монаха и 12 искушеника, из Црне Горе три монаха и два искушеника, итд. Укупно је било 25 монаха и 18 искушеника Срба. Прота Димитријевић био је разочаран приликама у Хиландару слично као и конзул Живојин Балугџић, који је 19. јануара 1910. године писао министру иностраних дела др Миловану Миловановићу о интригама, нечистоћи, избегавању монаха да одлазе на службу, небризи о самом манастиру, лошем газдовању и сл.⁸⁴

Почетком 20. века православље је признато као државна религија,⁸⁵ а хијерархија и свештенство третирани су као и државни чиновници, како у Краљевини Србији, тако и у Црној Гори.⁸⁶ Држава је разрезивала и наплаћивала црквени прирез. Високи црквени достојанственици имали су почасно место у државним пословима, а припадљености су примали, као и свештеници, од државних органа. На цркву се гледало као на политичку институцију, која је „заузета у развијању национализма и стремљењу народа за велике задатке“, а верском стању народа мало се поклањала пажња. Религија се током 19. и прве половине 20. века повлачила у приватну сферу, нагло губећи широку политичку и друштвену улогу коју је

⁸⁴ Р. Радић, н. д., 68.

⁸⁵ „Закон о црквеним властима источно-православне цркве у Краљевини Србији“, *Зборник прописа, уредаба и наредаба Архијерејској Сабора Православне српске цркве у Краљевини Србији (од 1839. – 1900. године) са законима*, Београд, 1900.

⁸⁶ Крајем 19. века у Црној Гори било је 20 манастира и двадесетак монаха. Пред Први светски рат било је 25 калуђера на 400.000 верника. Р. Грујић, н. д., 143–144.

имала вековима. Међу српском интелигенцијом, углавном школованом на страни у другој половини 19. века, теологија и вера играле су минорну улогу.⁸⁷ Међу становништвом био је широко распрострањен верски индиферентизам и еклектицизам. Честој критици јавности била је изложена и делатност самих митрополита. Митрополитима и епископату се замерао недостатак етичког идеализма, опортунизам и слабост према владарима. О њима се говорило као о „монструмима калуђерске необузданости, мржње и осветништва“. У њима су налажени главни кривци за празне цркве и манастире у Србији јер нису били спремни и дорасли позиву да воде цркву, превише жељни угодна живота и власти која се у њиховим рукама претварала у насиље и злобу.⁸⁸ Када се дешавало да владике буду лишаване епархија и пензионисане, они су ретко одлазили у манастире, већ су чешће живели мирским животом, понекад и у иностранству, а неки су имали и младе жене у својим домовима под видом куварица, што је саблажњавало свет.

Политичари су сматрали како калуђери више уопште нису били потребни, а било је и предлога да им се имања одузму и да се ту направе угледна добра или болнице.⁸⁹ Почетком 20. века и сам председник Министарског савета и министар иностраних послова Краљевине Србије, Никола Пашић, поводом предлога да се калуђерима из Свете Горе дозволи писанија по Србији, писао је: „Кад је реч о писанији, не сме се губити из вида да сада није оно време када су калуђери путовали и обучавали свет. Данас постоји нов много важнији фактор по народно просвећивање: то је школа. С друге стране не сме се губити из вида да наш свет више није у оноликој мери религиозан као што је то раније било.“⁹⁰ У црквеној штампи се констатује да регрутовање монаха пролази кроз велику кризу, да се у монашке редове нерадо ступа, да је монаштво и морално слабо и неспособно за бригу о имовини манастира.⁹¹ „Србија нема ни толико одушевљених калуђера, да попуне потребна места у Хиландару. У Србији нема богословске књижевности, у њој нема мисијонара и проповедника, који би нашли утехе и духовне помоћи оној браћи у потиштеним крајевима а о коју се

⁸⁷ „Психолошка основа видљивих облика религиозности“, *Гласник православне цркве у Краљевини Србији*, 2, 1907, 21–25

⁸⁸ Прота А. Илић, *Моји доживљаји*, 280–282; Прота А. Илић, „Цариградска патријаршија и наша црква“, *Хришћански весник*, 2, 1910, 81–86.

⁸⁹ Н. Петровић, „Калуђерско питање“, *Гласник Православне цркве у Краљевини Србији*, 6, 1913, 81–85; Ч. Марјановић, „Калуђери и манастири“, *Гласник православне цркве у Краљевини Србији*, 3, 1907, 33–36.

⁹⁰ Р. Радић, *Хиландар у државној политици Краљевине Србије и Југославије 1896–1970*, Београд, 1998, 64.

⁹¹ В. Јовановић, „Хиландар између Србије и Бугарске на преласку XIX у XX век“, *Трећа казивања о Светој Гори*, Београд, 2000, 165; Р. Радић, *Хиландар...*, стр. 60.

небраћа отимају. У Србији има у свему томе тек часних изузетака.⁹² Новембра 1910. Гаврило Дожић пише: „Наше монахе презире и прогони световна власт с једне стране, а с друге злостављају их наши архијереји, који већином гледају у јаком монашком кадру неку личну опасност по себе. Кад се томе дода, да је нашим калуђерима данашњи положај ни на небу ни на земљи, онда је врло појмљиво што се код нас монаши понеко само од пропалих и без осталих занимања људи“.⁹³ Због недовољног броја монаха многи манастири били су дати на управу парохијским свештеницима.⁹⁴ Теолог Чеда Митровић је у „смањењу броја правих, истинских калуђера код нас“ видео „тужне веснике“ потребе за „морални преображај целог друштва“.⁹⁵

Неповољан развој монаштва видљив је и кроз бројчане податке. У време кнеза Милоша у Србији је било 34 настањена манастира (највише у Ваљевској, Шабачкој и Рудничкој нахији) и седам напуштених.⁹⁶ Према првом, не сасвим прецизном попису из 1837. године у Србији је било 42 манастира. Наредних година, све до 1913, подаци о броју манастира се знатно разликују и крећу се од 42 до 55. Од те године број калуђера у Србији опада, да би тек почетком 20. века почео незнатно да расте. Један манастир је 1885. долазио на 918 km², или на 32.079 становника.⁹⁷ На територијама припојеним Србији 1913. године било је 69 манастира, од којих су већу имовину поседовали Св. Наум, Бања, Девич и Св. Јован Ветерски. Монаха је у овим крајевима било 94, највише у Скопској епархији (45).⁹⁸ Тиме се у границама Краљевине Србије, после балканских

⁹² „Православна црква у Краљевини Србији“, *Бојословски гласник*, VIII, 1905, 114–115.

⁹³ Г. Морачанин, „Дечанско питање“, *Хришћански весник*, 11, 1910, 755–770.

⁹⁴ Р. М. Грујић, н. д., 158–159.

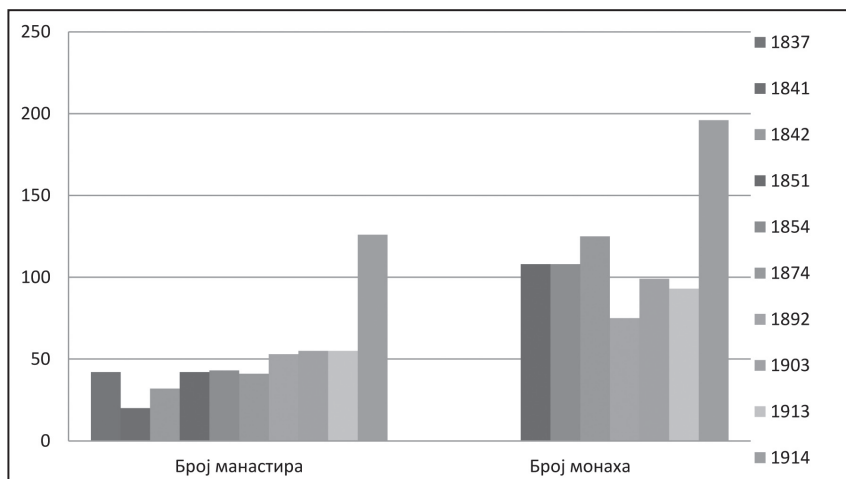
⁹⁵ Ч. Митровић, *Калуђерство и његово социјално значење*, Београд 1901, 16.

⁹⁶ Jean Mousset, н. д., стр. 116.

⁹⁷ За 1841. наводи се број од 20 манастира, 1854. је било 42 манастира и 108 калуђера, 1892. у 53 манастира било је 75 монаха. Број манастира између 1897. и 1913. кретао се између 52 и 55. Тако је на пример 1903. године на мање од три милиона људи било 99 калуђера у 55 манастира, а десет година касније 102 монаха, од којих један број није живео у манастирима, па их је било 93. У истом периоду подигнут је само један нови манастир (1898), а 26 је поправљено. Највише монаха било је у Београдској и Жичкој епархији, а најмање у Шабачкој. Највише рукоположених монаха било је 1899. (77) и 1902. (68). Н. Ј. Петровић, „Калуђерско питање“, *Гласник православног цркве у Краљевини Србији*, 81–85; М. Ђ. Милићевић, „Манастири у Србији“, *Гласник СУД*, XXI, Београд, 1867, 1–96; Б. Јовановић, „Манастирско непокретно имање у Краљевини Србији“, *Гласник СУД*, I, 62, 1885, 173–272; В. Карић, *Србија опис земље, народа и државе*, Београд, 1887, 543–547; М. Ђ. Милићевић, *Кнежевина Србија*, Београд, 2005, 1145, 1149; М. Ђ. Милићевић, *Краљевина Србија*, Београд, 2006, XIX–XX; Р. Митровић, „Организација Српске цркве у Србији од 1831–1879“, *Гласник СПЦ*, I, Београд, 1985, 40–52.

⁹⁸ М. Јагодић, „Православна црква у новим крајевима Србије (1912–1915)“, *Српске студије*, Београд, 3, 2012, 101–135.

ратова (1914), услед прикључења нових територија, број манастира попео на 126, а број калуђера на око 196.

Кретање броја манастира и монаха у Митрополији београдској 1837–1903. године

Целокупно земљиште свих манастира у Србији износило је 1900. године 22.943,88 ha (229 km²), 1912–1913. године 18.716,06 ha (187 km²), а пред Први светски рат 17.500 ha (175 km²). Највећу имовину⁹⁹ имали су Раковица, Боговађа, Наупара, Љубостиња, Манасија, Каленић, Витовница, Студеница, Жича и др. Док је почетком 20. века по манастиру долазило 432 ha земље а по калуђеру 305 ha, пред рат је на једног калуђера долазило око 200 ha земље.¹⁰⁰ Иако се манастирска имовина из године у годину смањивала, њена вредност је номинално расла, па је 1906. износила 7,3 милиона динара, а наредне 1907. осам милиона динара. Тек почетком века манастирски приходи и расходи делимично су уравнотежени, тако да је манастирима остајала разлика која се кретала од пет до десет одсто укупних прихода.¹⁰¹

⁹⁹ Имовина се састојала од плацева, башта, њива, ливада, винограда, воћњака, шума и зграда. Према подацима из 1912–1913, манастири су поседовали 285 зграда, од чега кућа за становање 172, механа 25, дућана девет, млинова 70, итд.

¹⁰⁰ З. Пауновић, н. д., 29; Н. Петровић, „Калуђерско питање“, *Гласник православне цркве у Краљевини Србији*, 81–85; Н. Ј. Петровић, „Имовина наших манастира“, *Гласник православне цркве у Краљевини Србији*, 119–123; Н. Ј. Петровић, „Нови задатак наших манастира“, *Гласник православне цркве у Краљевини Србији*, 49–52.

¹⁰¹ „Црквена статистика“, *Ушешитиљ*, 45, 153–157, 196–198; 8, 1909, 228–229.

ЗАКЉУЧАК

Манастири под јурисдикцијом Пећке патријаршије почели су да пропадају већ крајем 17. и у првој половини 18. века, као последица народних устанака, ратова, исељавања становништва и незаинтересованог односа грчких владика. Пракса противна калуђерском позиву, да се више служи националној идеји него вери, која је као производ историјских околности започела њиховим учешћем у борбама против Турака, наставила се и касније током 19. века увлачењем монаха у политичке борбе. Реформе везане за монаштво и манастире, које су почеле да се спроводе у Карловачкој митрополији током 18. века, а у Београдској митрополији од половине 19. века, текле су споро и уз велики отпор. Монаси су се постепено осамостаљивали, степен њиховог образовања био је све нижи, као и унутрашња дисциплина. Манастирска имовина, и поред низа реформи и покушаја да се спасе и унапреди, наставила је да пропада. Домаћих теолошких мислилаца и значајних богословских радова није било, као ни духовних учитеља. До почетка 20. века није било ни нарочитих школа за образовање монаха. Секуларне идеје које су постепено продирале у друштво и световни живот који је пружао све веће могућности појединцима утицали су на опадање интересовања за монаштво. У монахе се одлазило нерадо и обично уз противљење породице. Савременици су сведочили и да мотиви за монашење нису били увек побожне природе. У манастире се често одлазило не из тежњи везаних за саобраћавање Христу, уз ослобађање од свих напасти света – заветима безбрачности, сиромаштва и послушности и самоће, духовне и физичке – већ из врло световних разлога везаних за лагодан живот или даљу црквену каријеру. Будући епископи се нису дуго задржавали у манастирима. Одлазили су на школовање и касније преузимали епископске столице. Многи од њих, међутим, нису били спремни и дорасли позиву да воде цркву, превише жељни угодна живота и власти. Крајем 19. века незадовољство стањем монаштва је било толико да су се све чешће могла чути мишљења, чак и међу водећим политичарима у земљи, да су манастири превазиђени и да их треба затворити.

SERBIAN MONKHOOD IN THE 19TH AND THE FIRST DECADE
OF THE 20TH CENTURY

by

Radmila Radić

Summary

Monasteries under the jurisdiction of Patriarchate of Peć began to decline at the end of the 17th and in the first half of the 18th century. The reasons were: popular uprisings, wars, migrations and the indifference of the Greek bishop. Violation of monastic vows and serving more the national idea than the religion, was a product of historical circumstances, beginning with the participation of monks in the struggle against the Turks, and progressing in the 19th century with their involvement in the political struggle. Monastery reforms, which began to carry out in the Metropolitanate of Karlovci during the 18th century and in the Metropolitanate of Belgrade in the 19th century, advanced slowly and against great resistance of the monks. The monks were gradually getting more independent. Their educational level was low as well as their internal discipline. Property of monasteries, despite a series of reorganizations and trying's to save and improve it, continued to decline. Nevertheless, it did not influence local theological thinkers and important theological works. By the early 20th century, there were no schools for special education of monks. The reasons for the declining of monasticism some found in the opening of secular and theological schools. Only monks in the monasteries could accustom to the strict monastic life and heavy physical work and learn how to run a household. Spiritual teachers were the key persons in forming the monks in monasteries, but such teachers were rare. Secular ideas that penetrated gradually in the society and secular life that provided increased opportunities for people, contributed to the decline of interest in monasticism. People entered the monkhood reluctantly and usually with family opposition. Contemporaries testified that the motives for monastic life were not every time devotional. Novices often went in monasteries, but not because of hopes for serving Christ, or because of the relief of all world temptations (celibacy, poverty and obedience), spiritual and physical loneliness. Reasons were more worldly, like finding "bread without the work". The monkish life was interesting also to those who intended to build a church career, like future bishops. They were not staying in monasteries for long. After schooling they took over the episcopal chairs. Some of them were not ready and mature enough to lead the Church, but too desirous of comfortable life and power. In the late 19th century dissatisfaction with the state of monasticism was so big that there were opinions, even among leading politicians, that monasteries were outdated and needed to be closed.

Зоран Бајин*

МИРОСЛАВ СПАЛАЈКОВИЋ НА ФРИДЈУНГОВОМ ПРОЦЕСУ

САЖЕТАК: Рад се, на основу објављене и необјављене архивске грађе, мемоара, штампе и историографске литературе, бави сведочењем дипломате Мирослава Спалајковића на Фридјунговом процесу 1909. године. Поред тога, у рад су укључени и догађаји који су том сведочењу претходили и учинили га важним за аустроугарско-српске односе, као и последице процеса које су се тичале Спалајковића: Васићев процес у Београду и његов сукоб са аустроугарским послаником Форгачем.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Мирослав Спалајковић, Анексиона криза, Фридјунгов процес, Јанош Форгач, Србија, Аустроугарска, Босна и Херцеговина, Васићев процес, Томаш Масарик, Николај Хартвиг

Значај Фридјунговог процеса за развој односа између Аустроугарске и Србије, који су одсудно одредили судбину не само те две државе већ и целе Европе, уочен је у српској историографији и овом догађају је у више озбиљних синтеза и монографија¹ посвећена одговарајућа пажња. Ипак, како она ниједанпут није била усредсређена на сведочење начелника српског Министарства иностраних послова Мирослава Спалајковића и на битну улогу коју је он имао у предисторији процеса и догађајима који су били његове непосредне последице, чини се да би његово осветљавање учинило поглед на ову историјску епизоду јаснијим.

Мирослав Спалајковић је у свет политике ступио још у студентским данима, и то одмах као непријатељ Аустроугарске: био је председник српске секције Одбора три народности, који је, у вези са прославом мађарске хиљадугодишњице, у Паризу водио пропагандну акцију са циљем да укаже на потлаченост Румуна, Словака и Срба у Угарској.² У

---

* zorbajin@yahoo.com

¹ Већина тих дела наведена је у напоменама у даљем тексту овог рада.

² В. Вучковић, „Париски комитет трију народности (1896)“, *Зборник за друштвене науке*, 15 (1956), Матица српска, Нови Сад 1956, 50–61; Г. Јакшић, „Краљ Милан и српски студенти у

проширеној верзији своје докторске тезе из 1899. године, која је пре свега била намењена француској публици, Спалајковић је, настојећи да докаже да су велике силе Аустроугарској доделиле само привремени мандат за управу над Босном и Херцеговином, као решење предлагао аутономију ових области на челу са неким српским кнезом. У њој је за Берлински уговор писао да нимало не заостаје за Франкфуртским, јер се у оба случаја ради „о свечаном потврђивању једног сталног узрока за рат“, а Хабзбуршку монархију је представио као инструмент немачког *Drang nach Osten*. Оптуживао ју је и да не признаје једнакост својим народима, као и за експанзионизам најгоре врсте, усмерен против слободе суседних народа и међународног права, због кога је – управо у Босни и Херцеговини, којима је приписивао искључиво српски карактер – и дошла у судар са „српским питањем“, садржаним у питању „хоће ли или неће једнога дана бити Велике Србије“. Припајање тих области, прокламовао је, за Србију и Црну Гору је „истински и једини разлог постојања, а сметња се налази у вечном антагонизму између две идеје, идеје Велике Србије и идеје Аустрије као балканске силе“.³

Ипак, Спалајковић је први пут већу пажњу у Аустроугарској привукао када је у септембру 1906. преузео дужност шефа Конзуларног одељења Министарства иностраних послова, што је заправо био најзваничнији назив тзв. ПП-одељења, које је у говору једноставно називано – Пропаганда. Та реч, која је све више добијала рђаву конотацију, умногоме је допринела да оно у очима иностране јавности, пре свега аустроугарске, буде посматрано као средиште великосрпске подземне делатности. Таква слика свакако је била претерана, а делатност ПП-одељења, уосталом, била је усмерена ка Турској.⁴ Није прошло много времена, а Спалајковића је један догађај из приватног живота учинио још сумњивијим у очима Монархије. Наиме, у пролеће те исте 1906. године он је у Карлсбаду упознао Драгицу, ћерку богатог сарајевског трговца и главног политичког вође босанскохерцеговачких Срба Глигорија Јефтанића⁵. У јулу је писмом затражио њену

Паризу (1896)“, *Историјски часопис*, 5 (1954/1955), Београд 1955, 149–154; Г. Јакшић, „Први покушај стварања Мале Антанте 1896“, *Политика*, 19. XII 1932, 2; *La question des nationalités en Hongrie: brochure explicative du meeting tenu le 11 juillet 1896, à la salle Wagram, sous la présidence de M. E. Flourance*, Paris 1896.

³ М.-Ј. Spalaikovitich, *La Bosnie et l’Herzégovine: étude d’histoire diplomatique et de droit international*, Paris 1899, passim.

⁴ В. Popović, *Istorija Ministarstva inostranih dela Srbije*, Beograd 2005, 136; Ј. Јовановић, „Новаковић у дипломатији“, *Споменица Св. Новаковића*, Београд 1921, 174–177; С. Јовановић, *Моји савременици*, Виндзор 1962, 59–63.

⁵ О Јефтанивићу: *Историја српског народа*, VI/1, Београд 1994, 618–637; Т. Крушевац, *Сарајево њод аустро-угарском ујравом 1878–1908*, Сарајево 1960, passim; М. Imamović, *Pravni položaj i unutrašnji politički razvitak Bosne i Hercegovine od 1878. do 1914*, Sarajevo 1976, 80–95,

руку од њеног оца, који му је одговорио да, пошто су *Bosnische Post* и *Hrvatski dnevnik* донели вест о његовом припреманом наименовању, треба да се стрпи до октобра. Тада су се њих двојица заиста и састали у Бечу и, пошто је Јефтановићев утисак о перспективном дипломати био повољан, споразумели о венчању.⁶

Брак ћерке предводника српске борбе за црквено-школску аутономију у Босни и Херцеговини, који је са званичном Србијом – што су хабзбуршке власти увелико наслућивале – био у непосредној вези и од ње, углавном преко пештанског адвоката Емила Гавриле, примао знатну финансијску помоћ, са првим човеком Пропаганде морао је да изазове велико подозрење у Аустроугарској. Стога Беч, у којем се Драгица школовала, није био случајно изабран: свадба у Сарајеву привукла би нежељену пажњу, а у Београду би била превише сумњива. Испраћај на сарајевској железничкој станици се, ипак, претворио у прилику да, како је писала *Српска ријеч*, тамошњи Срби покажу „колико цијене свог одличног првака и његову омиљену породицу“⁷, а на венчању су били сви ближи пријатељи породице Јефтановић, међу којима и многи од Глигоријевих политичких сарадника.⁸ Ако су га присталице на свадбу испратиле одавањем почастии, она му је донела и нападе политичких непријатеља, како отворених, тако и оних у редовима српског националног покрета, у којем је опозиција према старим вођама све више јачала⁹.

Мирослав Спалајковић постављен је јула 1907. за начелника Министарства иностраних послова.¹⁰ Та дужност у српској дипломатској служби била је од великог значаја, јер је начелник у административном смислу био други човек Министарства: готово сви важнији извештаји пролазили су кроз његове руке, он је, формално и физички, а самим тим најчешће

149–166; Т. Крајчајић, *Kalajev režim u Bosni i Hercegovini (1882–1903)*, Sarajevo 1987, 367–400; В. Маджар, *Pokret Srba Bosne i Hercegovine za vjersko-prosvjetnu samoupravu*, Sarajevo 1982, passim; Д. Ђорђевић, *Царински рајџ Аустроугарске и Србије 1906–1911*, Београд 1962, 569–570; *Grosserbische Umtriebe vor und nach Ausbruch des ersten Weltkrieges*, I. *Der Fall Jeftanović-Šola-Gavrila*, bearbeitet von F. von Reinöhl, Wien 1944, V-XXXIV, passim.

⁶ *Grosserbische Umtriebe*, 107–108.

⁷ „Српски сватови“, *Српска ријеч*, 10. (23) XI 1906, 2.

⁸ „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 19. XII 1909, 16–17, 21. XII 1909, 10; *Grosserbische Umtriebe*, 108.

⁹ „Па Јефтановић се сродио са шефом српске пропаганде, што не би смјело бити, ако се хоће да избјегне правдање да се Србија не мијеша у наше ствари и да нас Хрвати и влада не сумњиче тиме, као што је бискупов *Dnevnik* и писао ‘о једној политичкој свадби’“, писао је један од њих Николи Пашићу. „Ма гдје на другом мјесту да је тај човек не би било зазорно, али на томе мјесту, па одмах пада сумња на све народне послове“ (Архив Југославије (даље: АЈ), Збирка Никола Пашић (134), ф. 2. Н. Кашиковић – Н. Пашићу, 26 (13) XII 1906).

¹⁰ „Дневне вести“, *Полиџика*, 28. VI [11. VII] 1907, 2; „Дневне новости“, *Самоуправа*, 29. VI [12. VII] 1907, 2; АЈ, 334–ПО-192. Персонални досије Мирослава Спалајковића.

и суштински, био најближи министров помоћник и сарадник. Обавезе начелника подразумевале су и одржавање односа са дипломатским представницима страних сила – нарочито великих – у Београду. Један од њих ће у наредним годинама имати важну улогу у Спалајковићевом животу: само четири дана уочи његовог унапређења у Београд допутовао је нови посланик Аустроугарске, гроф Јанош Форгач.¹¹ Охоли племић и мађарски националиста,¹² донео је са собом презир према српским плебејцима и непријатељство према идејама и покретима који су угрожавали мађарску хегемонију у источном делу Монархије, нарочито према Хрватско-српској коалицији и њеним вођама.

Септембра 1907. Спалајковић је отпутовао у Сарајево, где је нешто више од месец дана становао у кући свог таста. Тамо се кретао у породичном кругу и виђао са Јефтановићевим пријатељима, нарочито са његовим блиским политичким сарадником Ристом Хаџи Дамјановићем, Емилом Гаврилом и Миланом Сршкићем, једним од утемељивача Српске народне организације. Спалајковићево присуство привукло је пажњу Земаљске владе и њених конфектената. У њиховим извештајима, за које су чиновници владе признавали да нису поткрепљени доказима, стајало је да је са собом тобоже донео знатну суму новца из српског диспозиционог фонда за друштво „Просвјета“, да је утицао на политику Српске народне организације и уређивање *Српске ријечи*, те да је у њој чак објавио чланак у похвалу Пашићеве политике. Упркос томе, општи закључак Земаљске владе био је да Спалајковићево задржавање у Сарајеву није дало повода „за посебна опажања“.¹³

Крај године обележила је тзв. Бомбашка афера¹⁴, која је односе Србије и Црне Горе довела до најниже тачке. До кулминације афере дошло је на судском процесу на Цетињу јуна 1908, када се као кључни сведок појавио

¹¹ О Форгачу: L. Bittner, „Graf Johann Forgách“, *Berliner Monatshefte*, November 1935, Berlin 1935, 950–959; F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad: die Hintergründe des Dramas von Sarajevo*, Wien 1975, 185, passim; AJ-80–44. Ј. Јовановић, *Граф Форгач*; M. Nintchitch, *La crise bosniaque (1908–1909) et les puissances européennes*, II, Paris 1937, 77.

¹² „Гроф Форгач је мађарски империјалиста који обично говори о Србији као о ‘неприродном цветју’ коме је суђено да увене под притиском суседне империјалне расе“, писао је почетком 1908. француски посланик у Београду Ке д’Орсеј. (Ministère des Affaires Étrangères – Archives diplomatiques (даље: МАЕ AD), Nouvelle série, Serbie, v. 30. Ј. Деко – С. Пишону, 6. II 1908).

¹³ *Österreich-Ungarns Aussenpolitik von der bosnischen Krise 1908 bis zum Kriegsausbruch 1914: diplomatische Aktenstücke des Österreichisch-Ungarischen Ministeriums des Äussern* (даље: ÖUA), bearbeitet von L. Bittner und H. Uebersberger, Bd. II, Wien-Leipzig 1930, 288–289; *Grossserbische Umtriebe*, 112–113; „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 19. XII 1909, 16–17, 21. XII 1909, 10; „Depesche des Sektionschefs Spalajkovic“, *Neue Freie Presse*, 22. XII 1909, 12; „Јека и одјека. Изјава друштва ‘Просвјета’“, *Српска ријеч*, 9. (22) XII 1909, 2.

¹⁴ *Историја српског народа*, VI/1, 229–231.

аустроугарски агент-провокатор Ђорђе Настић,¹⁵ који је недуго потом објавио брошуру *Finale*, у којој је оптуживао Србију и српске политичаре у Хрватској за припрему опште револуције Јужних Словена. У њој је указао и на извесног Милоја Гојаковића, са којим је наводно лично учествовао у прављењу цетињских бомби, као штићеника и повереника Мирослава Спалајковића, а тиме и српског Министарства иностраних послова.¹⁶ Мада Настић није имао чврстих доказа за своје оптужбе, аустроугарске власти су сматрале да већ имају довољно разлога за хапшење осумњичених Срба из Хрватске и припрему велеиздајничког процеса против њих.¹⁷

Пошто се после избора у мају 1908. као решење наметнула коалиција старих и младих радикала,¹⁸ Спалајковићев дотадашњи шеф и заштитник Никола Пашић био је принуђен да одступи и на месту министра иностраних послова заменио га је Милован Миловановић, начелников пријатељ из студентских дана.¹⁹ Јесен 1908. донела је дипломатску кризу због аустроугарске анексије Босне и Херцеговине. Спалајковић је у њој, барем у очима аустроугарске дипломатије, представљао ратоборну струју у српском Министарству иностраних послова. Када је Беч почетком новембра осталим великим силама указао на појачане војне активности Србије и Црне Горе, Петроград је предложио истоветни демарш представника сила у Београду.²⁰ Секретар руског посланства је Спалајковића поверљиво известио о припремама и саветовао га да спреми контрадемарш са жалбама на Аустроугарску.²¹ Петорица представника великих сила су, сваки појединачно, учинили демарш пред председником владе Велимировићем

¹⁵ В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1936, 135–139.

¹⁶ G. Nastitsch, *Finale...*, Budapest 1908, 29, 38.

¹⁷ *Историја српског народа*, VI/1, 459–461; В. Крстић, *Историја Срба у Хрватској и Славонији 1848–1914*, Београд 1991, 489–523. И Земаљска влада је придала значај Настићу, доводећи у везу са његовим оптужбама чињеницу да је Спалајковић „у критично време“ боравио у Босни (ОУА, I, 71).

¹⁸ *Историја српског народа*, VI/1, 161; О. Поповић Обрадовић, *Парламентаризам у Србији од 1903. до 1914. године*, Београд 1998, 359–362.

¹⁹ О Миловановићу: Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, Београд 1962. Између њега и Спалајковића долазиће до повремених неслагања, која неће остати скривена од дипломатског кора. Ипак, у обављању уобичајених послова у Министарству, па и у сложенијим дипломатским подухватима, њих двојица су умели складно да функционишу, што ће показати и заједнички рад на стварању Балканског савеза. А Спалајковић ће, када му дуговечност буде омогућила да догађаје сагледа из јасније перспективе, заборавити све ситне замерке које је некада имао на тада већ историјску личност Миловановића и написати да га „обузима осећај дивљења према том генијалном човеку“ док размишља о његовој политичкој далековидости. (М. Спалајковић, „О анексији Босне и Херцеговине“, *Политика*, 6–9. I 1939, 3).

²⁰ В. Е. Schmitt, *The annexation of Bosnia 1908–1909*, New York 1970, 73–75; М. Nintchitch, *La crise bosniaque*, II, 45–46.

²¹ Архив Србије (даље: АС), Фонд Министарства иностраних дела – Политичко одељење (даље: МИД-ПО), 1908, ф. II, д. III. Белешка М. Спалајковића од 16 (3) XI 1908.

и Спалајковићем, који је првом, немачком посланику, узвратио дугим говором о „апсолутној коректности“ Србије. Кнез Ратибор је на то набројао „српске ратне припреме и провокације“, после чега је са Спалајковићем разменио тако тешке речи да је наставио да се обраћа само Велимировићу. Иако контрадемарш који је тада предат посланицима није био званично намењен Аустроугарској, Форгач је известио Беч да „бесрамни“ језик који је Србија говорила о њој користила пред другим силама представља „ново тешко изазивање“: „Одговорност за овај документ пада на начелника Спалајковића, чија мржња према нама све више добија психопатски појавни облик и чије би уклањање са руководећег места у Министарству иностраних послова било нужан услов за одржавање нормалних дипломатских односа са Србијом.“²²

У завршним месецима Анексионе кризе Спалајковић је имао мање битну улогу. Њен завршетак је Србији, поред дипломатског пораза, донео и олакшање због избегнутог рата. Међутим, Спалајковићу је донео само нове бриге. Када је на врхунцу кризе изгледало да би рат могао да буде неминован, у бечком листу *Neue Freie Presse* појавио се чланак историчара Хајнриха Фридјунга који је сугерисао његову оправданост. У чланку је Београд оптуживан да „динамитом и бодежом“ жели да уништи дело Берлинског конгреса, због чега је и створио Хрватско-српску коалицију. Као на доказ, Фридјунг се позвао на наводни извештај Спалајковића Пашићу из јуна 1907. о разговору са извесним представником Коалиције коме је обећао даљу исплату новца.²³ Оптужбе су се заснивале на документима о подривачкој делатности Србије које је Фридјунгу на располагање ставио министар иностраних послова Ерентал. Ти документи су, међутим, претежним делом били фалсификати – по свој прилици сумњивих и на новац лакомих типова – који су Балпацу, где се у њихову аутентичност није сумњало, у већини случајева стигли преко београдског посланства, попут фалсификованих записника „Словенског југа“. Сам документ који је

²² ÖUA, I, 459–461. Када се Миловановић вратио са пута по Европи, аустроугарски посланик му се пожалио на Спалајковићево држање и његове везе са *Полициком*. („Г. др. М. Спалајковић нам говори о Форгачу, Фридјунговом процесу и улози ‘Политике‘“, *Полицика*, 28. II 1929, 1) Спалајковић је у децембру послат у Цариград да помогне Стојану Новаковићу у неуспешним преговорима са Портом (Ж. Савић, *Цариградска мисија Стојана Новаковића 1908. године*, Београд 1978, passim), а Форгач је тврдио да је тамо настојао да преко Турака и босанских исељеника повеже муслиманску и православну опозицију, како би могао да ровари у Босни. (ÖUA, I, 650–651).

²³ Фридјунг је указао и на организовање антиаустроугарске пропаганде у Босни, делатност друштва „Словенски југ“, Бомбашку аферу и друге завере против кнеза Николе, као и бугарског кнеза Фердинанда. Посредну потврду за то да је Никола Пашић умешан у планове за обарање Петровића Његоша Фридјунг је нашао и у тобожњем Спалајковићевом писму једном црногорском пријатељу из јануара 1909. (H. Friedjung, „Oesterreich-Ungarn und Serbien“, *Neue Freie Presse*, 25. III 1909, 2–4).

Спалајковића доводио у везу са давањем новца Хрватско-српској коалицији није у Беч доспео из Београда, већ преко Будимпеште.²⁴

Чланови Коалиције поднели су тужбу за клевету против Фридјунга. *Pester Lloyd* је објавио телеграм у коме је Спалајковић, одбацивши све оптужбе у чланку као „неодрживе измишљотине“, а извештај из 1907. као „незграпан фалсификат“, предложио експертску арбитражу.²⁵ *Neue Freie Presse* је затим објавила његово писмо у коме су одлучно порицана сва Фридјунгова тврђења, сем чињенице боравка у Сарајеву. Пишући да истина мора изаћи на светлост дана и да се не може остати у зачараном кругу између Фридјунговог „да“ и његовог „не“, поновио је предлог о арбитражи. Лист је, међутим, одмах испод објавио историчарев одговор. Фридјунг је нагласио да, мада би му било безопасније да се подвргне арбитражи него да се брани пред судом, жели да разоткрије „односе српске владе са њеним следбеницима у Хрватској, Јужној Угарској и Босни“ и да притом као доказе изнесе нове документе. Суочен са опасношћу урушавања професионалног угледа, сматрао је да је напад најбоља одбрана и стога је покушао да дискредитује Спалајковића.²⁶

Невоље београдског начелника са аустроугарском дипломатијом заправо су тек почијале. Ерентал је у мају од српског посланика у Бечу Ђорђа Симића²⁷ затражио премештај Спалајковића и конзула у Будимпешти Петковића, без сумње због њиховог држања у кризи и уверења да под-

²⁴ ÖUA, I-II, passim; J. Baernreither, *Fragmente eines politischen Tagebuches: die südslawische Frage und Österreich-Ungarn vor den Weltkrieg*, herausgegeben von J. Redlich, Berlin 1928, 133–137; *Историја српског народа*, VI/1, 470–472; M. Nintchitch, *La crise bosniaque*, II, 191–193; В. Ђоровић, *Односи између Србије и Аустроугарске*, 139–140.

²⁵ „Spalajkovics und Friedjung“, *Pester Lloyd*, 4. IV 1909, 3–4. Отприлике у то време Спалајковић се пред Форгачем „заклео“ да је садржај његовог тобожњег извештаја потпуно лажан, да никада није био у Земуну, да не познаје Прибићевића ни Будисављевића, итд. (ÖUA, II, 551)

²⁶ „Уосталом, г. начелник Спалајковић је у очигледној заблуди“, писао је Фридјунг у свом одговору. „Он тврди да његово ‘не’ има подједнаку тежину као и моје ‘да’ – и да стога мора да између нас одлучи арбитража. Ја ћу сада са свом могућом учтивошћу себи допустити да докажем да ‘не’ г. начелника Спалајковића нема тежину. Он је био шеф Пропагандног одељења у српском Министарству, њему је била дужност да одржава односе са присталицама великосрпске идеје који живе изван Србије, да дели новац и помаже образовање банди у Македонији и на другим местима. [...] Он задржава право да пере себе и своју владу, да све оспорава, све одриче, па чак и да се усуди да каже [...] да никада у свом животу није послао писмо неком црногорском пријатељу. Г. Спалајковић хоће да се поверује да се он никада није дописивао са неким Црногорцем, а вероватно никада ни са неким Босанцем или Македонцем. Са истим душевним миром би г. Спалајковић тврдио да му је потпуно непознато да је српска влада опремала банде које су биле одређене за упад у Македонију или негде другде. Док г. Спалајковић има право да и пред арбитражом све оспорава, ја сам у обрнутом положају [...] У томе је разлика између њега, који је у Министарству иностраних послова био душа ратне странке против Аустро-Угарске у XX веку, и мене, историчара који тежи истини.“ („Oesterreich-Ungarn und Serbien“, *Neue Freie Presse*, 10. IV 1909, 4–5)

²⁷ О Симићу: А. Столић, *Ђорђе Симић – последњи српски дипломата XIX века*, Београд 2003.

стичу подривање Монархије. Форгач је одушевљено поздравио корак свог шефа, уз бојазан да Симић неће чак ни смети да о њему извести Београд: „Начелник Спалајковић је у претходном бурном времену често испољавао своје непријатељство према нама и он је живо оваплоћење најусијаније мржње према Монархији и најфантастичнијих српских уображења. Он је и душа званичне великосрпске пропаганде. Услед пренапрезања и патриотске утучености његови нерви су сада у жалосном стању и чине општење ц. и к. заступништва с њим скоро немогућим, јер он не може ни да се савлађује ни да се умери. [...] Можда би било корисно, ако би ме Ваша екселенција овластила да г. Миловановићу поверљиво предложим удаљење г. Спалајковића, али без званичног демарша и уз избегавање сваког непосредног захтева. Било би ми лако да упутим на то да присуство овог раздраженог, према нама непријатељски расположеног човека у Министарству иностраних послова отежава успостављање добрих односа и наговестим да су нам пропагандистичка делатност г. Спалајковића, његова преписка са др Гаврилом у Будимпешти итд. добро познате. Уосталом, верујем да г. Миловановић није према свом начелнику нарочито добро расположен, да га се плаши и да би га радо, ако је могуће, заменио.“ Спалајковићев премештај је, међутим, по Форгачу био мало вероватан.²⁸ То предвиђање ускоро се показало тачним: Петковић је био премештен на Цетиње, али је начелников положај остао стабилан. Ипак, душевно спокојство било му је уздрмано. Стога се почетком јуна овако јадао свом зету Илији Коловићу: „Јако сам заузет, а постао сам и нервозан. Осећам се преморен од зимушњих брига и напрезања. А и ови из Беча не дају ми никако мира. Труде се на све начине, да ме скрхају. Између нас води се огорчена борба. Ја попустити нећу. Ерентал, који целу ову кампању против мене инструише и руководи (заједно са Форгачем одавде), мора се уплаткати. И мене ће то коштати врло много нервне снаге, али морам победити *coûte que coûte*²⁹. Од тога зависи и процес у Загребу. Мање сам муке осетио од анексије него сада. [...] Једва чекам да дођем до мира, до мало мира.“³⁰

У вези са велеиздајничким процесом у Загребу, али и процесом против Фридриха који се приближавао, у Београду је, ради прикупљања доказа, боравио један од вођа чешке опозиције Томаш Масарик³¹. Приликом првог доласка у априлу, Масарик се упознао са Спалајковићем.³² Када је у јулу поново дошао, њих двојица су коначно расправили једно незгодно питање.

²⁸ ÖUA, II, 338–339.

²⁹ шта кошта да кошта (франц.)

³⁰ Историјски архив Шумадије – Крагујевац, Лични фонд Илије Коловића, ф. 2. М. Спалајковић – И. Коловићу, 5. VI (23. V) 1909.

³¹ О Масарику: Z. Zeman, *The Masaryks: the making of Czechoslovakia*, London 1976.

³² ÖUA, II, 296.

Масарик је, наиме, у мају у једном говору рекао да је толико уверен у поштење Супила и других вођа Коалиције да би, уколико Спалајковићево писмо не би било фалсификат, то могло да значи једино да је он задржао новац за себе. Спалајковић му је телеграфисао и неспоразум је делимично био рашчишћен. У Београду му је Масарик, као и новинама, додатно разјаснио да је у питању била само нереална хипотеза. Заправо, прашки професор је допутовао и како би утицао на Миловановића да дозволи одлазак сведока из Београда на процес против Фридријунга и од Спалајковића је затражио да га подржи у томе. Министар је начелно пристао, али не и на Спалајковићево сведочење, на коме је Масарик нарочито инсистирао.³³

Септембра 1909. године дипломатска конјунктура у Београду значајно је измењена доласком новог руског посланика. Председнику владе Стојану Новаковићу, најутицајнијем министру Николи Пашићу и начелнику Министарства иностраних послова Мирославу Спалајковићу није било потребно да се упознају са њиме: они су већ добро познавали Николаја Хенриховича Хартвига. Хартвиг и Спалајковић су одмах обновили и интензивирали пријатељство из Петрограда³⁴, где је српски дипломата започео своју каријеру, и није требало много времена да та неуобичајена блискост падне у очи другим дипломатским представницима у Београду.³⁵ У српској престоници нови посланик сместа је почео да, на своју руку, води велику политику.³⁶ У њој је, вративши се ускоро на место председника владе, важну улогу имао Пашић, коме је Хартвиг, на узајамну корист, постао саветник и помагач.³⁷ А Спалајковић је, као штићеник обојице, постао доње, најмање битно али потребно, теме троугла којим је у српској спољној

³³ „Интервју са др. Масариком. I.“, *Политика*, 2. [15.] VII 1909, 1; „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 19. XII 1909, 17–18; Б. Марковић, „Масарик и Југословени“, *Т. Г. Масарик: зборник*, редиговао Д. Прохаска, Београд 1927, 32–33; „Г. др. Мирослав Спалајковић о Фридријунговом процесу и улози Томе Масарика“, *Политика*, 21. III 1930, 1–2; Б. Марковић, „Масарик и Фридријунгов процес“, *Политика*, 21. III 1930, 2. Масарик је тада био на једној вечери у Спалајковићевом стану, којој су присуствовали и други могући сведоци на процесу. (АС, Лични фонд Мирослава Спалајковића (даље: МС), 437. М. Павловић – М. Спалајковићу, 13. III 1930)

³⁴ „Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“, *Правда*, 23. VII 1939.

³⁵ А. Тошев, *Балканскиџ войни*, I, Софија 1929, 240.

³⁶ А. V. Nekliudov, *Diplomatic reminiscences before and during the World War 1911–1917*, London 1920, 47–51; Б. Симић (Марко), „Никола Хартвиг (Спољна политика Србије пред Светски Рат)“, *Nova Evropa*, књ. XVII, бр. 8, Zagreb 1928, 257–278; В. Н. Штрандман, *Балканске успомене*, превео Ј. Качаки, Београд 2009, 73–75, passim; А. Тошев, *Балканскиџ войни*, I, 239–241, passim; Ю. А. Писарев, „Портреты современников. Н. Г. Гартвиг – русский посланник в Сербии“, *Balkanica*, VIII, Београд 1977, 443–454; Е. de Schelking, *Recollections of a Russian diplomat: the suicide of monarchies (William II and Nicholas II)*, New York 1918, 240–243; Д. Поповић, „Никола Хенриховић Хартвиг“, *Лейпциг Мајинце српске*, 366 (1936), Нови Сад 1936, 236–251.

³⁷ Д. Ђорђевић, *Милован Миловановић*, 144.

политици била одређена главна раван кроз коју је Николај Хартвиг настојао да спроводи своје идеје.

Суђење Фридјунгу се приближавало. Већ почетком октобра Балплацу је било јасно наговештено да су неки од документа, на којима су били потписи Пашића, Спалајковића и професора Божицара Марковића, председника клуба „Словенски југ“, фалсификати. Тада су, наиме, тамо добили компетентно мишљење, настало упоређивањем два факсимила Спалајковићевих потписа, које је указивало на неумешно и неконсеквентно подражавање његових карактеристичних потеза.³⁸ О овим сумњама обавештен је и Форгач, па је и Балплацу и Посланству у Београду главна брига била да се неповређени извуку из свега и оградe од процеса.³⁹ Грофа Форгача је почела да обузима нервоза и он је, раздражен, пребацивао кривицу на Фридјунга, кога је очигледно – да је само било у његовој моћи – радо хтео да пусти низ воду, уколико би то омогућило да се процес уопште не одржи.⁴⁰

У Београду се, међутим, није могло унапред знати какво је расуло настало у противничким редовима. Расправа пред бечким поротним судом почела је 9. децембра 1909. Фридјунг и његов адвокат Едмунд Бенедикт су свим силама, па и увијеним претњама, покушали да спрече долазак сведока из Србије. Прављене су чак и алузије на одредбе аустријског казненог закона, по којем су и страни држављани могли да буду оптужени за велеиздају.⁴¹ Тужиоци су пак у Београд слали захтеве да се сведоци појаве. Миловановић је, мада се месец дана раније са Еренталом сложио да процес треба да прође „са што мање праске“⁴², пристао да не прави сметње одласку сведока, али није желео да се Спалајковић појави и чак је помишљао да, ако га сам суд буде позвао, затражи „нарочите гаранције и потпуни дипломатски имунитет“. „Масарик је и мени писао и молио ме да што пре дођем у Беч“, сећаће се Спалајковић. „Нисам имао дозволу од Миловановића. Међутим, сваким даном ме је обузимало све веће нестрпљење, јер позив од суда није долазио. Масарик је упутио нарочити телеграм Миловановићу преклињући га да ми дозволи да дођем у Беч. Миловановић је био неодлучан.“ Спалајковићево нестрпљење се претворило „у право огорчење“ када је у новинама прочитао да му Фридјунг пред судом прети како ће

³⁸ ÖUA, II, 483–484.

³⁹ Исто, 498–504, 511–512, 515–518, 526.

⁴⁰ Исто, 551, 560–561, 576–577, 607.

⁴¹ *Историја српског народа*, VI/1, 473; М. Радојевић, *Научник и политик: политичка биографија Божицара В. Марковића (1874–1946)*, Београд 2007, 99.

⁴² АС, Лични фонд Милована Миловановића (даље: ММ), I. Белешка М. Миловановића од 19. (6) XI 1909. Ерентал је потом Ђорђу Симићу рекао да Фридјунгов процес „сматра за приватну ствар са којом влада нема никакве везе“ и да жели да се тако исто сматра и у Србији. (АС, Ђ. Симић, *Из мојих усйомена*, VII/1, *По шрећи њуи Посланик у Бечу (од 22 Јануара 1907 – 29 Новембра 1912)*, 177)

му, ако се усуди да дође, за даљу дипломатску каријеру дати пропратно писмо (Geleitbrief) које ће му бити непријатно за сва времена.⁴³ Тада је свом шефу изјавио да се не сме пропустити прилика за солидарисање са Коалицијом: „У осталом, рекох му, ево моје оставке која је антидатирана и ти ћеш је објавити у случају мога неуспеха у Бечу и изјавити да сам ја тамо био у улози приватнога сведока а никако званичног лица. У случају успеха поцепаћеш ову моју оставку, а сав успех припашиће нашој званичној политици. Тек после овога Миловановић је дао свој пристанак.“⁴⁴ Своје сумње Миловановић је пред Форгачем хтео да претвори у обзире према суседној држави. „Министар иностраних послова ми је рекао да је још јуче начелнику Спалајковићу ускраћивао дозволу да отпутује као сведок у Беч“, известио је овај Ерентала 16. децембра. „Данас му ју је, мада нерадо, дао, пошто су тужиоци, њихов адвокат, а нарочито посланик професор Масарик у поновљеним телеграмима наваљујући молили да се што више сведока одавде, а на првом месту начелник Спалајковић, појави. Овај је добио налог да се изјашњава само о документу који се њега тиче, а да иначе одбија сваки исказ позивајући се на свој званични положај. Министар се нада да ће се лакомислени раздражљивац држати на овај начин.“⁴⁵ Форгач се, очигледно, надао да ће се догодити супротно – да ће се Спалајковић залетети и, рекавши нешто непромишљено, преокренути ствар на српску штету.

Иако у тешком положају, Фридјунг је, захваљујући агресивном вођењу одбране, у првим данима успевао да се одржава на површини. Чак му је успело да – једним сведочењем које је бацало сенку на поштење Франа Супила⁴⁶ – унесе забуну међу тужиоце. Међутим, долазак сведока из Србије коначно је уништио његове наде. Нарочито погубно по Фридјунга било је сведочење Боже Марковића, који је не само сталожено доказивао да су протоколи седница „Словенског југа“ фалсификати, већ се позвао и на необорив алиби: на запрепашћење одбране изјавио је да је у тренутку

⁴³ „Austria and the Southern Slavs“, *The Times*, 10. XII 1909, 6; „О Спалајковићевом преслишавању“, *Српска ријеч*, 9. (22) XII 1909, 3; Т. Г. Масарик, *Васић–Форгач–Ерентал: прилози за карактеристичку аустроугарске дипломатије*, Београд 1911, 77.

⁴⁴ „Г. др. Мирослав Спалајковић о Фридјунговом процесу и улози Томе Масарика“, *Политика*, 21. III 1930, 1. Миловановић је наредног месеца у једној белешци своје нећкање око Спалајковићевог одласка у Беч представио више као нужну опрезност која се завршила одлучношћу него као превелику бојазан. (АС, ММ, XXIX. М. Миловановић, *Фридјунгов процес – Пишање Форгачево*, 18. (5) I 1910) Да је накнадно хтео да себи припише већу далековидост указује и телеграм пун стрепње који је већ после Спалајковићевог поласка из Београда упутио Симићу у Беч. (АС, Ђ. Симић, *Из мојих усјомена*, VII/1, 180) Масарик ће касније открити да је много „труда стало, да се министар Миловановић на то склони да допусти Београђанима да дођу у Беч“. (Т. Г. Масарик, *Васић–Форгач–Ерентал*, 64)

⁴⁵ ÖUA, II, 606.

⁴⁶ F. Supilo, *Proces Friedjung–„Reichspost“ i hrvatsko-srbske koalicije*, Rieka 1910.

када је тобоже председавао једној седници заправо боравио у Берлину.⁴⁷ Док је ишчекивао да дође извештај берлинске полиције који ће потврдити ту изјаву, Фридјунгу је остало само да се нада да ће неким чудом ипак избећи потпуни слом који му је Марковићев ударац наговештавао. Ипак, све до краја није престајао да се очајнички брани нападајући сведоке из Србије.

Најзад је, 18. децембра, дошао ред и на сведочење Мирослава Спалајковића, који се одмах по доласку у Беч састао и посаветовао са Масариком.⁴⁸ На почетку излагања рекао је да је дошао да послужи добрим односима између Србије и Аустроугарске и да му је било довољно да на путу прелиста брошуру коју је Фридјунг уочи процеса објавио, па да увиди да је све једна велика лаж, управљена против Србије, њене владе и њега лично. Затим је оспорио истинитост свог наводног извештаја Пашићу, како са формалног тако и са становишта садржаја. На основу немачког текста, Спалајковић је изјавио да се ради о мистификацији, саркастично додавши да постоје две врсте фалсификата, вешти и идиотски, а да они које је Фридјунг користио не спадају у прву категорију. Када је напослетку за тренутак добио српски текст, и кратак поглед био му је довољан да приметити реч „уручено“, за коју је изјавио да је у Србији, преко Саве и Дунава, нико не употребљава, после чега је одустао од даље анализе текста за који ће два дана потом бечки професор славистике Милан Решетар изјавити да је немогуће да га је написао Србин.⁴⁹ Прелазећи на анализу садржаја, Спалајковић је рекао да се „смејао политичким фантазијама и будалаштинама“ у њему, јер је он „чиновник који је навикао да се бави позитивном политиком“, а не „утопијама и детињаријама“. Главни ударац задао је указавши на то да се у писму говори о закључивању државног зајма који је заправо био закључен годину дана раније, у чему је он сам, са министром Пачуом, учествовао.⁵⁰ Ту лако проверљиву чињеницу публика је дочекала са одушевљењем, на шта је председник запретио да ће испразнити салу. На крају, сведок је нагласио да је српска влада спремна да позове велике силе да се преко представника у Београду увере у тачност његових изјава.⁵¹

⁴⁷ М. Радојевић, *Научник и ђолићика*, 96–102.

⁴⁸ „Г. др. Мирослав Спалајковић о Фридјунговом процесу и улози Томе Масарика“, *Полићика*, 21. III 1930, 2.

⁴⁹ „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 21. XII 1909, 11–13; „Фридјунгов претрес“, *Полићика*, 8 [21] XII 1909, 2.

⁵⁰ Д. Ђорђевић, *Царински рай*, 267–270; *Документи о сјољној ђолићници Краљевине Србије* (даље: ДСП), књ. II, св. 2/2, Београд 2006, 653.

⁵¹ „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse* (Abendblatt), 18. XII 1909, 3–4; „Фридјунгов претрес“, *Полићика*, 6 [19] XII 1909, 2; „Фридјунгов процес“, *Србобран*, 5. [18] XII 1909; „Die Prozesse der kroatischen Koalition“, *Pester Lloyd*, 19. XII 1909, 4; „Разговор са г. Спалајковићем. Његови утисци са Фридјунговог процеса“, *Полићика*, 8 [21] XII 1909, 2–3.

После Спалајковићевог исказа направљена је пауза⁵², а затим се прешло на унакрсно испитивање. Први је, пошто је указао на још неке детаље који су оспоравали аутентичност извештаја, питања постављао заступник тужилаца Харпнер. На питање да ли му је познато било шта о везама српске владе са Хрватско-српском коалицијом, Спалајковић је одговорио да не познаје ниједног њеног члана, да никада није чуо да се говори о њој нити видео било какав акт којим би јој се упућивао новац. И не само то, додао је, већ се на самом почетку афере распитао код Пашића, Миловановића и других да ли су уопште постојали некакви односи са Коалицијом и они су га потпуно уверили да их никада није било. „Да је постојала било каква веза између српског Министарства иностраних послова и Коалиције, кад би агитаторске сплетке и рад били истинити, зар бих се ја појавио пред овим судом?“, упитао је реторски и повишеним гласом изјавио: „Моја савест је чиста и ја се овде заклињем да мене не штити ниједан други имунитет сем имунитета невине савести.“ Кад га је председник упитао да ли је покушао да се о Фридјунговим оптужбама дипломатским путем подробније обавести, Спалајковић је рекао је да му је било могуће, али да није овлашћен да говори о томе. Затим је, на Харпнеров подстицај, говорио о свом бављењу у Сарајеву, нагласивши да је у Босни настојао да не даје никаквог повода за сумњу и избегавао политичке разговоре. На завршно питање шта мисли како су настали документи због којих је покренут процес, Спалајковић је значајно одговорио да се тога дотакао у свом исказу и да о њиховом пореклу више ништа не може да каже.⁵³

Тада је дошао ред на Фридјунга. Он се позвао на председника угарске владе Шандора Векерлеа, који му је изјавио да му је познато, не само из Спалајковићевог извештаја већ и из других докумената, да су многи српски политичари у Монархији у вези са Србијом. Бечки историчар и патриота је затим рекао да налази да патриотизам сведока оптужбе иде предалеко: „Сматрам да је нечувено да сведоци из Србије једноставно све документе, којима су се људи на руководећим положајима ове монархије користили и који су у основи политике која се води према Србији, представљају као мистификације и незграпне фалсификате.“ „Свугде на свету има фалсифика-

⁵² Какво је расположење међу тужиоцима владало после првог дела Спалајковићевог сведочења описао је дописник београдске *Полишике*: „Председник даје одмор, јер је подне већ прошло. И онда настаде један жагор, једно комешање као никада пре тога. Сви честитају Спалајковићу. Он онда прилази Прибићевићу и осталим члановима коалиције и упознаје се и рукује са сваким понаособ. [...] У ходнику, у великој гурњи, Масарик држи читав говор и виче: ‘Господо! Процес је завршен. Фридјунгу и његовим властодавцима скинута је образина!’ У посланичкој соби прави урнебес. Јова Бањанин узвикује: ‘Сад нам је свеједно шта ће да кажу поротници. Ми смо добили парницу!’“ („Фридјунгов претрес“, *Полишика*, 6 [19] XII 1909, 2)

⁵³ „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 19. XII 1909, 15–16.

тора, „ дочекао га је хладнокрвно Спалајковић, „који варају чак и политичаре и људе на највишим положајима. То се и овога пута догодило и ја жалим жртве ове обмане.“ На инсистирање председника да објасни зашто нису предузети дипломатски кораци да се водеће политичке личности Аустроугарске разувере, Спалајковић је одговорио да у Београду нису знали да се Фридјунговом чланку придаје толика важност и да би, да им је Векерлеово мишљење било познато раније, вероватно нешто и предузели.⁵⁴

Најавивши да се дошло „до сржи ствари“, Фридјунг је упитао Спалајковића да ли остаје при томе да се приликом своје посете Босни у јесен 1907. није бавио политиком. Одговор је, наравно, био потврдан. На то је оптужени прочитао телеграм Земаљске владе о Спалајковићевим сусретима са Хаџи Дамјановићем⁵⁵, Гаврилом и Сршкићем, новцу датом „Просвјети“ и утицају на *Српску ријеч* и политику Српске народне организације. Из непријатног положаја, сведока је привремено извукао Харпнер, добацивши туженом саркастично питање да ли је схватио да се извештај сарајевске полиције заснива на извештају конфидента⁵⁶, што је изазвало буран смех у судници. Фридјунг, међутим, није допустио да га смех омете у нападу на противника који је почео да показује знаке нестрпљења. Како је био упоран са питањима о томе колико му је позната политичка улога Сршкића и Хаџи Дамјановића, Спалајковић је праснуо: „Сматрам да се моје присуство овде злоупотребљава.“ Председник му је на то два пута поновио да се својом вољом јавио као сведок и да мора допустити да му се постављају питања. Прибравши се, Спалајковић је успео да кратким одговорима избегне замку која му је постављана.

Тада је, међутим, био бачен на најтањи лед, јер је Фридјунг почео да га испитује о Гаврили. „Молио бих да ми се не досађује са таквим питањима која скрећу са теме и наводе на погрешан пут“, обратио се Спалајковић поново председнику. „Ја ћу вам досађивати, много досађивати, господине сведоче“, добацио је Фридјунг. И заиста је наставио, указујући на Гаврилину улогу у српском покрету у Босни и Херцеговини. У сали је настало комешање, а Спалајковић се, рекавши да га се Гаврилина улога

⁵⁴ Исто, 16.

⁵⁵ Хаџи Дамјановић је два дана касније пред судом потврдио Спалајковићев исказ да у Сарајеву наводно никада нису разговарали о политици. („Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 21. XII 1909, 10; „Фридјунгов претрес“, *Полиџика*, 8 [21] XII 1909, 2)

⁵⁶ „А кад још госп. конфидент тврди, да је Спалајковић писао у ‘С. Р.’, ко би се још усудио да посумња у ту велику знанствену истину, кад и велики критички научењак Фридјунг и још већа господа, што иза њега стоје у то вјерују, јер је непогрјешиви ‘конфидент’ тако рекао и видио“, иронисала је *Српска ријеч* тим поводом. „Јест, исти ‘конфидент’ је баш видио, кад је Спалајковић перо умочио и какво је мастило било којим је чланке писао [...]“ („Нек пада застор!“, *Српска ријеч*, 9 [22] XII 1909, 1)

уопште не тиче, трудио да остане миран и наизглед незаинтересован. „У канцеларији др Гавриле у Будимпешти се сви документи за српску и муслиманску опозицију, како лојални, разни захтеви и молбе за цара, тако и нелојални, нећу рећи конципирају – пошто се они конципирају у Београду у канцеларији начелника Спалајковића – већ уобличују и шаљу“, насртао је Фридјунг. „Зар господин начелник Спалајковић не зна баш ништа о овим стварима? Баш ништа?“ На ову провокацију уследили су повици са клупе за тужиоце. Сведок је изјавио да не жели више да говори о Гаврили, кога могу да позову пред суд, ако хоће да сазнају нешто о њему. Председник је приметно да је тако и учињено, али да се Гаврила није појавио; Фридјунг је констатовао да се Гаврила није појавио, а да Спалајковић „не жели да да исказ о овим роварењима усмереним против сигурности“ Аустроугарске; клупа за тужиоце загламила је још једанпут; Бенедикт је подсетио да је Гаврила протеран из Босне и Херцеговине, а Харпнер узвратио да то није релевантно за процес.⁵⁷

Фридјунг се затим позвао на један чланак француског публицисте Ренеа Пинона, који је са Спалајковићем двапут разговарао у Београду. У чланку је стајало да је организатор специјалног одељења Министарства иностраних послова за пропагирање великосрпске идеје у свим земљама српског говорног подручја – „енергични дипломата“ Мирослав Спалајковић, који је под лажним именом дуже време боравио у Босни.⁵⁸ На питање шта мисли о томе, Спалајковић је одговорио да се Пинон о политичким приликама на Балкану обавештавао не само у Београду, већ и у Сарајеву, Бечу и Софији, те да је читао и бечке новине, у којима стоји то исто што је Фридјунг прочитао. Оптужени је тада, иронишући, покушао да унесе раздор међу противнике указавши на Масариков пролећни говор. Та ствар је, међутим, одавно била рашчишћена и Спалајковић је мирно рекао да се радило само о реторичкој хипотези. Када га је Фридјунг упитао да ли зна да је на загребачком велеиздајничком процесу прочитан документ који га је доводио у везу са кријумчарењем бомби у Монархију, одбрусио је да се чуди бесмислицама које чује. Истрошивши све провокације којима је хтео да на препад збуни српског дипломату, Фридјунг се нашао изложен Харпнеровим оштрим противпитањима: главно се тицало кључне Спалајковићеве изјаве да је српски државни зајам био закључен 1906, а не 1907. Не могавши да каже ништа паметније сем да мора да се обавести о томе, коначно је оставио сведока на миру. Остало је још да Спалајковић на председничково питање шта зна о „Словенском југу“ одговори да се ради о „апсолутно безопасном“ студентском удружењу, а на Бенедиктову

⁵⁷ „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 19. XII 1909, 17.

⁵⁸ R. Pinon, „L'Europe et la crise balkanique“, *Revue des deux mondes*, T. XLVIII, Paris 1908, 868.

инсинуацију да је био шеф одељења Министарства иностраних послова које на читавом Балкану називају Пропагандно – да му такво није познато, већ само Конзуларно одељење.⁵⁹ Из суда су Спалајковић, Масарик и представници Коалиције заједно отишли у ресторан, где су „опширно претресли ситуацију“.⁶⁰

Без обзира на Фридјунгове нападе, Спалајковићево иступање пред бечким судом готово једногласно је доживљено као победа тужилаца и српске ствари. Још док је саслушавање трајало, Масарик је телеграфисао Миловановићу и у име свих му захвалио што је допустио Спалајковићу да сведочи, јер су његове изјаве „од међународног значаја, пуне такта“ и добро прорачунате.⁶¹ „Данашња седница била испуњена говором и саслушавањем Спалајковића, који је учинио најбољи утисак на све присутне“, телеграфисао је затим истом примаоцу Ђорђе Симић. „Опште је мишљење да је морални слом Фридјунгов потпун.“⁶² У сличном духу, само са још више ликована, писала је штампа у Србији, али и хрватска⁶³ и српска⁶⁴ опозициона штампа у Аустроугарској. Спалајковићево одлучно држање истакао је и Х. В. Стид дописник лондонског *Тајмса*.⁶⁵ Ни бечке новине нису могле да му потпуно оспоре успех, заснован на убедљивим доказима за неаутентичност извештаја који му је приписиван.⁶⁶ По доласку у Београд, Спалајковић је сараднику *Полишике* изјавио да може да се похвали држањем суда и понашањем бечких грађана према себи, али не и Фридјунговим. „Језа ме хвата, кад помислим, да би сви ови људи, које је г. др. Фридјунг осумњичио, на основу лажних докумената, платили ни криви ни дужни главом на вешалима да је зимус дошло до рата између Србије и Аустрије“, рекао је Спалајковић, враћајући кочоперном противнику пуном

⁵⁹ „Der Prozeß Friedjung vor den Wiener Geschwornen“, *Neue Freie Presse*, 19. XII 1909, 17–18.

⁶⁰ „Г. др. Мирослав Спалајковић о Фридјунговом процесу и улози Томе Масарика“, *Полишика*, 21. III 1930, 2.

⁶¹ АС, ММ, XXIX. Т. Масарик – М. Миловановићу, 18 (5) XII 1909. Спалајковић је два месеца потом пред француским послаником хвалио Масарика, зато што се „спустио на терен реалности“, „створио Српско-хрватску коалицију и довео је до тријумфа на Фридјунговом процесу“. (*Documents diplomatiques français 1871–1914* (даље: DDF), 2e Série (1901–1911), Т. XII, Paris 1954, 671–672)

⁶² АС, Ђ. Симић, *Из мојих усмомена*, VII/1, 180.

⁶³ „Обзор“ о Спалајковићеву прослушању“, *Српска ријеч*, 9 (22) XII 1909, 3.

⁶⁴ „Фридјунгов процес“, *Србобран*, 7 (20) XII 1909, 1.

⁶⁵ „The Friedjung trial: suggested Servian appeal to the great powers (from our own correspondent)“, *The Times*, 20. XII 1909, 5–6. Стид ће и у својим мемоарима указати на значај Спалајковићевог сведочења. (H. W. Steed, *Through thirty years 1892–1922: a personal narrative*, I, London 1924, 313)

⁶⁶ Док је *Neue Freie Presse*, која је такође била тужена, доста неутрално пренела речи из суднице, *Reichspost*, трећа међу отпуњеним у процесу који ће ипак понети само Фридјунгово име, покушала је да релативизује ствар, указујући на ситне успехе његове тактике провоцирања („Die großserbische Propaganda vor dem Wiener Schwurgericht. Die Aussagen eines Vertreters des Belgrader Regierung“, *Reichspost*, 19. XII 1909, 9).

мером за претњу са почетка суђења. „Савршено је споредно питање сад: каква ће бити судска пресуда. Може се сматрати, да је процес Фридјунгов ономад био потпуно завршен. У сваком случају суд не може изрећи јачу и тежу осуду, него што је сам г. Фридјунг над собом изрекао. Он је својом брошуром сам себи дао Geleitbrief за цео живот.“⁶⁷

Судске пресуде заправо није ни било. Највише власти Монархије умешале су се у ток процеса како би спречиле своје даље компромитовање и постигле споразум с представницима Коалиције. Када је председник 22. новембра прочитао извештај берлинске полиције који је потврдио Марковићево тврђење, Фридјунг је изјавио да су документи на које се позивао изгубили доказну вредност.⁶⁸ Спалајковићевим иступањем у Бечу били су задовољни сви којима је лично поднео извештај: Миловановић⁶⁹, Пашић, Хартвиг⁷⁰ и краљ Петар, који га је примио у аудијенцију⁷¹. *Самоуправа* је, опрезно али тријумфално, писала да је „Фридјунг смрвљен одговорима г. г. Марковића и Спалајковића“.⁷² Наравно, у Београду се налазио и неко коме је исход процеса најмање био по вољи: гроф Форгач се нашао у тешком положају. По Миловановићу, он је тада лако могао да буде уклоњен, да је показано да се то жели. Видевши колико је аустроугарском посланику стало да га „не одува Фридјунгов процес, јер би му тим сва каријера била компромитована“, преко Симића је Бечу дао на знање да се у Београду не само не очекује да он оде, већ „да би боље било да остане“⁷³, а Спалајковићу објаснио да је то у њиховом интересу, јер ће, осрамоћен, бити попустљивији него било ко други. Сложивши се, начелник је преко једног службеника аустроугарског посланства поручио Форгачу да код њега „није остало никакво зло осећање“ и да „треба предати забораву све што је било“.⁷⁴ И заиста, Форгач је за неко време примирио своју сујету и почео да се труди да буде врло фин према српским званичницима, па и Спалајковићу.⁷⁵

Међутим, јесен 1910. године је на површину избацила затегнутост у односима између појединих актера на београдској дипломатској позорници. Хартвиг је, незадовољан његовом тактичком помирљивошћу према

⁶⁷ „Разговор са г. Спалајковићем. Његови утисци са Фридјунговог процеса“, *Политика*, 8 [21] XII 1909, 2–3.

⁶⁸ *Историја српског народа*, VI/1, 474–475.

⁶⁹ АС, ММ, XXIX. М. Миловановић, *Фридјунгов процес – Пишање Форгачево*, 18 (5) I 1910.

⁷⁰ DDF, 2, XII, 582–583.

⁷¹ „Краљ Петар о Фридјунговом процесу“, *Српска ријеч*, 12 (25) XII 1909, 2; М. Спалајковић, „Краљ Петар и Аустрија“, *Српска ријеч*, 22. VIII 1921, 1.

⁷² „Шумна парница у Бечу“, *Самоуправа*, 15 [28] XII 1909, 1.

⁷³ АС, ММ, XXIX. М. Миловановић, *Фридјунгов процес – Пишање Форгачево*, 18 (5) I 1910.

⁷⁴ „Г. др. М. Спалајковић нам говори о Форгачу, Фридјунговом процесу и улози ‘Политике’“, *Политика*, 28. II 1929, 1.

⁷⁵ ÖUA, II, 651–652, 919–920.

Аустроугарској и Форгачу, са омаловажавањем говорио о Миловановићу француском посланику Декоу.⁷⁶ Из истог разлога је и Спалајковић био нерасположен према свом шефу.⁷⁷ Поред своје мржње према Аустроугарској, коју је преносио и на њеног представника, Спалајковић је у Форгачевом карактеру и поступцима налазио доста подстицаја за развијање снажне антипатије. Највећи је дала једна неодмерена изјава. На вечери код италијанског посланика Форгач се похвалио склапањем трговинског уговора са Србијом, додавши да ће српске политичаре привући себи, гурмана Миловановића задобити ручковима и вечерама, а Спалајковића „метлом отерати“. Те речи су већ наредног дана у овом облику, можда понешто искривљеном, пренете Спалајковићу који је, опечен увредом, решио да се освети и, у споразуму са Пашићем, предузме „потребне мере за покретање Васићевог процеса пред београдским судом“.⁷⁸

Радило се о својеврсном наставку Фридјунгове афере. На светлости дана почео је да се показује лик тобожњег секретара „Словенског југа“ Стефановића, иза кога се заправо крио полуновинар са двоструким именом, Владимир Васић или Младен Сергијан. Васић је током лета, са очигледном намером да дође до новца, почео да разним личностима, како заинтересованима да се пред јавношћу проговори о томе како је дошло до фалсификовања (Супилу, Масарику, Спалајковићу⁷⁹, Пашићу⁸⁰), тако и онима којима је било стало да до тога нипошто не дође (Форгачу и другим службеницима Монархије), нуди своје услуге у виду сензационалних открића или ћутања. Ускоро су се његова тврђења нашла у рукама Масарика, који је у новембру на основу њих у Делегацијама напао чиновнике Посланства у Београду и самог Форгача, не само као преносиоце већ и као главне творце фалсификата. Ерентал је бранио свог дипломату, позвавши се и на Миловановићеву експлицитну жељу да Форгач остане на свом положају – што је овај, и сам суочен са скупштинском интерпелацијом,

⁷⁶ DDF, 2, XII, 943–945.

⁷⁷ „У прикривеној борби која је, после Фридјунгове афере, настала и доцније се претворила у отворено непријатељство између Форгача и мене, Хартвиг је одлучно био на мојој страни“, сећање се Спалајковић. „Очевидно, Миловановић, као одговорни министар, уздржавао се да заузме одређен став према аустро-угарском посланику, ма да се и сам већ био уверио у немогућност икаквог озбиљног и лојалног рада са Форгачем. Осим тога, и по својој природи, Миловановић је био увек пре за компромисе него за борбу. У своме опхођењу са Форгачем, он је варао и себе и Форгача, али себе више него Форгача. Хартвиг ми је на то често пута обраћао пажњу.“ („Никола Хартвиг: из успомена Др. М. Спалајковића“, *Правда*, 23. VII 1939)

⁷⁸ „Г. др. М. Спалајковић нам говори о Форгачу, Фридјунговом процесу и улози ‘Политике’“, *Политика*, 28. II 1929, 1; АС, МС, 61. Белешка М. Спалајковића, без датума. Спалајковић ће, сећајући се ових догађаја, тврдити да је лично позвао шефа београдске полиције Живојина Лазића и „наредио, да се Васић ухапси и преда суду“.

⁷⁹ ÖUA, III, 40–41, 71–72.

⁸⁰ AJ-80–40. В. Васић – Н. Пашићу, без датума.

био принуђен да демантује⁸¹. Одмах после Масариковог говора Васић се предао београдској полицији и развезао језик. У децембру је, на затвореном суђењу коме је присуствовао Масарик и са кога је много процурило у новине, признао све наводе оптужбе и својим исказима теретио грофа Форгача и његове потчињене.⁸²

Форгач је пре суђења писао Еренталу да је све само „удешена комедија“, коју је Масарик инсценирао „са Марковићем, Васићем и осталима“.⁸³ Да подударање Масариковог иступања и Васићеве предаје није било случајно, да је међу признањима и самоокривљавањима једног аморалног типа било доста нелогичности, да је суђење било ако не комедија, а онда свакако удешено – стоји, али су Форгача неопрезност и бескрупулозност већ толико биле уплеле у аферу са фалсификатима које је лично прослеђивао у Беч, да је било немогуће да из ње изађе некомпромитован. „Док је г. де Хартвиг пресрећан, гроф Форгач, веома нервозан, прича непромишљено“, јављао је крајем новембра француски посланик Паризу о београдским последицама Масариковог иступања. „Изгледа да је незадовољан због помало млитавог начина на који га је гроф д’Ерентал бранио пред Делегацијама. ‘Гроф д’Ерентал, рекао је г. Миловановићу, биће веома обавезан да ме подржи до краја, јер сам му све време указивао, усмено и писмено, на поразне последице које Загребачки и Фридрихсбургски процес могу да приредe Монархији’. Пошто му је г. Спалајковић изразио своје жаљење због напада српске штампе, рекавши да никад не би требало нападати дипломату који је везан својим инструкцијама, гроф Форгач је узвикнуо: ‘Свакако, ја сам само следио своје инструкције и, да сам их дословно следио, учинио бих још и више’.“⁸⁴

⁸¹ „Одговор мин. спољ. послова госп. Миловановића на питање посланика г. Герасимовића“, *Самоујрава*, 2 [15] XI 1910, 1.

⁸² Т. Г. Масарик, *Васић–Форгач–Ерентал*, F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 161–186; *Историја српског народа*, VI/1, 475–476.

⁸³ ÖUA, III, 51–53, 71–72. Форгач је утолико био у праву што је указивао на Масарикове везе са Спалајковићем. У њих је, штавише, био уплетен и сам Миловановић, који је преко Посланства у Бечу омогућавао њихову кореспонденцију. Посланик Симић дошао је до закључка да је министар „унапред знао за Масарикову кампању против аустро-угарског посланика и за документа, која ће он том приликом продуковати, ако му чак та документа нису од самог Министарства или преко њега и лиферована“ (АС, Ћ. Симић, *Из мојих усјомена*, VII/2, 18–19). Упркос томе, Миловановић није био задовољан због начина на који је Масарик користио случај за своје политичке циљеве и заоштравао односе Србије са Аустроугарском. Зато је једном приликом пред Деком отишао тако далеко да пошаље Масарика дојавола (DDF, 2, XIII, 132), док се овај у исто време у Бечу жалио да Миловановић одмаже његову акцију против Ерентала (АС, Ћ. Симић, *Из мојих усјомена*, VII/2, 19).

⁸⁴ DDF, 2, XIII, 82–85. Британски отпратник послова Барклеј се крајем децембра сложио са Спалајковићем да су „гроф Ерентал и гроф Форгач потпуно изгубили главу у овој афери“ (*British documents on the origins of the war 1898–1914*, edited by G. P. Gooch and H. Temperley, IX/1, London 1933, 236–237). Нешто касније је известио да је аустроугарски дипломата одговорност на свог шефа

Недуго потом Деко је известио да су Хартвиг и Форгач своје политичко непријатељство пренели у свакодневни живот, па се „обасипају узајамним неучтивостима и увредама“.⁸⁵ Форгач је Балплацу писао да у руском посланству желе погоршавање односа Србије и Аустроугарске, а да би нарочито задовољство тамо изазвао његов одлазак из Београда, на коме се ради преко Васићеве афере: „Заиста, руски посланик је од пре неколико месеци допустио себи да заплови у водама јасно наглашене опозиције према ц. и к. заступништву. Он је у интимним, свакодневним односима са нашим смртним непријатељем, начелником Спалајковићем, који са својом супругом (Јефтановић из Сарајева) скоро да никад и не напушта руско посланство.“⁸⁶ Форгачева служба у Београду се, међутим, већ ближила крају: Деко је почетком 1911. известио да је готово извесно да ће на пролеће бити склоњен „у сенку“, тј. послат у неко посланство у Немачкој.⁸⁷

Масарик је у јануару објавио Форгачеву изјаву да морална одговорност за целу аферу пада на Ерентала, а да он против Србије није извршио ни две трећине оног што се од њега захтевало.⁸⁸ Форгач се пред својим шефом оградио пишући му да те „потпуно измишљене“ речи међу дипломатама препричава Хартвиг и да је јасно да је Масарик обавештења добио од Спалајковића.⁸⁹ У наредном чланку Масарик се, не именујући га отворено, позвао на Спалајковића као на извор за Форгачево признање да је лично послао у Беч немачки текст тобожњег извештаја из 1907. и изјаву да је Ерентал морално одговоран.⁹⁰ Чим је 25. фебруара сазнао за то, Форгач је одјурio до Миловановића и затражио да позове начелника, како би га „у министровом присуству упитао да ли нешто зна о потпуно измишљеним речима“ које су му приписане. Али Спалајковић је већ био напустио зграду, па је Миловановић, умирујући га, обећао да ће добити писмени одговор.⁹¹

пребацио не само пред Спалајковићем, већ и пред италијанским послаником (Public Record Office [даље: PRO], FO 371/1219. К. Барклеј – Е. Греју, 16. III 1911. – АС, Збирка микрофилмова).

⁸⁵ Исто, 128–133. „Гроф Форгач“, викао је, према сећањима бугарског посланика Тошева, Хартвиг у тренуцима раздражења, „оваплоћује подлост, лаж, превару, цинизам; морално, он је разбојник, који не заслужује чак ни да дише ваздух у Србији; то је чудовиште у људском лику, које оскврњује самим својим додиром“. Ни Форгач, по Тошеву, није остајао дужан, говорећи за свог руског колегу да је „груби, неотесани козак, прости бирократа, човек без савести и морала, негација сваке врлине, душа исткана од злобе и свирепе енергије“ (А. Тошев, *БалканскитѢ войни*, I, Софија 1929, 250).

⁸⁶ ÖUA, III, 109–110. Недуго потом, Форгач је тврдио да иза *Полиџике*, која води хајку против њега, „без сумње стоји конзорцијум Хартвиг–Спалајковић“, а да је све само „мала, споредна позорница за интриге извесних руских кругова“ против Ерентала (Исто, 146).

⁸⁷ MAE AD, Serbia, v. 11. Л. Деко – С. Пишону, 19. I 1911.

⁸⁸ Т. Г. Масарик, *Васић–Форгач–Ерентал*, 67–75.

⁸⁹ ÖUA, III, 164.

⁹⁰ Т. Г. Масарик, *Васић–Форгач–Ерентал*, 77–84.

⁹¹ ÖUA, III, 188–189.

Спалајковић му је збиља сутрадан упутио лично писмо, у коме је тврдио да, уплетен упркос своје воље у Фридјунгову аферу, не жели да се меша у унутрашње ствари Аустроугарске: „Међутим, морам да Вам изјавим у вези са нашим разговором у новембру – то је, уосталом, био једини разговор који смо одтад имали – током кога сте грофа Ерентала учинили морално одговорним за Фридјунгов процес и нарочито ми то објаснили пореклом ‘документа’ који ми је приписиван, рекавши ми да никада нисте придавали вере том ‘документу’ и да је његов текст, који сте послали у Беч, био на немачком итд. Никада, ни непосредно ни посредно, нисам овластио ма кога да јавно употреби саопштења која сте ми тада учинили.“⁹² Форгач је одмах одговорио писмом у службеној форми у коме је изразио „дубоко запрепашћење“: „*Никада* нисам учинио грофа Ерентала морално одговорним за Фридјунгов процес – то тврђење би са моје стране било колико неоправдано толико и непојмљиво. Још мање сам могао да Вам кажем да сам текст ‘документа’ који Вам је приписан послао на немачком у Беч. Тај документ властима у Бечу није послало ц. и к. Посланство и стога је искључено да сам Вам тврдио то што спомињете. Веома тачно се сећам нашег разговора. На Вама ће бити, г. генерални секретаре, да објасните како разговори које страни посланици воде у Вашој канцеларији, на тенденциозан и *неистинити* начин долазе до знања особа које желе да нападају једну страну владу или њеног представника у Београду.“⁹³ Спалајковић је сутрадан отписао да из таквог одговора може да се закључи како је једног од њих издало памћење, али да он никакву индискрецију није учинио: „Нарочито тврдим да *ништа неистинити*“⁹⁴ никада није изашло из моје канцеларије, наглашавајући да сте Ви први који ме је оптужио за супротно.“⁹⁵

Добивши прво Спалајковићево писмо, Форгач је о њему сместа телеграфски обавестио Ерентала, указавши на то да се из „познате околности да управо дотични документ никада није послат у Беч из Посланства“ види колико су „лажне све Спалајковићеве измишљотине“. После разјашњења са Миловановићем, Форгач је Еренталу послао писмо у коме је почео да кључа реченицом да је најзад „бедни интригант и Масариков лажљиви достављач принуђен да лично иступи“. „Топлину мојих односа са првим начелником уосталом илуструје тачна напомена у његовом писму да од новембра уопште нисмо разговарали! Ја да сам пред њим олакшао срцу

⁹² ДСП, IV/3/1, 426 (ÖUA, III, 193).

⁹³ ДСП, IV/3/1, 427 (ÖUA, III, 192).

⁹⁴ У оригиналном, француском тексту Спалајковићевог писма много јаче се осећа заједљива двосмисленост ових речи. Наиме, „*rien de faux*“ може да се разуме и као „ништа неистинито“ и као „ништа фалсификовано“. Алузија је сасвим јасна.

⁹⁵ ДСП, IV/3/1, 427–428 (ÖUA, III, 195).

говорећи о Вашој екселенцији!!“, урлао је од беса на хартију. „Када сам га у новембру потражио из неког разлога [...] дошли смо до разговора о управо тада распомамљеним нападима штампе. [...] Ја сам се насмејао над Васићевим изјавама у *Политици* и чак рекао да не бих имао ништа против ако би стварни фалсификатор био откривен. [...] Једном речи, кратки разговор је био потпуно у духу мојих разговора са министром иностраних послова, који ми је и у јануару као и јуче сасвим лојално разјаснио да речи које ми је Масарик ставио у уста он никада од мене није чуо, као што није чуо ни да сам икоме другом тако говорио. Дакле, Спалајковић никада није обавестио свог министра, већ само Масарика или његове посреднике!! Да ли ова ствар треба да има даље последице, зависи од одлуке Ваше екселенције. Ја и службеници ц. и к. Посланства иначе готово и да не општимо са Спалајковићем, пошто нам је он свима познат као наш полудуди смртни непријатељ и руски шпијун.“⁹⁶ После другог Спалајковићевог писма Форгач није одговорио, већ је Миловановића писмом замолио да начелнику поручи да даљу преписку сматра сувишном, а да објашњења може да затражи од Масарика. Плашећи се да његов скори одлазак из Београда не буде потпуни тријумф за непријатеља, предложио је Балплацу да се, када се тренутак опозива приближи, запрети да нови посланик неће доћи у Београд пре него што начелник Министарства иностраних послова напусти свој положај.⁹⁷ А Спалајковић је Миловановићу 28. фебруара саопштио да је Форгач својим писмом учинио „један, колико неоправдан, толико и недопуштен, испад“ против њега, те да му је „после тога немогуће имати икакво даље општење, ни приватно ни службено“ с њиме.⁹⁸ Ерентал је 2. марта одобрио Форгачев прекид односа са Спалајковићем и наложио му да о томе обавести Миловановића и Пашића.⁹⁹

Првог дана априла Форгач је известио да је, мада српска влада није имала храбрости да отворено казни Спалајковића због „најперфиднијих лажи“ и индискреције пред Масариком, бојкот Посланства отежао његов положај у Београду: „Заиста, г. Миловановић намерава да га пошаље на место у Софији које је смрћу г. Свете Симића постало слободно. Али г. начелник сматра да је ово посланство за њега безначајно и тражи Посланство у Петрограду. [...] Г. Спалајковића у његовим жељама енергично подржава г. руски посланик, коме је он овде био покорни слуга, савет-

⁹⁶ ÖUA, III, 191–193.

⁹⁷ Исто, 194–195.

⁹⁸ ДСП, IV/3/1, 425. Заправо, мада је потпуни прекид односа међу дипломатама крајње озбиљна и несвакидашња појава, скандал је могао да буде и много већи. Импулсивни Спалајковић је, када је након две и по недеље мало утишао гнев, Барклеју рекао да га је Миловановић „с великом муком спречио да пошаље своје секунданте грофу Форгачу“ (PRO, FO 371/1219. К. Барклеј – Е. Греју, 16. III 1911. – АС, Збирка микрофилмова).

⁹⁹ ÖUA, III, 197–198, 205–206; ДСП, IV/3/1, 428.

ник и достављач, док министар иностраних послова сматра да је начелник још увек премлад и, управо због претеране русофилије, неподесан за Петроград.“ Увређени гроф је сугерисао да би аустроугарска представништва у Петрограду и Софији требало да унапред добију упутства да не улазе ни у какве односе са Спалајковићем, јер је он био „главни инспиратор масарик–васићевске комедије“, са намером да аустроугарску дипломатију међународној јавности прикаже као „банду фалсификатора“: „Уосталом, у многоструком погледу овај увек прераздражени човек није сасвим урачунљив. Његова мржња према Монархији се од анексије развила готово у душевну болест; једино ово може да објасни његове невероватне поступке, предузете у споразуму са овдашњим руским послаником.“¹⁰⁰ Форгачев предлог, међутим, није био усвојен у Бечу.¹⁰¹ Најзад, Спалајковић је крајем априла 1911. постављен за посланика у Софији.¹⁰² Миловановић, који се све више ослањао на Русију и Хартвига¹⁰³, свог првог службеника није послао у Петроград, али га је, с обзиром на значај који је придавао споразуму са Бугарском, послао на подједнако одговоран положај. Мада је Форгачево премештање на место посланика у Дрездену званично објављено неколико дана након Спалајковићевог, он је физички први напустио Београд¹⁰⁴, и то компромитован и јавно доведен у непосредну, макар и недоказану, везу са фалсификаторима. Победа у њиховом сукобу остала је на Спалајковићевој страни.

¹⁰⁰ ÖUA, III, 218–219.

¹⁰¹ На Балплау су сматрали да би се бојкотовањем Спалајковића у Софији отишло предалеко, јер би његов стални сукоб са аустроугарским дипломатама морао да доведе до незгода са српском, а можда чак и са бугарском владом. Стога је тамошњем посланству наложено да се према новом српском посланику држи „хладно и крајње резервисано“, али без повређивања обзира који му приличе као дипломатском представнику (Исто, 240–241, 244–246).

¹⁰² АС, МИД-ПО, 1911, ф. IX, д. I. Указ краља Петра I од 29 (16) IV 1911; АЈ, 334–ПО-192. Персонални досије Мирослава Спалајковића; „Нови посланик у Софији“, *Политика*, 18. IV [1. V] 1911, 2. Француски посланик је известио Ке д’Орсеј да је Спалајковић, „очевидно задужен од стране г. Пашића и руског посланства да омета римске комбинације г. Миловановића“, постао „истински управитељ спољне политике своје земље“, организовао „контрашпијунажу“ око аустроугарског посланства, дочепао се „чињенице фабриковања лажних докумената“ и довео, „својом интервенцијом у Бечу током Фридјунговог процеса и отварањем Васићевог процеса у Београду, до разоткривања грозних метода царске и краљевске владе у југословенским земљама Аустроугарске монархије“: „У том послу г. Спалајковић је створио много непријатеља; побеђени не могу да му опросте свој пораз и неопходно је да он нестане из краљевског Министарства иностраних послова у ликвидацији коју је узроковало садашње смиривање. [...] Плах у расправама, он је на срећу много хладнији и смотренији у акцијама: то је, уосталом, и доказао у управљању полицијским послом када је успео да запетља грофа Форгача.“ (МАЕ AD, Serbie, v. 11. Л. Деко – Ж. Крупију, 25. IV 1911)

¹⁰³ Исто. Л. Деко – Ж. Крупију, 11. V 1911.

¹⁰⁴ Пред њихов коначни растанак, Спалајковић се потрудио да нанесе још штете грофу Форгачу, радећи на томе да се омете планирани сусрет краља Петра и цара Франца Јозефа у Будимпешти. (Д. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић*, II, Београд 1990, 382–384; „Политичка открића“, *Штампа*, 14 [27] IV 1911, 2; МАЕ AD, Serbie, v. 16. Л. Деко – Ж. Крупију, 5. V 1911).

Јулска криза 1914. године је Мирослава Спалајковића затекла на високом дипломатском положају у Петрограду¹⁰⁵, а Јаноша Форгача у Бечу, где је учествовао у састављању ултиматума Србији.¹⁰⁶ У њој су обојица били споредни, али не и потпуно занемарљиви учесници, и – мада ни они ни њихов лични сукоб, непосредна последица Фридјунговог процеса, нису могли да имају онакав значај какав им је у својој књизи индикативног наслова придао Фридрих Виртле¹⁰⁷ – присуство ових дипломата у те две, тада кључне, престонице није нимало доприносило да се у њима, као ни у Београду, потисне дух узајамног неповерења и непријатељства, који је неизбежност општег европског рата чинио све стварнијом.

MIROSLAV SPALAJKOVIĆ IN THE FRIEDJUNG PROCESS

by

Zoran Bajin

Summary

At the end of the *Annexation crisis*, in March 1909, Heinrich Friedjung, a Viennese historian, published an article in which he indicated some subversive activities of Serbia within South Slavic territories of the Habsburg Monarchy. The article, instigated by Aehrenthal, the Minister of Foreign Affairs, marked Miroslav Spalajković, Secretary General of the Serbian Ministry of Foreign Affairs, as a person who participated in the financing of the Croat-Serb opposition coalition. The leaders of the coalition filed a libel lawsuit against Friedjung and there was a trial in Vienna in December 1909. In the trial, there were some witnesses from Serbia who stated that documents of the Austro-Hungarian diplomacy, on which Friedjung based his article, were forgeries, after which the defendant himself admitted that they had lost probative value. Spalajković also testified and, despite Friedjung's fierce defense based on the provocation of hasty responses, significantly contributed to such outcome of the process. At the end of next year, the leader of the Czech opposition Tomáš Masaryk launched a campaign against Aehrenthal in the Delegations, trying to prove that the officials of Habsburg diplomacy were also involved in the falsification of the documents. At the same time, Serbian government in Belgrade filed a lawsuit against Vasić, the counterfeiter. Spalajković's support of Masaryk's campaign brought him into conflict with János Forgách, the Austro-Hungarian minister in Serbia, which ended up in ceasing all communication between them, and then removing them both from Belgrade. All these events further strained relations between Austria-Hungary and Serbia, culminating in the *July Crisis* of 1914.

¹⁰⁵ М. Екмечић, *Рајни циљеви Србије 1914*, Београд 1973, 68–77.

¹⁰⁶ L. Albertini, *The origins of the War of 1914*, II, London 1953, 255–256, passim.

¹⁰⁷ F. Würthle, *Die Spur führt nach Belgrad*, 189–192, 213–215, 221–223, 234–237.

Александар Живошић*

ЈУГОСЛАВИЈА, ВЕЛИКЕ СИЛЕ И МАКЕДОНСКО ПИТАЊЕ (1944–1947)

САЖЕТАК: У раду се на основу објављених и необјављених извора југословенског, бугарског, британског и совјетског порекла, као и релевантне историографске и мемоарске литературе, анализирају југословенско виђење решавања статуса Македоније и политика великих сила према том питању у завршним фазама Другог светског рата и непосредно по његовом завршетку, до коначних решења Мировне конференције у Паризу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Македонија, Совјетски Савез, Југославија, Грчка, Бугарска, Јосип Броз Тито, Стаљин

Македонија је, као простор на коме су се сударали политички, економски и национални интереси балканских земаља – Србије (Југославије), Грчке, Бугарске и делом Албаније – током Другог светског рата добила нову геополитичку димензију. Статус који није решен након балканских и Првог светског рата претио је да у новим околностима поново сукоби балканске земље. Традиционална зона утицаја низа великих и регионалних сила се током рата нашла у фокусу интересовања још једне велике силе – Совјетског Савеза. Совјетски продор на Балкан током самог рата, јачање утицаја албанских и бугарских комуниста, револуција коју су готово самостално извели југословенски комунисти и снажан партизански покрет у Грчкој уводили су на тај простор совјетски фактор као један од одлучујућих у својеврсној политичкој утакмици која је требало да одлучи о даљој судбини Балкана, па самим тим и Македоније као централне области и својеврсне зоне додира, прожимања и сукобљавања вера, нација и идеологија. Самим тим, Совјетски Савез, оснажен победама Црвене армије у рату, са све изоштренијим интересима на Балкану, наметао се

---

* Филозофски факултет, Катедра за историју, Универзитет у Београду: aleksandar.zivotic@f.bg.ac.rs

као снажан фактор решења македонског питања, које се на самом крају рата и непосредно по његовом завршетку поставило као проблем, пре свега југословенско-бугарских односа, а који се истовремено и у знатној мери тицао Грчке. На другој страни, Велика Британија, као традиционални заштитник Грчке и сила савезница која је током Другог светског рата успела да за себе резервише право одлучујућег политичког, војног и економског утицаја у тој земљи по његовом завршетку, није желела да судбину тог дела Балкана, а самим тим и националну безбедност и територијалну целовитост свог јединог преосталог ослонаца на том простору препусти Совјетском Савезу и његовим балканским савезницама – Југославији и Бугарској.

Југословенско партијско вођство настојало је да на југословенском југу створи чврсту партијску и војну организацију и да у условима промене ситуације на светским ратиштима крајем 1942. своје активности усмери ка југу Балкана. Због тога је у тај део земље послат Светозар Вукмановић Темпо са задатком разбуктавања борби на просторима јужне Србије, Македоније, Косова и Метохије и успостављања веза са представницима комунистичких партија Грчке, Бугарске и Албаније.¹ Радило се о одређеној врсти припрема за случај да савезничке операције буду пренете на простор Балкана, а дотадашњи успеси партизанског покрета буду угрожени услед евентуалне савезничке помоћи грађанским политичким покретима. О карактеру те мисије знали су само Броз и Вукмановић.² Сем подстицања оружаних акција и војне координације оружаних покрета, радило се и о питању обезбеђивања дотадашњих тековина борбе и будуће револуционарне перспективе. Вукмановићеве активности веома брзо су дале прве резултате. Закључци о узајамној сарадњи представника комунистичких покрета усвојени су 20. јуна 1943. на албанском тлу. Полазило се од потребе развитка борбе на Балкану, неопходности узајамне сарадње и успостављања заједничких активности. Сарадња је замишљена кроз стварање заједничког штаба као јединствене команде. Поред војних, сарадња је имала и дугорочне политичке аспекте, јер се радило и о виду обезбеђивања победе народноослободилачких снага после уништења фашизма, уз стварање неопходних претпоставки током рата.³

Вукмановићеве активности на плану стварања Балканског штаба наилазиле су и на препреке на тлу Македоније услед низа међунационалних тензија. Већ у јесен 1943. Јосип Броз је оспорио идеју стварања такве команде.⁴ Како је и зашто до тога дошло, за сада није прецизно утврђено.

¹ B. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Beograd, 1991, 62.

² S. Vukmanović, *Revolucija koja teče*, I, Beograd, 1971, 168.

³ B. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Beograd, 1991, 62.

⁴ Isto, 66.

Ипак, може се претпоставити да се са једне стране радило о страху од евентуалног распршивања аутохтоне југословенске револуције и њених тековина у новој идеолошки, војно и политички непрофилисаној средини, а са друге стране о бројним разлозима спољнополитичке природе и страху од евентуалне негативне реакције западних савезника, до чије је подршке и помоћи Броз у условима заоштраеног грађанског сукоба и борбе за превласт на тлу Југославије и те како држао.

Југословенско партијско вођство сматрало је да у тим моментима још увек неправилно постављати питање уједињења Македоније, већ само питање ослобођења и самоопредељења народа после победе у рату. Федерација балканских народа се постављала само као агитациона парола.⁵ Осим наведених тешкоћа, наилазило се на тешкоће са суседним земљама, чак и с покретима сличне идеолошке провенијенције, као на пример у Грчкој и Бугарској. Средином 1943. у седиште партизанског Врховног штаба стигао је и стални представник грчког Националног комитета. Дошли су и делегати из југословенског дела Македоније. Представници оба покрета жалили су се једни на друге услед наизглед нерешеног статуса Егејске Македоније. Југословенско партијско вођство је настојало да амортизује тај проблем остављајући га привремено по страни, уз истицање паролe да док се рат води не поставља се питање граница или прикључења, већ се у најтешњој сарадњи води борба против окупатора. Процењивало се да ће питање граница и самоопредељења појединих националних мањина у пограничним зонама све више sazревати што буде ближи свршетак рата. Зато се сматрало да је потребно извршити све припреме како би се ти замршени проблеми на мировној конференцији што лакше и повољније решили.⁶

Македонско питање се у посебном фокусу интересовања нашло у преписци између Тита и Стаљина априла 1944. Совјетски вођа није прејудуцирао будући статус Македоније, али је наглашавао да је Бугарска „савезница непријатеља Совјетског Савеза“, а Југославија ратни савезник и да без Југославије тај проблем неће бити решен.⁷ Контакти између југословенског и совјетског вођства у вези с Македонијом наставили су се и током сусрета Стаљина и Молотова са члановима југословенске војне

⁵ Војни архив (у даљем тексту: ВА), фонд Народноослободилачки рат (у даљем тексту: НОР), к. 731, 4–42/9, *Телеграм врховној командантии НОВ и ПОЈ Јосипа Броза Тита делегатију Централној комитетији КПЈ и Врховној штаба НОВ и ПОЈ Свјетозару Вукмановићу Темју о ишњању уједињења Македоније, Јајце, 9. новембра 1943.*

⁶ *Маршал Јосип Броз Тито обавештава Вјачеслава Молошова, народној комесара иностраних послова СССР, о споразуму са гр Шубашићем и односима са савезницима од 5.7.1944.* Ј. В. Тито, *О партији и улози комуниста*, књ. 2, Београд, 1984, 326–327.

⁷ Архив внешней политики Российской федерации (у даљем тексту: АВПРФ), ф. 06, оп. 6, П.58, Д. 794, Л. 1–9.

мисије у Москви – Милованом Ђиласом и генералом Велимиром Терзићем. Совјетска страна наступала је у помирљивијем духу, настојећи да нађе неку врсту оправдања за бугарске претензије, истичући да се не ради о акцијама бугарских комуниста и бугарског народа већ бугарске владе и да то треба разликовати у пракси. Молотов је наглашавао да ће совјетски став према Бугарској, а самим тим и према македонском питању, зависити од тога хоће ли Бугарска наставити своје учешће у рату на страни Немаца и хоће ли им и даље пружати подршку са своје територије. На тај начин Совјети су одбијали да се јасно одреде према будућем статусу Македоније. Југословенски представници су били много отворенији и конкретнији. Ђилас је јасно говорио о томе да је одлука на самом македонском народу који је, по њему, био у позицији да одлучи хоће ли развијати борбу против Немаца и тиме решити питање Македоније заједно с народима Србије и Хрватске, или ће то учинити у сарадњи с другим народима.⁸

На тај начин југословенска страна је јасно ставила до знања на који начин види могућност решења македонског питања. Остављана је отворена могућност уједињења Пиринске и Вардарске Македоније и потом њиховог заједничког укључења у састав југословенске федерације. У тим моментима се није директно говорило о статусу Егејске Македоније, али стара коминтерновска идеја о стварању јединствене државе Македонаца још увек је била жива у совјетском партијском врху. Страх од таквог развоја догађаја постојао је у врховима грчких комуниста, који су са своје стране настојали да спрече такав развој догађаја. Према подацима које је Георги Димитров добио из Главне обавештајне управе Генералштаба Црвене армије 13. августа 1944, један од секретара Централног комитета Комунистичке партије Грчке је у разговору са југословенским представницима изјавио да ни о каквом самоопредељењу Македонаца никако не може бити речи пошто такав народ не постоји.⁹ У истом извештају се говори и да су наводно грчки комунисти забрањивали словенским Македонцима успостављање контаката са југословенским партизанима.¹⁰

Управо у то време у Југославији су почели да се рађају нови пројекти решења македонског питања који су у својој основи били на грчку штету. О томе свакако сведоче разговори које је у Москви јануара 1945. водио Стаљин са делегацијом Националног комитета ослобођења Југославије, коју је предводио Андрија Хебранг. До сусрета је дошло непосредно по Димитровљевом одбијању југословенског пројекта Балканске федерације од 5. јануара 1945, који је Бугарској био предвидео статус седме републике

⁸ АВПРФ, ф. 06, оп. 6, П.58, Д. 794, Л. 7–8.

⁹ Российский государственный архив социально-политической истории (у даљем тексту: РГАСПИ), ф. 495, оп. 74, д. 77, л. 4.

¹⁰ РГАСПИ, ф. 495, оп. 74, д. 77, л. 5.

у јединственој држави јужних Словена.¹¹ Стаљин је у тим разговорима стао на бугарску страну, апелујући на Југословене да прво приступе поступном стварању савеза са Бугарском преко уговора о узајамној помоћи до слободног савеза две државе. Сматрао је да не треба стварати атмосферу у којој ће се Бугари осећати као мање вредна страна која је једноставно препуштена Југословенима.¹²

У сваком случају, таква поставка проблема није одговарала југословенској страни. Хебранг је изјавио да је југословенско партијско вођство у бугарској намери да с Југославијом склопи уговор о пријатељству и узајамној помоћи у ствари видело посебно настојање да се олакша положај Бугарске у погледу решења питања статуса Македоније, као и покушај изласка из положаја изолације у који је Бугарска упала учествујући у рату на страни Немачке. Сматрао је да би уговор Бугарима омогућио својеврстан отклон од свих злочина учињених током рата.¹³ Ипак, Стаљин није ни у најмањој мери ублажио свој почетни став. Инсистирао је на обазривом и предусретљивом ставу у односу на Бугарску, посебно акцентујући другу тему која се тичала југословенско-грчких односа.¹⁴

По том питању представник југословенских комуниста је у потпуности отворено наступио. Одлучно је рекао да вођство југословенских комуниста озбиљно разматра могућност да од Грчке затражи Егејску Македонију и Солун, али да такве захтеве још увек не покреће у страху да би таква отворена политика задала велике тешкоће грчком ЕЛАС-у, јер би то свакако отежало и усложнило позицију ЕЛАС-а унутар саме земље. Истакао је да ће у блиској перспективи такво питање бити постављено. Хебрангову елаборацију проблема пресекао је Молотов, истакавши да такав захтев могу поставити и сами егејски Македонци.¹⁵ И на том примеру се манифестовало да вођство југословенских комуниста, опијено успехом аутохтоне револуције, надахнуто совјетском подршком и ојачано статусом најзначајнијег совјетског савезника на Балкану, има амбиције да радикалним потезима реши територијалне проблеме у суседству у своју корист и тиме себи обезбеди водећу позицију у региону, као и у оквиру

¹¹ Опширније о бугарским и југословенским виђењима пројекта формирања Балканске федерације видети: Р. Dragišić, *Jugoslovensko-bugarski odnosi 1944–1949*, Beograd, 2007; В. Petranović, *Balkanska federacija 1943–1948*, Beograd, 1991; М. Лалков, *От надеждата към разочарованието. Идеята за федерация в Европейския югоизток 1944–1948 г.*, София, 1994; Р. Кремптон, *Балкан после Другој светској рата*, Beograd, 2003.

¹² АВПРФ, ф. 06, оп. 7, п. 53, д. 872, л. 18.

¹³ Опширније о бугарској окупационој политици: М. Stojiljković, *Bugarska okupatorska politika u Srbiji 1941–1944*, Beograd, 1985.

¹⁴ АВПРФ, ф. 06, оп. 7, п. 53, д. 872, л. 18.

¹⁵ АВПРФ, ф. 06, оп. 7, п. 53, д. 872, л. 20.

блока под вођством Совјетског Савеза, чији су се обриси већ тада могли назирати.¹⁶

На другој страни, Британци су настојали да са своје стране утичу на решење македонског питања, покушавајући да снагом свог утицаја на југословенског лидера Јосипа Броза обезбеде заштиту интереса Грчке као свог најзначајнијег ослоња на Балкану. О статусу Македоније су разговарали Јосип Броз Тито и британски амбасадор Стивенсон 8. новембра 1945. Стивенсон је том приликом југословенском маршалу и премијеру уручио личну поруку британског министра спољних послова Бевина, у којој се изражавао став да Бевин са задовољством прима к знању изјаву Маршала да Југославија не мисли да постави захтеве Грчкој у погледу Егејске Македоније и нада се да ће југословенска влада остати при свом ставу. Стивенсон је питао и да ли је југословенски министар Цанкар, који је отишао за Атину, добио такве инструкције. Маршал је одговорио да га он уверава да југословенска влада неће променити своју политичку према Грчкој у погледу Егејске Македоније, односно да ће задржати став који је раније заузела.¹⁷ Свакако, став изнет британском амбасадору налазио се у потпуној супротности у односу на базичне постулате југословенске политике према питању статуса Македоније који су презентовани совјетском вођству.

Очигледно обавештени о југословенским ставовима, Британци су на југословенску политику према Македонији, а посебно њеном егејском делу у саставу Грчке гледали с посебним подозрењем, сумњом и неверицом. Британски амбасадор у Београду Стивенсон истицао је да је прва ставка на листи нерешених питања између балканских држава грчка Македонија. Маршал Тито је одговорио да се ситуација није променила од његовог одласка и поновио је своју тврдњу да није имао никаквих намера у вези с грчком Македонијом. Рекао је да је Цанкар, новоименовани југословенски министар у Атини, добио упутства да на сличан начин пренесе такву тврдњу грчкој влади.¹⁸

У следећем разговору са Брозом, амбасадор Стивенсон је рекао како му је драго због тог уверавања, јер су недавним говорима у Савезној скупштини истакнути македонски представници Димитар Влахов и Бане Андрејев оставили врло неповољан утисак на званични Лондон, истичући

¹⁶ О постепеном формирању војног, политичког, економског и идеолошког блока под вођством Совјетског Савеза опширније: В. К. Волков, *Узловые проблемы новейшей истории стран Центральной и Юго-Восточной Европы*, Москва, 2000; Н. Быстрова, *СССР и формирование военно-блокового противостояния в Европе (1945–1955 гг.)*, Москва, 2007

¹⁷ Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), ф. 836–КМЈ, 1-2–а/117, *Посейта бриџанској амбасадора Стивенсона Ј. Б. Тишу 8. 11. 1945.*

¹⁸ The National Archive London (у даљем тексту: ТНА), PRO, CAB, 121/679, *Телеграм Стивенсона Форин офису од 8. 11. 1945.*

да сигурно нису говорили у складу с његовим уверавањима од прошле јесени у погледу Македоније. Нарочито је Влахов у свом говору опет исказивао претензије према грчкој територији. Маршал Тито је одговорио да он не може бити одговоран за оно што прича Влахов, јер он није министар. Признао је да је Андрејев министар и да он као премијер сноси део одговорности за његове речи и поступке, али сматрао је да је тај говор сигурно погрешно протумачен. Уверавао је Стивенсона да је став Југославије према Грчкој и даље исти онакав као кад су о томе разговарали у септембру претходне године. Подсетио је како је у недавном говору изјавио и то да се односи с Грчком поправљају и остао при томе да је заиста тако.¹⁹

Код Британаца је постојао и страх да југословенска страна у сагласности са Совјетима настоји да обједини простор Македоније, било у виду посебне републике у саставу југословенске федерације, Балканске федерације или у облику посебне самосталне државе. Тако је британској страни један неименовани високи званичник шведског министарства спољних послова пренео како су шведски представници на Балкану послали извештај о томе да су Совјети изнели план бугарској и југословенској влади да се од њихове две територије образују три државе: Бугарска, Југославија и Македонија. Намера је, наводно, била да се касније позове и Грчка да уступи део своје територије Македонији, укључујући и луку Солун, како би ова добила излаз на Егејско море. С разлогом је претпостављено да би Грчка то одбила, али нејасно је које ће се мере притиска употребити како би се приморала да на то пристане.²⁰ Остаје нејасно да ли се радило о заблуди шведске дипломатије, или су Британци покушали да преко дипломатске службе једне од неутралних земаља у дипломатским круговима компромитују могућу заједничку акцију југословенске и бугарске владе и тиме предупредe евентуални развој догађаја који би ишао у правцу стварања самосталне македонске државе.

Британско министарство спољних послова је са зебњом разматрало могућност да би, уз совјетску подршку, бугарска и југословенска влада могле искористити постојеће немире и хапшења у Грчкој како би промовисала нову македонску државу. У њеном саставу би била и грчка Македонија, било као јединица унутар југословенске федерације или у заједници с југословенско-бугарском федерацијом. На тај начин, совјетска сфера утицаја проширила би се до Егејског мора. У депеши амбасадора Његовог британског величанства у Паризу забележена је и бојазан његовог турског колеге да се припрема оснивање такве државе. Штавише,

¹⁹ TNA, PRO, CAB, 121/679, Телеграм Стивенсона Форин офису од 22. 2.1946.

²⁰ TNA, PRO, FO, 371/66895, Телеграм британске амбасаде у Сјокохолму Форин офису од 5. 2.1947.

сматрали су да се из чланка који се приписивао вођи грчких комуниста Захаријадесу јасно види како је циљ грчких комуниста и њихових савезника оснивање „слободне Грчке“, која би у стварности могла постати „слободна Македонија“. Чланак је објављен 12. јула 1947. у грчком листу *Ризосјасџис*, убрзо након Порфиригенисовог говора пред европским комунистичким вођама у Стразбуру. Амбасада Велике Британије послала је америчкој влади посебан *aide-memoire* 2. јануара 1947. и пренела ставове своје владе у вези с тим питањем. Слична комуникација је остварена и са совјетском, југословенском и бугарском владом. У одговору Стејт департмента од 24. фебруара 1947. стајало је да се ставови америчке владе поклапају с британским ставовима. Одговор совјетске владе није био сасвим јасан. Совјетски став је и даље био двосмислен. Изгледало је да проблем није горући, а у међувремену се није догодило ништа што би одагнало страх да ће се комунистичка политика устремити на одузимање македонских територија од Грчке. На основу добијених информација претпостављало се да би, ако се формира, македонска држава требало да буде под контролом Југославије, можда и у њеном саставу, и да би Бугарска морала да прихвати такву ситуацију. Британци нису сматрали да би се Бугарска и Југославија задовољиле само економским ресурсима. Питање територије сматрано је доминантним. То се, по њима, видело и из неуспеха Југословена да максимално искористе постојеће ресурсе у слободној солунској луци. Ништа мање то није било очито ни у бугарском територијалном захтеву током мировних преговора да задржи излаз на Егејско море који је успела да освоји у рату. Зато су сматрали да је нарочито битно спречити да македонско питање постане важан проблем, или чак предмет међународних разматрања. Стога, мислили су, буде ли се уочио неки знак да су се балкански комунисти озбиљно решили на оснивање македонске државе, и влада Његовог британског величанства и влада Сједињених Држава не би требало да губе време, него да јасно покажу како су свесни тих намера и како им се противе.²¹

Југословенска влада настојала је да по питању Македоније наступа у сагласности са совјетском дипломатијом. Драматични догађаји везани за питање Трста натерали су југословенске власти да многе амбициозне планове привремено или трајно оставе по страни.²² На самој Париској мировној конференцији југословенски представници су настојали да наступају у

²¹ TNA, PRO, FO, 371/67458, *Aide memoire британске амбасаде у Вашингтону од 21. 7. 1947.*

²² Опширније о југословенској позицији током Тршћанске кризе: В. Dimitrijević, D. Bogetić, *Tršćanska kriza 1945–1954. Vojno-politički aspekti*, Beograd, 2009; М. Milkić, *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije s velikim silama 1943–1947*, Beograd, 2012.

складу са ставовима Совјета, док су перспективу југословенско-бугарских односа разматрали у оквиру савеза двеју земаља обједињених у саставу Балканске федерације.

Маршал Тито опширно је говорио о узајамним односима с Бугарском у сусрету са совјетским амбасадором у Београду Лаврентјевим 22. априла 1946. Тито се изражавао прилично одлучно, тврдећи да не може да подржи идеју федерације са Бугарском из низа разлога: прво – зато што Бугарска остаје и даље формално монархија, и – друго зато што је утицај комунистичке партије у Бугарској, међу становништвом, неупоредиво слабији него у Југославији. Говорећи о текућим проблемима, Тито је рекао да између Бугарске и Југославије остају нерешене две групе питања – територијално питање и питање надокнаде штете коју је Југославија имала због тога што је бугарска војска окупирала њен део. Тито се присетио свог сусрета с Бугарима 1944. у Крајови. На том саветовању, како је изјавио, било је разговора о томе да Југославија може да уступи Царибродски рејон у замену за Македонију. Тито је признао да Бугари имају основе да траже Царибродски рејон, али је истакао да је принуђен да води рачуна о ставу Срба и да, полазећи од унутарполитичких разлога, не може да изађе у сурет бугарским захтевима. Према совјетским оценама Тито је као Хрват страховао да Срби с пуним правом могу да му пребаце да он суверено располаже њиховом територијом, што би могло изазвати несагледиве политичке последице, пре свега у погледу унутрашњих политичких односа и стабилности југословенске федерације, која се још увек налазила у процесу конституисања и политичког уобличавања. Броз је, као и Совјети, полазио од претпоставке да би у случају постављања питања о узајамном задовољавању територијалних захтева југословенски уступак постао много прихватљивији и разумљивији Србима.

Маршал Тито је том приликом пренео и своје импресије о разговору који је водио с бугарским послаником Тодоровим, који је код Броза дошао с намером да сондира терен о могућности федералног обједињења Румуније, Бугарске и Југославије. Тито је на ту провокацију одговорио да се то питање пред њега није постављало и да он о њему није размишљао. Затим је Тодоров поставио питање о закључивању споразума о пријатељству између Бугарске и Југославије. Према Титовим речима, он је бугарском посланику одговорио да би у датом тренутку закључивање тог споразума нанело штету и Југославији и Бугарској. Посебно би штета била велика за Бугарску, зато што још није потписан уговор о миру. Ипак, Тито је молио да му се саопшти мишљење Москве о питању могућности закључивања споразума о пријатељству између Бугарске и Југославије. Тито је, такође, рекао да ће у Југославију ускоро доћи бугарска делегација

на челу с министром финансија на економске преговоре, али та делегација ће, сматрао је он, у својим преговорима дотаћи и друга питања.²³

Совјетска страна је проблему закључења уговора између Југославије и Бугарске, па тако и проблему будућег статуса Македоније, приступила изузетно опрезно и аналитично. Бугарска и Југославија су се преко својих званичних представника више пута обраћале совјетском партијском и државном врху са молбом да дају сагласност за закључивање уговора о савезу између њих. Пошто су Британци заузели крајње негативан став према бугарско-југословенском савезу, позивајући се углавном на то да се Бугарска, са којом још није потписан мировни уговор, налази под посебним режимом, Совјетски Савез је још почетком 1945. препоручио владама ових земља да се привремено уздрже од закључивања уговора о савезу. То је био посебан уступак Британцима са совјетске стране. Септембра 1946. стало се на становиште да је дошло време када Совјети потпуно основано могу дати Бугарској и Југославији сагласност за припрему за потписивање уговора о савезу између њих, тим пре што је у разговорима и преписци са Британцима по том питању више пута подвучен позитиван однос Совјетског Савеза према овом питању. Сматрало се да предстојеће закључивање мировног уговора са Бугарском ствара све неопходне правне основе не само за правно уобличавање и фиксирање у уговору фактичких односа пријатељства и узајамне помоћи, који су успостављени између Бугарске и Југославије после антифашистичког преврата 9. септембра 1944. године у Бугарској, већ и за споразум о другим актуелним питањима бугарско-југословенских односа.²⁴

Насушна потреба за уговором о савезу између Бугарске и Југославије сматрана је очигледном, како на совјетској страни, тако и међу југословенским и бугарским представницима. Истовремено је тим уговором требало регулисати и територијална питања која постоје између Бугарске и Југославије – питање о такозваним „западним покрајинама“, које су припадале Југославији, и македонско питање. Та питања су могла бити регулисана предајом Бугарској „западних покрајина“ у замену за бугарски део Македоније, који се у овом случају поново уједињује са југословенским делом Македоније, који је сада аутономна република у саставу Федеративне Народне Републике Југославије.

²³ Из дневника амбасадора СССР у Југославији А. И. Лаврентјева. Белешка о разговору с Председником Савета министара маршалом Ј. Б. Титом о слању трговинске делегације у Москву, територијалним претензијама Југославије, плановима о Балканској федерацији 22. 4. 1946. *Советский фактор в Восточной Европе 1944–1953, I* (1944–1948), 280–283.

²⁴ АВП РФ, ф. 06, оп. 8д, п. 80, д. 166, л. 10, *Писмо С. Кирсанова Молойшову М. В. о реулисању територијалних питања између Бугарске и Југославије, обнови бугарској и југословенској дела Македоније и закључивању савеза између Бугарске и Југославије од 4. 9. 1946.*

Поново уједињење бугарског и југословенског дела Македоније, изведено као припајање бугарског дела Македоније аутономној Македонској Народној Републици, већ само по себи представљало је крупан помак ка уједињењу Македоније, подељене између три државе (Бугарске, Југославије и Грчке), и фомирању јединствене аутономне македонске републике у саставу федерације јужнословенских демократских република, за које се „македонски народ и најпрогресивнији део бугарског и југословенског народа боре већ више од пола века“.²⁵ Осим тога, истицало се да би ово поново уједињење изазвало значајан пораст националног покрета у грчком делу Македоније, што би допринело убрзавању коначног решавања македонског питања. Последица која би непосредно пратила овај акт поновног уједињења било би, такође, директно и релативно слабљење Грчке, што је ишло Совјетима у прилог, узевши у обзир чињеницу да је совјетска политика према Грчкој била усмерена ка њеном слабљењу, јер се у њој видео најзначајнији експонент западних интереса на Балкану.²⁶

Споразум о територијалним питањима, поред уговора о савезу, представљао би и неизбежну етапу на путу ка бугарско-југословенској федерацији, чије су присталице, са малим изузецима, били сви више или мање угледни делатници тренутно владајућих партија у Бугарској и Југославији. Совјети су сматрали да регулисање територијалних питања између ових земаља не сме да се одлаже до стварања њихове федерације. „Федерација би могла бити само природни резултат заиста савезничких односа између Бугарске и Југославије. А ови односи не могу бити заиста савезнички, односно искрени односи без било којих сумњи, ако територијална питања, пре свега македонско питање, између ових земаља не буду коначно решена на основу узајамног договора“, како су наглашавали совјетски дипломатски представници. Пут којим треба да пођу Бугарска и Југославија ка будућој федерацији водио би преко поновног уједињења бугарског и југословенског дела Македоније. Македонска Народна Република, проширена на рачун бугарског дела Македоније, вршила би у том облику своје изворне функције не раздвајања, већ спајања бугарског и југословенског народа.²⁷

Истовремено закључивање споразума о савезу и територијалног споразума између Бугарске и Југославије сматрано је значајним због

²⁵ Исто.

²⁶ АВП РФ, ф. 06, оп. 8д, п. 80, д. 166, л. 11, *Писмо С. Кирсанова Молојову М. В. о рејулисању територијалних питања између Бугарске и Југославије, обнови бугарској и југословенској дела Македоније и закључивању савеза између Бугарске и Југославије од 5. 9. 1946.*

²⁷ АВП РФ, ф. 06, оп. 8д, п. 80, д. 166, л. 12, *Писмо С. Кирсанова Молојову М. В. о рејулисању територијалних питања између Бугарске и Југославије, обнови бугарској и југословенској дела Македоније и закључивању савеза између Бугарске и Југославије од 4. 9. 1946.*

тога што да оно слаби аргументе непријатеља бугарско-југословенског савеза. Ликвидација сукоба око територијалних питања, који је између ових земаља трајао више од пола века, посебно око македонског питања, извршена на основу узајамног договора, несумњиво би наишла на подршку свих присталица мира и мирног регулисања спорних питања. Совјети су полазили од тога да морају пружити свесрдну подршку закључивању тих споразума између Бугарске и Југославије пошто они продубљују мир, повезују и јачају под нашим утицајем обе ове словенске земље, слабе несловенске земље на Балканском полуострву, пре свега Грчку, што би био њихов дипломатски напад на Велику Британију и истовремено одбрана ове две словенске државе од „империјалистичких претензија Грчке“, за коју је процењивано да на Балканском полуострву наступа као агресивни сателит Велике Британије.²⁸

Сматрало се да ће од стране Југославије тај напад наићи на најватренију подршку, пошто би корист од територијалног споразума и споразума о савезу са Бугарском за њу била потпуно очигледна. Нешто сложеније би стајале ствари са Бугарском, пошто је македонска територија коју би она евентуално предала била већа од територије „западних покрајина“ коју би потенцијално добила. Уз то се оцењивало да би проблем додатно био увећан јер у Бугарској нису искорењени остаци великобугарског шовинизма. Међутим, предлагао се пажљивији приступ проблему који је подразумевао узимање у обзир наведене околности у вези са одређивањем граница „западних покрајина“ и граница бугарског дела Македоније, чиме би разлика у величини ових територија била сведена на минимум који не би могао да изазове нека озбиљнија противљења у Бугарској. Ако би се, на пример, узело да је источна граница бугарске Македоније планински венац Пирин, висине од 2500 до преко 2900 метара, та разлика би била значајно мања.²⁹

Совјетска политика је за такве своје ставове налазила упориште у програму од 17. септембра 1944. владајуће бугарске коалиције партија Отаџбинског фронта, која је уживала подршку велике већине бугарског народа. У том програму су постојале следеће тачке које су се односиле на македонско питање: 1) Најтешња пријатељска веза са новом Југославијом и другим балканским народима ради коначног и братског регулисања спорних питања; 2) Коначно регулисање македонског питања – давање права на самоопредељење македонском народу.

²⁸ Опширније о британској политици према Грчкој видети: Н. Д. Смирнова, „Грција в политике США и СССР 1945–1947. гг. Новые архивные документы”, *Новая и новейшая история*, 5/1997, стр. 21–34.

²⁹ АВП РФ, ф. 06, оп. 8д, п. 80, д. 166, л. 13, *Писмо С. Кирсанова Молойову М. В. о регулисању територијалних питања између Бугарске и Југославије, обнови бугарској и југословенској дела Македоније и закључивању савеза између Бугарске и Југославије од 4. 9. 1946.*

Закључивање уговора о савезу између Бугарске и Југославије и територијалног споразума између њих у горенаведеном смислу у потпуности се уклапало у оквире тог спољнополитичког програма Отаџбинског фронта. Програм Отаџбинског фронта постављао је себи задатак коначног регулисања македонског питања. У условима када је саставу нове Југославије већ постојала посебна Македонска Народна Република, македонско питање се из совјетске перспективе могло решити само путем припајања осталих делова Македоније овој републици, која је већ поставила темеље државног и националног самоопредељења највећег дела македонског народа. Десети проширени пленум Радничке партије Бугарске, одржан средином августа 1946, донео је одлуку о македонском питању која се у суштини поклапала са изнетим: „Радничка партија сматра да се уједињење свих делова Македоније мора одвијати на основу Македонске Народне Републике у оквиру Федеративне Народне Републике Југославије“.³⁰

Пленум ЦК Радничке партије изјаснио се за припајање бугарског дела Македоније Македонској Народној Републици на основу уговора о савезу између Бугарске и Југославије, који истовремено треба да предвиђа и враћање такозваних „западних покрајина“.³¹ Уз то, пленум је предлагао да између Македонске Народне Републике, проширене на рачун бугарског дела Македоније, и Бугарске не постоје царинске или друге границе, као што ове границе не постоје ни између Македонске Народне Републике и преосталог дела Југославије. Ова одлука образлагала се интересима становништва које живи у бугарском делу Македоније, неопходношћу јачања економских и културних веза између Македоније (Југославије) и Бугарске, с тим да се на основу тога, као и на основу бугарско-југословенског савеза, припреми будућа бугарско-југословенска федерација.³²

Совјети су страховали од могућих реакција бугарских опозиционих кругова. Страх је био појачан чињеницом да бугарски комунисти још увек нису успели да наметну свој политички и идеолошки монопол у земљи. Совјети су полазили од претпоставке да ће „бугарска реакција без сумње пружити велики отпор територијалном споразуму и споразуму о савезу са Југославијом. Претходница ове реакције, такозвана отаџбинско-фронтска опозиција, која служи интересима Англо-Американаца у Бугарској и на Балкану, већ је иступила са својим ’планом’ регулисања македонског питања.“ У свом меморандуму, упућеном Савету министара иностра-

³⁰ Централен државен архив (у даљем тексту: ЦДА), ф. 16, оп. 5, а.е.7, л16-2, *Решение на Х разширен на ЦК на БРП (к) по македонския въпрос.*

³¹ Исто.

³² Исто.

них дела, ова опозиција захтевала је стварање аутономне Македоније, не указујући, уз то, а потпуно свесно, на који начин и у саставу које државне творевине би аутономна Македонија требала бити основана.“ Испразна парола о аутономној Македонији, без навођења путева за њено остваривање, и раније је била често коришћена, посебно као проста политичка флоскула. У ситуацији када је највећи део Македоније већ добио своју аутономију у оквиру Федеративне Народне Републике Југославије, за Совјете је та парола постала реакционарна, антијугословенска парола, усмерена ка уношењу раздора између бугарског и југословенског народа, а не ка њиховом уједињењу. Закључивали су да тој паролу недостаје само етикета – „Произведено у Лондону“.³³

Ипак, закључивало се да „велика већина народа и сви прогресивни елементи из других партија Отаџбинског фронта, сви они који разумеју какву штету Бугарској наносе бесконачне свађе са Југославијом о македонском питању, који желе стварање јужнословенске федерације, биће за споразум са Југославијом и за план регулисања македонског питања који је предложила радничка партија. Присталице јужнословенске федерације постоје чак и у крајњем десном крилу Отаџбинског фронта који је сада на власти у Бугарској“.³⁴

Посматрано с тачке гледишта унутрашњих послова, Бугарска и Југославија су имале све претпоставке за закључивање споразума о савезу и територијалном споразуму. Процењивано је са совјетске стране да негативан однос Англо-Американаца према овим споразумима не би требало да заустави совјетску политику према тој проблематици, а неке значајније компликације у односима са Англо-Американцима ови бугарско-југословенски споразуми нису могли да изазову, па је тако било каква последица по Совјетски Савез и његову политику у региону била искључена. Полазећи од наведеног, совјетска дипломатија је сматрала сврсисходним:

1. Изјавити Бугарима и Југословенима да са совјетске стране више нема противљења закључивању споразума о савезу између њих и територијалног споразума на основу узајамног договора под условом да се прелиминарни преговори воде у потпуној тајности и да ови споразуми буду потписани и објављени по завршетку Мировне конференције. Ту изјаву је требало објавити одмах по окончању избора за Велико народно собрање у Бугарској.

³³ АВПРФ, ф. 06, оп. 8д, п. 80, д. 166, л. 14, *Писмо С. Кирсанова Молошову М. В. о регулисању територијалних питања између Бугарске и Југославије, обнови бугарској и југословенској дела Македоније и закључивању савеза између Бугарске и Југославије од 4. 9. 1946.*

³⁴ Исто.

2. Пошто је Грчка инсистирала да се на Мировној конференцији разматрају њене територијалне претензије према Албанији,³⁵ Совјети су полазили од става да треба препоручити југословенској делегацији да у својим излагањима по овом питању покрене македонско питање. Отварање расправе о статусу грчког дела Македоније и словенског становништва које је насељавало тај простор није саветовано у виду изражавања неких контрапретензија на грчки део Македоније, већ у виду указивања на то да постоји још и македонско питање које је до сада остало нерешено.³⁶ У овом излагању би Југословени требало да привуку пажњу Конференције и светског јавног мњења на политику терора коју је, наводно, систематски спроводила грчка влада, као и на насилну денационализацију становништва грчког дела Македоније.³⁷

О статусу Македоније разговарало се и приликом посете југословенске делегације Москви априла 1947. Стаљин је настојао да преко шефа југословенске делегације Едварда Кардеља стекне јаснију слику о Македонији, о проблемима тог простора, становништву које је насељава и југословенским политичким пројекцијама у региону, с посебним интересовањем за југословенско виђење будућности Македоније. Југословенска страна га је том приликом информисала да у Југославији живи око милион и по Македонаца и да они говоре сопственим језиком који још увек није био стандардизован и на коме нису била написана значајнија књижевна дела, већ само поједине народне песме. Кардељ је истицао да на македонском језику излазе новине, журнали и мања књижевна дела и да је њихов књижевни језик у процесу језичке изградње, и да се налази „негде на граници између српског и бугарског“.³⁸ Стаљин је приметио да су Македонци културу примили од Грка, на шта је Кардељ одговорио да има таквих назнака. Истовремено је обавестио Стаљина да Југословени желе да склопе савезнички уговор с Бугарском попут оног који је већ био потписан с Албанијом, али тек по ратификацији миро-

³⁵ Грчки премијер Цалдарис је на почетку Париске мировне конференције предложио шефу југословенске делегације Едварду Кардељу поделу Албаније. За југословенску подршку по том питању нудио је већи део албанске територије и грчку подршку Југославији у многим осетљивим спољнополитичким питањима. Кардељ је такву понуду одбио нагласивши да ће Југославија чврсто подржати албански суверенитет (Е. Кардељ, *Сећања*, Београд, 1980, 95–96).

³⁶ РГАСПИ, 17–П ЦК КП СС, о. 128, д. 96, л. 47–52, *Елаборациј о пограничним проблемима Албаније с Грчком и њавцима југословенске и албанске спољне полиције*.

³⁷ АВП РФ, ф. 06, оп. 8д, п. 80, д. 166, л. 15, *Писмо С. Кирсанова Молошову М. В. о реулисању територијалних питања између Бугарске и Југославије, обнови бугарској и југословенској дела Македоније и закључивању савеза између Бугарске и Југославије од 4.9.1946.*

³⁸ АЈ, 836 – КМЈ, 1-3–b/639, *Извештај В. Пойовића о разговору са Стаљином од 19. 4. 1947.*

вног уговора с Бугарском.³⁹ Такође, није пропустио прилику да Стаљина обавести о томе да постоје мањи спорови са бугарском страном у погледу статуса македонске мањине у тој земљи. Југословенски амбасадор у Москви Владимир Поповић наглашавао је да спорови настају због тога што су Бугари избацили из свог устава члан који се тичао статуса македонске мањине у Бугарској.⁴⁰ Сама чињеница да је Стаљин преко те информације прешао олако, а да је Молотов цинично приметио да „Бугари опрезно дејствују“ говори о томе да су Совјети јасно подржавали такву политику која се заснивала на начелима „тихог“ негирања постојања посебне македонске нације.⁴¹

Неколико дана касније утицајни члан партијског вођства Југославије и члан југословенске делегације на Мировној конференцији у Паризу Моша Пијаде дотакао се македонског питања у вези са разматрањем грчко-бугарске границе на начин који није би у потпуној сагласности са совјетским ставовима по том питању. Његово излагање је било надахнуто емоцијама и свакако није одговарало прилици у којој се налазио. Само заседање Мировне конференције није представљало по својој природи место на коме би југословенски високи државни функционер попут Пијадеа могао себи да дозволи говор о Грчкој који се заснивао на тези да је Грчка још у античко време имала колонизаторске намере и да је такво схватање политике дубоко укорјењено у свести савремених грчких политичара. На тај начин, поричући грчке претензије према Бугарској, Пијаде је настојао да за југословенску страну избори право да постави питање будућег статуса Егејске Македоније.⁴²

На самој Париској мировној конференцији македонски проблем није изашао из оквира епизодне дискусије. У вези с почецима грађанског рата у Грчкој совјетски представници су своје деловање координирали с разматрањем грчког проблема у Уједињеним нацијама. Они су настојали

---

³⁹ Уговор о пријатељству и узајамној помоћи између Федеративне Народне Републике Југославије и Народне Републике Албаније потписан је 9. јуна 1946. у Тирани. Уговор су у потписали у име Албаније Енвер Хоџа и у име Југославије министар спољних послова Станоје Симић. Уговор је садржао одредбе војне и политичке природе. Њиме су биле одређене основе политичке и дипломатске сарадње, као и заједничке одбране у случају напада треће силе на Југославију или Албанију. Тим уговором је омогућена свестрана међудржавна сарадња, као и југословенско мешање у унутрашњи политички живот Албаније и извесно политичко старатељство Југославије над Албанијом на плану међународних односа. Сем тог уговора, потписан је и Уговор о привредној сарадњи између ФНРЈ и НР Албаније који је предвиђао стварање низа мешовитих акционарских друштва (АЈ, 836–КМЈ, I-3– b/21, *Уговор о пријатељству и узајамној сарадњи између ФНРЈ и НР Албаније*)

⁴⁰ АЈ, 836 – КМЈ, I-3–b/639, *Извештај В. Поповића о разговору са Стаљином од 19. 4. 1947.*

⁴¹ Исто.

⁴² S. G. Xydis, *Greece and Great Powers 1944–1947*, Thessaloniki, 1963, 328–331.

да пажњу светског јавног мњења усмере ка проблему наводног терора који је грчка влада спроводила у односу на становништво грчких делова Македоније. Са своје стране, Запад је одговарао оптужбама за мешање у унутрашње ствари Грчке, Албаније, Бугарске и Југославије. Ипак, резултат разматрања македонског проблема на Мировној конференцији у Паризу био је вишезначан. Пре свега, утврђене су границе између балканских држава и на индиректан начин привремено утишане међусобне територијалне претензије. Својеврстан пропагандни рат наставио се све до 1949, кад је Југославија након сукоба са Совјетским Савезом и његовим сателитима 1948. јасно раскинула са својим дотадашњим савезницима, обуставила помоћ грчком партизанском покрету и започела процес нормализације односа са Грчком и приближавања Западу.⁴³

Вођство југословенских комуниста је током рата настојало да себи обезбеди водећу позицију на Балкану. Простор Македоније као традиционално поприште сукоба интереса балканских земаља имао је посебан значај како за југословенску, тако и за грчку и бугарску страну. Совјетски Савез као сила победница у Другом светском рату, идеолошки патрон комунистичких покрета и земља која је имала посебне интересе на Балкану настојала је да пресудно утиче на регулисање македонског питања. Својим ставом је утицала на постепено ублажавање југословенских ставова, који су се кретали од радикалног захтева за присаједињењем целокупне Македоније, преко потписивања уговора о миру и пријатељству са Бугарском до коначног разграничења Југославије, Грчке и Бугарске, које је простор Македоније поделило између три државе. Истовремено, совјетска политика је ишла у правцу смиривања односа са Бугарском као чланицом источног лагера, док је политика према Грчкој била много оштрија с обзиром на то да је Грчка у совјетским очима представљала експонента британске политике на Балкану. Коначним решењем територијалног спора формално је решен македонски проблем у територијалном погледу, али је истакнута нова хладноратовска димензија супротстављености, везана за југословенску улогу у грчком грађанском рату. Суштински, македонски проблем је представљао тачку неразумевања између Југославије и Грчке током читаве друге половине XX века.

---

⁴³ О сукобу између Југославије и Совјетског Савеза опширније видети: В. Petranović, *Istorija Jugoslavije*, III, Beograd, 1988; Ѓ. Štrbac, *Svedočanstva o 1948*, Beograd, 1989; V. Dedijer, *Iz gubljena bitka Josifa Visarionoviča Staljina*, Sarajevo, 1968; Б. Петрановић, *Југославија на размеђу (1945–1950)*, Подгорица, 1998; Б. Петрановић, *Велика шизма. Четирдесетосма*, Подгорица, 1999; А. С. Анিকেев, *Как Тито от Сталина ушел: Югославия, СССР и США и начальный период холодной войны (1945–1957)*, Москва, 2002; D. Bekić, *Jugoslavija u Hladnom ratu. Odnosi sa velikim silama, 1949–1955*, Zagreb, 1988.

YUGOSLAVIA, THE GREAT POWERS AND THE MACEDONIAN QUESTION
(1944–1947)

by

Aleksandar Životić

Summary

The leaders of the Yugoslav communists tried to secure a leading position in the Balkans during the war. Macedonian territory, as a traditional scene of the conflict of interest among the Balkan countries, had a special significance for the Yugoslav, as well as for the Greek and Bulgarian side. Soviet Union - as a victorious great power of the Second World War, the ideological patron of the communist movement and the country that had special interests in the Balkans - tried to have a decisive influence on the regulation of the Macedonian question. Its attitude gradually affected the Yugoslav attitudes which ranged from the radical demands for full annexation of Macedonia, through signing of peace and friendship treaty with Bulgaria, to the final border delimitation among Yugoslavia, Greece and Bulgaria, when Macedonia was divided among these three countries. At the same time, Soviet policy strove to calm relations with Bulgaria as a member of the Eastern Bloc, while the policy towards Greece was much harsher since the Soviets regarded Greece as an exponent of British policy in the Balkans. Final solution of the territorial dispute formally resolved Macedonian question regarding territory, but opened a new dimension of Cold War antagonisms related to the Yugoslav role in the Greek Civil War. Basically, the Macedonian issue was the subject of a dispute between Yugoslavia and Greece during the entire second half of the XX century.

ПРИЛОЗИ И ГРАЂА
CONTRIBUTION AND MATERIALS

UDC 271.222(497.11)-725
UDC 271.222(497.11)-725(439 Szentenre)"1771/1772"
Грађа

Владан С. Гавриловић*
Ненад Нинковић*

ПОПИС СВЕШТЕНСТВА БУДИМСКЕ ЕПАРХИЈЕ
ИЗ 1771/1772. ГОДИНЕ**

САЖЕТАК: После Велике сеобе Срба 1690. у време патријарха Арсенија III Чарнојевића, Будимска епархија постала је једна од седам епископија новоосноване Карловачке митрополије. У овој епархији су се код Срба много раније него у другим деловима Хабзбуршке монархије јавили грађански елементи, захваљујући јаком занатском и трговачком слоју српске будимске и сентандрејске општине, које су небројено пута критиковале и сам врх цркве. После извршене редукције свештенства, од стране царице Марије Терезије, број свештеника био је знатно смањен у свим парохијама. Доле описани документ приказује овакво стање, уз број српских домова сваког места у три протопрезвитерата Будимске епископије 1771/1772. године. Документ се налази у Рукописном одељењу Матице српске у Новом Саду под бројем М. 4.175.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Српске привилегије, Сеоба, Будимска епархија, XVIII век

Време османског продора на Балкан и у Панонију нису пратиле само промене у погледу државних граница него и у погледу црквених епархија. Током дужег периода миграције су довеле до смањења броја верника у једним и повећања у другим дијецезама Пећке патријаршије или њених остатака после 1459. Ово је омогућило стварање нових и арондацију старих епархија. Настанак нових приметан је на тлу раније средњовековне угарске државе, које је пало под власт Османлија, мада су неке, нпр. Београдско-сремска митрополија, постојале пре пада Београда и Срема. Стварање нових и спајање мањих дијецеза довело је до тога да је половином XVII века на тлу средњовековне Угарске, сада под Османлијама, било седам српских

---

* Одсек за историју, Филозофски факултет, Универзитет у Новом Саду: gavra1@yahoo.com; nenadninkovic@yahoo.com

** Рад је настао као фазни резултат Републичког пројекта бр. 177002 под називом „Војвођански простор у контексту европске историје“ (од 2011. до 2014).

митрополија (Београдско-сремска, Будимска, Сигета и Печуја, Пожешка, Темишварска, Сегединска, Липове и Ђуле).¹ Духовни живот Срба у Подунављу, под турском влашћу, није могао опстати само захваљујући организацији ових епархија, али су оне за то најзаслужније. Стални доласци, пре свега ради сакупљења милостиње, калуђера-духовника из српских манастира расутих по Балкану узроковали су прилив богослужбених књига и икона. Јачању православног духа допринели су и пребегли монаси босанских и далматинских манастира, чијим је залагањем никао већ крајем XVI века низ српских цркава и манастира у средишним и северним деловима Угарске.²

Будимска митрополија била је једна од две које су до 1643. постојале на подручју Будимског ејалета. Јурисдикционо подручје митрополије која је постојала поред Будимске обухватало је области Коморана, Сексарда, Шимонторне и Мохача.³ Средином 1643. ове области су припојене Будимској митрополији, а на њено чело, уместо митрополита Севастијана (који је вероватно постао темишварски митрополит), патријарх Пајсије I Јањевац поставио је митрополита Севастијана II.⁴ Седиште ове епархије било је у Будимском Табану, где је постојала српска варош са црквом и црквеном општином.⁵ О устоличењу или духовној делатности нових будимских митрополита нема пуно података. Поменути митрополит Севастијан II умро је 1662. у манастиру Раковцу, на Фрушкој гори, а међу његовим наследницима помињу се митрополити Симеон и Виктор, обојица пострижници манастира Грабовца. О владици Виктору постоји нешто више података у односу на његове претходнике. Он се налазио на челу митрополије већ 1660, што упућује на закључак да је између 1655, до када извесно није било промена

¹ Радмила Тричковић, „Српска црква средином XVII века“, Глас САНУ, СССХХ, Београд 1980, 125–134.

² Пре самог оснивања епархије у XVII веку постојале су надалеко чувене српске цркве и манастири у Угарској, односно на мађарској територији. Можда једна од најстаријих цркава српског народа на тим просторима је она у Српском Ковину (Ráckeve), за коју је забележено да је још 1440. године обновљена као православна (српска) богомоља, на месту напуштене цистерцитске цркве. У XVI веку Срби су подигли низ манастира и цркава у Мађарској, од којих треба издвојити цркве у Коморану, Острогону, Ђуру, Стоном Београду и манастир Грабовец (Динко Давидов, *Иконе српских цркава у Мађарској*, Нови Сад 1973, 18–24; Олга Зиројевић, *Цркве и манастири на подручју Пећке патријаршије до 1683. године*, Београд 1984, 86, 119; Динко Давидов, *Споменици будимске епархије*, Нови Сад 1990, 48).

³ Према једном, за сада, недовољно провереном документу из времена деспота Ђурђа Бранковића, осим имена владалачке породице, налазе се имена црквених великодостојника. Међу њима је наведено и име будимског архиепископа Саве, што би време оснивања Будимске епархије померило дубоко у XV век, односно пре обнављања Пећке патријаршије (Сава, епископ шумадијски, *Српски јерарси од деветиој до двадесетиој века*, Подгорица – Каленић – Крагујевац 1996, 428–429; Стојан Вујичић, *Срби у Будиму и Пешици*, Будимпешта 1997, 7).

⁴ Радмила Тричковић, нав. дело, 127–128.

⁵ Динко Давидов, *Споменици будимске епархије*, 49.

на њеном челу, и 1660. године митрополит Севастијан II напустио будимску катедру. Познате су поједине канонске визитације владике Виктора, примера ради у два наврата (1665. и 1668) посетио је српску општину у Коморану. Последњи помен овог јерарха датира из 1684. године.⁶

После Велике сеобе Срба 1690, у време патријарха Арсенија III Чарнојевића, Будимска епархија постала је једна од епископија новоосноване Карловачке митрополије.⁷ Њен значај порастао је у XVIII веку, када су овдашњи становници играли значајну улогу у формирању српског грађанског слоја у Угарској. Основни тон овоме давали су будимски трговци и занатлије, који су некад ишли тако далеко да су критиковали и саму цркву.⁸ После Сеобе први јерарх ове епархије био је Јефтимије Поповић, да би се затим, до седамдесетих година XVIII века, ређали епископи: Викентије Поповић Хадилавић (потоњи карловачки митрополит), Михаило Милошевић, Василије Димитријевић, Дионисије Новаковић и Арсеније Радивојевић, који се налазио на челу епископије од 1770. до 1774. Управо из овог времена (1771/1772) датира документ (број М. 4.175) који се налази у Рукописном одељењу у Матице српске, а који на најбољи начин приказује стање Будимске епархије, после извршене редукције свештенства у доба царице Марије Терезије, када је број свештеника и парохија био је знатно смањен.⁹

⁶ Приликом прве посете у Протоколу православне црквене општине у Коморану записано је: Месеца ноембриа 21. дан 1665. кад посвети цркву владика будимски Виктор (Радмила Тричковић, нав. дело, 128; Динко Давидов, *Споменици будимске епархије*, 49; *Српски биографски речник*, 2, Нови Сад 2006, 202).

⁷ О привилегијама српског народа у Монархији за време патријарха Арсенија Чарнојевића види: Јова Адамовић *Привилегије српског народа у Угарској и рад Благовештенског сабора 1861*, Загреб 1902, *passim*; Стеван Симеоновић-Чокић, „Српске привилегије“, *Војводина II*, Нови Сад, б. г.; Јован Радонић, Мита Костић, *Српске привилегије од 1690. до 1792*, Београд 1954, *passim*; Рајко Веселиновић, „Срби у Великом рату 1683–1699“, *Историја српског народа III/1*, Београд 2000 (пон. издање), 552–569; Славко Гавриловић, „О борби Срба за територијално-политичку аутономију (1690–1850)“, *Зборник Матице српске за историју*, св. 43, Нови Сад 1991, 7–24; Динко Давидов, *Српске привилегије Царској дома Хабзбуршкој*, Београд–Нови Сад 1994, *passim*; Јохан Хајнрих Швикер, *Политичка историја Срба у Угарској*, Нови Сад–Београд 1998, 13–34; Владан Гавриловић, *Дипломатички сисци код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001, 8–21; Дејан Микавица, Владан Гавриловић, Горан Васин, *Знаменија докумената за историју српског народа 1538–1918*, Нови Сад 2007, 13–22; Дејан Микавица, *Српско титирање на Угарском сабору 1690–1918*, Нови Сад 2011, 11–22.

⁸ На народно-црквеном сабору из 1744. отворена је расправа о читавом низу питања, међу којима су се, осим политичких, нашла и питања чисто прагматичног карактера. Њих су највише постављали Будимци, који су критиковали стање у цркви. Захтевали су ограничавање власти високог свештенства, спречавање свештеничких злоупотреба у стицању прихода, именовање саветника у епископијама... (Александар Форишковић, „Народно-црквени сабори Срба у Хабзбуршкој монархији у другој половини XVIII века (1744–1790)“, *Историја српског народа IV/1*, Београд 2000, пон. издање, 269).

⁹ Био је једно време пакрачки епископ, затим будимски у периоду 1770–1774, а потом и бачки епископ од 1774–1780 (Сава, *Српски јерарси...*, 34–35).

Попис стања у Будимској епархији тих година нам, нажалост, не даје број становника (парохијана), него само број кућа (домова). Због тога нисмо у могућности да се потпуније упустимо у процену броја српског становништва у овој епархији. Са друге стране – и број кућа нам пружа могућност давања ипак неких општинских оцена и стања о броју становника у појединим градовима.

Будимска епархија тих година имала је само 46 парохија, што је по броју сврстава у најмању епархију Карловачке митрополије при крају XVIII века.¹⁰

Многи свештеници су задржани, али без парохије, што је вероватно отежавало њихову егзистенцију.¹¹ Нека места која су имала значајну улогу у ранијем периоду код Срба у Угарској, као што су Ђур, Острогон и Коморан, имала су тих година (1771/1772) врло проређен број српског становништва. У Ђуру је он износио само седам српских кућа, а у Коморану и Острогону нешто више од 20. Предњачио је Будим са 250 и Сентандреја са чак 561 српским домом.¹²

У Будимској епархији побројано је укупно 3.516 српских домова, а број пароха износио је 50, док је без парохије било 23 свештеника. Највише пароха и свештеника имала је Сентандреја – 11. Будим је имао три, а већином су у осталим местима била по двојица – један парох и један свештеник, или само по један парох.¹³

¹⁰ Рукописно одељење Матице српске (у даљем тексту РОМС), манускрипти (М), бр. 4.175.

¹¹ Забележено је у Попису чак 15 пароха без парохије, што је прилично велики број за малу епархију каква је била Будимска. Овакво стање је било могуће 1771. године када је настао овај попис. После доношења Деклараторије царице Марије Терезије, 1779. године строго је одређен број свештеника и пароха у једном месту на основу броја кућа, па су свештеници без парохије премештани и попуњавали упражњена места у Карловачкој митрополији, или су пак пензионисани. Реч је о 37 члану Деклараторије из 1779. који гласи: „Будући да се број свештеника и пароха често без сваке нужде толико умножава да се тим не само нужна војничка служба ради одбране Наших наследних земаља и пореска снага знатно слабе, него још и сами свештеници и православне сеоске општине због тога терет осећају, због чега су више пута молиле да се известан број одреди: пошто за издржавање толиких пароха у једном месту не достижу штоларни приходи, па отуда следи да издржавање пароха утолико више пада на терет општинама уколико оне саме морају већим оптерећењем осталих сељака сносити не само порезе и за онајвише имућне, а од порезе опростене, свештеничке куће, – него се оне ограничавају још и у уживању сеоских земаља, ораница, ливада и пашњака тим што се пољска господства и сточарство у свештеничким кућама сваким даном множи, па смо стога непроменљиво узаконили да се: а) у парохијама где нема више од 150 православних кућа само један парох постави; б) а где нема више од 250, ту да се поставе два пароха; в) а где буде више од 250 православних кућа, ту је слободно три пароха поставити; г) али више од три пароха **не смеју се нигде поставити** без Наше изричите дозволе...“ (Јован Радонић, Мита Костић, нав. дело, 139–140; Д. Микавица, В. Гавриловић, Г. Васин, нав. дело, 107–108).

¹² РОМС, М. 4.175.

¹³ Исто.

Овај попис је врло значајан и стога што нам пружа увид у бројност српског становништва у Барањи¹⁴, која се налазила у саставу Будимске епископије. Места као Шиклош, Сечуј, Мохач имала су преко 50 па и до 100 српских домова. На основу ове чињенице може се закључити да је српско становништво још увек бројно у Барањи, затим у Будиму и Сентандреји. Такође, видљиво је опадање броја српског становништва у Коморану, Острогону и Ђуру, који су пресељењем Дунавске флотиле на југ изгубили свој првобитни значај за српски народ у Угарској.

Документ је подељен на три дела, односно на три протопрезвитерата. Са нашим интервенцијама у уластим заградама и у складу са ондашњим правописом он гласи:

	<i>Места</i>	<i>Колико домова</i>	<i>Име свештеника</i>	<i>Рукојољожен лејта</i>	<i>Действителнои парох</i>	<i>Без парохие</i>	
1	Сечуи	100	Михаил Николић	[1]755	парох	-	
			Прока Поповић	[1]756	парох	-	
2	Жумберак		Роман Командиновић				
	с Гарчином	110		[1]770	парох	-	
3	Ланчуг		Јоан Ратковић	[1]752	парох	-	
	с Литобом	70	Наместник Георгии Комадиновић	[1]770	-	без парохие	
4	Титош	80	Пантел[ија] Јоановић	[1]759	парох	-	
			Христофор Михаиловић	[1]770	-	без парохие	

¹⁴ На српска насеља у Барањи још од предтурског и потом турског доба подсећају топоними Српска Боја, Српски Алмаш, Рац Хидош, Грабовац, Бремен (Владислав Пандуровић, *Из историје барањских Срба*, Осиек 1923, 8–9; Динко Давидов, *Сјоменици*, 44; РОМС, М. 4.175)

5	Веменд и Божук .	45	Тодор Јанковић	[1]771	парох	-			
6	Борјад, Бидмир и Поча .	128	Илија Божић и Христифор Николаевић	[1]753 [1]768	парох парох	-			
7	Мађарбоја и Илочац	68	Димитр[ије] Михаиловић	[1]767	парох	-			
8	Липова и Безедек	103	Милош Вукдраговић и Георгии Тодоровић	[1]753 [1]770	парох				без парохие
9	Маиша	69	Кузман Мариановић и Јоан Борбировић	[1]752 [1]759	парох -				без парохие
10	Горњи Иван и Шарок	91	Давид Татимировић и Јоан Остесновић Остеновић	[1]770 [1]759	парох -				без парохие
11	Бан	80	Тодор Јанковић Григории Јанковић Васа Гергијевић	[1]726 [1]767 [1]759	парох - -				- без парохие без парохие
12	Кишфалуба	90	Јован Васић Ефта Поповић	[1]752 [1]753	парох -				- без парохие .
13	Мохач	50	Сима Станковић – Прота Јоан Станковић .	[1]741 [1]770	парох -				без парох[ие]
14	Печвар и Мечка	49	Јаков Стефановић	[1]768	парох	-			
15	Јаковала и Долњи Иван .	38	Андрија Поповић	[1]771	парох	-			
16	Шиклош и Ириг	79	Јоан Адамовић Јосим Штибица	[1]764 [1]771	парох -				- без парохие .
17	Виљан	40	Јоан Видовић	[1]772	парох	-			
18	Бременд	56	Михаил Коцкаровић Лазар Поповић	[1]768 [1]770	парох парох	- -			
	свега :	1346			21	10			

19	Болман	83	Лазар Поповић Дим[итрије] Вуковић	[1]768 [1]770	парох -	без парохие			
20	Качвала	101	Тодор Поповић Сава Угљешин Максим Кузмановић	[1]759 [1]760 [1]772	парох - -	- -			
21	Дарда	40	Јоан Стојановић Никола Стојановић	[1]755 [1]771	парох -	-			
22	Херцегсуљош	77	Тодор Поповић	[1]752	парох	-			
23	Моноштор и Брњевар .	45	Игњат Воиковић	[1]767	парох	-			
24	Хидош	21	Никола Поповић	[1]770	парох	-			
25	Козар	28	Стеван Андреовић .	[1]770	парох	-			
26	Сигет	38	Јоан Чорановић	[1]772	парох	-			
27	Батосек и Вардон	39	Тодор Михаиловић	[1]766	парох	-			
28	Дољна Нана, Сака и Грабовац . .	114	администрира из давна манастир Грабовац	-	-	-			
29	Медина, Каполна, Сексард, Кећ, Горња Нана и Толна	55	Михаил Поповић Павел Поповић	[1]730 [1]759	парох -	-			
30	Чип	19	Лазар Перенчевић .	[1]770	парох	-			
31	Ловра	28	Стеван Поповић	[1]760	парох	-			
32	Рацкеве	25	администрира из давна мест[ни] манастир . .	-	-	-			
33	Будим	200 д[омаћина] и 50 укупана	Гавр[ило] Никитић – Прота Јоан Нешковић Дим[итрије] Јосифовић .	[1]763 [1]757 [1]767	парох парох парох	- - -			
34	Помаз	126	Дим[итрије] Лукић Андрија Константиновић Пав[ле] Константиновић	[1]732 [1]747 [1]767	парох - -				
	свега:	1089			15	6			

35	Чобанац	54	Сава Тодоровић	[1]752	парох	-			
36	Калаз	86	Лука Вукаиловић	[1]768	парох	-			
37	Сент Андреа	561	Сима Радивоевић - Прота Прока Поповић - Наместник Лазар Владисављев Дим[итрије] Стојановић Никола Норић Дим[итрије] Георгиевић Стеван Радић Илиа Михаиловић Јоан Панић Павел Поповић Петар Поповић	[1]732 [1]757 [1]754 [1]744 [1]756 [1]759 [1]763 [1]764 [1]765 [1]768 [1]769	парох парох парох - - - - - - -	-	такође	без	парохие без парохие
38	Избег	56	Петар Лепоиковић	[1]755	парох	-			
39	Адоњ, Перкат и Даиа .	33	Павел Шарчевић	[1]771	парох	-			
40	Бата, Ханзабег, Ерчин, Рац- керестур, Ваљ и Бичке ...	47	Маноило Поповић	[1]760	парох	-			
41	Рац Алмаш	90	Живко Цвечић и Лука Вукаиловић .	[1]752 [1]756	парох -	без [парохие] без [парохие] .			
42	Пантелија, Вењег и Фелдвар . .	49	Демитр[ије] Андревић	[1]754	парох	-			
43	Столнон Београд . .	43	Андрија Суботић	[1]735	парох	-			
44	Острогон	23	Марко Ракић	[1]746	парох	-			
45	Коморан, Таполчан и Галгоц .	32	Сима Димитриевић	[1]763	парох	-			
46	Ђур	7	Антониа Димитриевић, администрира капелу бечку. . .	-	парох	-			
	свега :	1081			14	7			
	Укупно :	1346 +1089 +1081= 3516			50	23			

REGISTER OF THE CLERGY IN THE DIOCESE OF BUDA IN 1771/1772.

by

Vladan Gavrilović and Nenad Ninković

Summary

After the Great Migration of the Serbs in 1690, at the time of the Patriarch Arsenije III Crnojević, the Diocese of Buda became one of seven dioceses of newly established Metropolitanate of Karlovci. Much earlier than in other parts of the Habsburg Monarchy, Serbian population in this diocese acquired bourgeois elements, due to their *strong community of tradesmen and craftsmen* in Buda and Szentendre municipalities. Many times, they criticized even the highest church authorities. After the Empress Maria Theresa executed the reduction of the clergy, the number of priests was significantly reduced in all parishes. This source shows the strength of Serbian houses and priests in the Diocese of Buda in 1771/1772, just after this reduction. The document is filed in the Manuscript Department of Matica Srpska in Novi Sad under number M 4.175.

DEJINY BRATISLAVY (1) Od počiatkov do prelomu 12. a 13. storočia,
Brezalauspurc – na križovatke kultúr, zostavili Juraj Šedivý a Tatiana
Štefanovičová, Slovart, Bratislava 2012

Veћ приликом првог прелиставања књиге *Историја Братиславе (1), од њочешака до њрелома XII и XIII века, Brezalauspurc – на раскрићу култура* били смо уверени да је реч о делу с којим би свакако вредело упознати нашу научну јавност. Посреди је, наиме прва од планираних пет књига – групе аутора – велике историографске синтезе посвећене прошлости Братиславе, главног града Словачке, места које је пре више од седам векова стекло своје градске привилегије (1291) или, колоквијално речено постало слободан краљевски град с континуираним урбанистичким развојем. Књига је настала као резултат амбициозног научног пројекта, започетог 2008. године, потакнутог једним јубилејом – 1100-годишњицом од првог помена Братиславе, тј. Brezalauspurc у писаним изворима (907) – или пре изазовом да се путем једног мултидисциплинарног приступа, уз помоћ „методолошких алата“ савремене историографије изнова савлада ова велика тема. Да се прикаже прошлост Братиславе и њене околине од праисторије до краја XX века. Овај задатак је на себе преузело (научно) удружење „Historia Posoniensis“. Али пре него што започнемо с приказом књиге, чини нам се да нећемо погрешити ако први део излагања посветимо напоменама везаним за сам подухват писања историје Братиславе, односно његовим планираним циљевима и зацртаном концепту вишетомне монографије. Урадићемо то првенствено на основу уводног дела књиге, који је потписао један од твораца пројекта, Јурај Шедиви (17–25).

По речима уводничара, циљ монографије је да се превазиђе уско поимање историје и да се читаоцу прикаже слика прошлости Братиславе у што „ширем спектру“. Тема је стога захтевала мултикултурални и мултиетнички приступ у истраживању, јер Братислава и њен простор, попут многих других европских градова, заузима своје место у више историографија и често у различитом интерпретативном контексту. Због ове околности у писање монографије поред словачких научника укључене су и њихове колеге из Чешке, Аустрије и Мађарске (што је већ евидентно у првој књизи), с намером да се прикажу и потенцијално различити научни погледи. Симболички гледано, та културална сложеност историјских процеса и конјунктура, као и концепцијска опредељеност колектива упечатљиво се огледа у унапред одређеним насловима пет планираних књига историје Братиславе. Прва је посвећена пред-градској историји овог простора. Синтагма њеног наслова: *Brezalauspurc – на раскрићу култура* односи се на бројне народе и културе који су током миленијума прошли кроз Панонију и Подунавље, остављајући иза себе више или мање археолошких трагова. Друга књига је именована као *Posonium – средњовековни траг на Дунаву* и пратиће епоху која започиње од XIII века, када немачки „гости“ стижу Дунавом у место у којем затичу домаће словачко и мађарско становништво, од којег се разликују по одевању, начину становања, правним нормама, и наравно – језику. Они дају печат будућем градском животу комуне која стиче привилегије. Трећа књига – *Pressburg – џлав-*

ни *траг Угарске* – требало би да прати период између XVI и XVIII stoleћа, када после Мохачке битке Братислава постаје главни град Краљевине Угарске, у који се са свих страна сјатило бољестојеће угарско племство. Четврта књига проучаваће ток „дугог XIX века“. Због сложености историјских збивања и националних покрета у наслову ће имати троструку језичку топонимску, одредницу: *Pressburg – Pozsony – Prešporok*. То је време када, у другој половини XIX века, промађарска управа уводи „нове празнике и обичаје“ грађанству које још увек већином припада немачкој говорној заједници. Коначно, пети, последњи том у наслову ће имати данашње име града: *Bratislava – на њушу ка главном трагу Словачке*. Прва Чехословачка Република успешно спроводи чехословакизацију града, и даље, међутим, подржавајући пословичну тројезичност правих Прешпор(ак)чана. Промене су свакако уследиле за време и после Другог светског рата, када се Братислава убрзаним кораком словакизовала и урбанистички променила. Свака нова скупина становника града мењала је његов изглед прилагођавајући га својим потребама, имајући на уму не само своју визију будућности већ и властиту интерпретацију прошлости, закључује аутор.

У писању прве књиге *Историје Братиславе* учествовало је 35 аутора, који већином долазе из најугледнијих словачких научноистраживачких и академских установа. Реч је о окупу вишегенерацијског колектива историчара, археолога, антрополога, биолога, геолога, етнолога, историчара уметности којима најалост – због простора, а и због бојазни да неког неоправдано изоставимо – у даљем тексту нећемо наводити имена. Редом су то стручњаци за научне области о којима су писали. Њихова поглавља успешно су уједначили и саставили у целину уредници, а добрим делом

и аутори ове колективне монографије, Јурај Шедиви и Татиана Штефановичова. Доцент на Универзитету Коменског и гостујући излагач на „комшијском“ Бечком универзитету, Јурај Шедиви (1971) припада млађој генерацији словачких медијиста. Међутим, његови радови из области палеографије и средњовековне писмености, поготово монографија о Братиславском каптолу¹, наишли су на рецепцију и изван Словачке. На другој страни, професорка Татиана Штефановичова (1934) без сумње спада међу најугледније словачке археологе, ауторка је више монографија и добитница високих признања. Своју плодну каријеру посветила је средњовековној археологији, археологији Словена, као и археологији и историји Братиславе.² Сем што су игром случаја рођени Братиславчани, својим делом „састављачи“ монографије су свакако били позвани да стану на чело писања првог тома историје свога града.

Морамо унапред да приметимо да *Историје Братиславе (1)* већ својим изгледом и техничким решењима делује као врло репрезентативна књига. Публикована је на већем формату (23x29 cm). Текст јој је подељен у два ступца, са широким маргинама, на којима су по потреби издвојене посебне одреднице и појашњења. Међутим, оно што плени пажњу јесте чињеница да излагање готово на свакој страни прате квалитетне и уједначене ауторске фотографије, илустрације, академске реконструкције и бројне и незаобилазне историјске карте. Будући да прва књига *Историје Братиславе* сагледава прошлост овог простора од праисторије, од појаве првих људи па до почетка XIII века, односно почетака формирања урбаног града, дакле да је у недостатку писаних извора пре свега окренута интерпретацији резултата археолошких истраживања, богати визуелни материјал даје смисао излагању

¹ Juraj Šedivý, *Mittelalterliche Schriftkultur im Pressburger Kollegiatkapitel*, Bratislava 2007.

² Поред низа чланака из археологије средњовековне Братиславе, издвајамо монографије: Tatiana Štefanovičová, *Bratislavský hrad v 9. až 12. storočí*, Bratislava 1975; *Osudy starých Slovanov*, Martin 1988.

и одржава концентрацију читаоца. Стиче се наине утисак да су у ову монографију стали најлепши експонати, такођећи целокупне изложбе и благо похрањено у депоима скоро свих музеја и архива овог дела Европе. И да не буде забуне, излагање прати научни апарат, смештен на дну сваке стране.

Дело је организовано у четири тематске целине. Прва, *Краљевство природе и насеља човека* (29–52), представља, у конкретной временској еволуцији, анализу природне средине (с аспекта геологије, климе, флоре и фауне) и њен утицај на људску заједницу. Коначно, овај део се завршава прегледом археоботаничких налаза у региону данашње Братиславе. Друга тематска целина је заправо главни део књиге, носи наслов *Историја Братиславе и њене околине у претисторијско време* (61–439). Чини је девет засебних поглавља. Почетна два поглавља, *Први људи на тлу данашњеј града* (61–67) и *Човек преображава природу* (67–101), прате епохе палеолита, мезолита, неолита и енеолита на овом простору. Карактеристичан је ход наших далеких прапредака од ловаца до земљорадника, који су своју егзистенцију пронајавили у подручју храстових шума између Дунава, Мораве и Малих Карпата. Треће поглавље (103–159), *Доба кованој оружја и накити*, сходно имену, односи се на бронзано и старије гвоздено доба (2300–/800/– 500. г. пре н. е.). Сачувани налаз посуда везан за некрополу старијег бронзаног доба код места Русовце на десној обали Дунава (Вајселбуршка култура) својом лепотом привлачи пажњу читалаца. Око девет километара узводно од братиславског града, на левој обали Дунава, од праисторијских времена по свом значају се истиче Девин, тј. Девинско брдо. Првенствено због изузетног положаја, јер је смештен на узвишењу изнад улива Мораве у Дунав, као контролна тачка на древном трговачком раскршћу путева. Истраживања сведоче да је овде најкасније у позном бронзаном добу била подигнута фортификација (900. г. пре н. е.). Место је и у потоњим вековима било увек утврђено, настањено, са богатим културним слојевима. Код ауто-

ра скоро свих поглавља излагање о прошлости Братиславе и њеног окружења по правилу подразумева и издвојен наслов о граду Девину, његовој тврђави и насељеној околини. Што се прошлости Братиславе тиче, велики цивилизацијски искорак, чија се манифестација огледа у подизању квалитета живота и културним добрима новог типа збива се у време млађег гвозденог доба, почев од средине V века пре н. е., када у овај део Подунавља продиру Келти, односно племе Боја. На овај период односи се наредно поглавље – *Од келтских насеља до оидума* (161–217). Келти су у средишту данашњег града, на брду изнад Дунава (Bratislavský hrad), које доминира панорамом, подигли утврду на коју се наслањало развијено занатско и трговачко насеље. Врхунац напретка келтског опидума огледао се у релативно масовном ковању сребрног новца (тетрадрахма братиславског типа) с натписима. Налазима келтског новца посвећен је посебан одељак овог поглавља (205–215). Средином првог века пре нове ере насеље је било уништено (*кашасирофични хоризон*), могуће од Дачана, мада су се Келти и даље одржали на овом простору. Пето поглавље, под насловом *На ираници Римске империје* (217–281), прати римско доба на тлу данашње Братиславе које се „растегло“ од I до краја IV века нове ере. Наравно, и овде римска цивилизација стиже с подизањем лимеса на Дунаву у време цара Трајана (98–117). Главни антички локалитет у Словачкој, узгред систематски истражен, налази се насупрот данашње Братиславе у месту Русовце. На овом неплавном месту Римљани су подигли војни табор и насеље названо Gerulata. Типичан фортификацијски развој кастелума, па и његов дисконтинуитет у време Маркоманског рата, може се пратити у четири фазе, до периода последњег каменог утврђења насталог у немирно доба после 375. године. На другој страни Дунава, на месту Братиславе и оближњег Девина смештеног насупрот Carnuntum-а, главног града провинције Горње Паноније, започињао је германски свет племена Квада. Симбиоза и интеракција римског и германског друштва јасно се може пратити

и на другој страни реке. Типичан споменик овог типа је резиденција с купатилом, вероватно неког германског вође из III века у месту Дубравка.

С повлачењем Римљана са Дунава, под притиском сеобе народа, област Братиславе постаје ретко насељена. Поглавље знаковито насловљено *Коњаници и земљорадници* (283–307) прати сеобу народа у овом делу северозападне Паноније у периоду од V до VIII века. Цивилизацијски дисконтинуитет доноси другачију културу нових народа, која је остала сачувана првенствено у гробним налазима. Међу низом германских племена, посебан траг на овом простору (који беше укључен у састав њиховог краљевства) током скоро целог VI века оставили су Лангобарди. Већ од средине VI века, паралелно, започиње нови, словенско-аварски период у Панонији. Гробља из друге половине VII и VIII века на овом граничном дунавском простору између два етничка елемента сведоче о словенско-аварској акултурацији. Седмо поглавље ове целине, *Brezalauspurc и Dowina – трагине на Морави и Дунаву* (309–359) посвећено је раздобљу Великоморавске кнежевине у IX веку, као и периоду после доласка Мађара. Уништењем Авара у Панонији Франачка држава је избила у средње Подунавље. С друге стране Дунава, тридесетих година IX века образује се уједињена словенска кнежевина Велика Моравска. Њена два погранична града – Девин који је штитио прилаз у Моравску с југа и Братислава која је бранила приступ престоној Њитри – добијају изузетан војни значај. Истовремено, они су најистуренија места у која стиже утицај са Запада, пре свега хришћанство из Баварске. Нови и далекосежни преокрет настаје досељавањем Мађара у Панонију, крајем IX века. Ратоборни коњаници сукобили су се с Баварцима 907. године код града *Brezalauspurc*-а и страховито их потукли. Вест такозваног салцбуршког летописца о месту битке уједно је најстарији помен места Братиславе, односно Преславе у изворима. У претходном периоду „великоморавска Преслава“ била је град утврђен дрвеним зидинама, са каменом романичком базиликом у центру, испод кога се, у правцу

реке, пружало развучено подграђе. Историја места током X века, због недостатка извора, као да је остала обавијена ћутањем.

Угарски траг Преслава/Прешијорок и њејово подграђе (361–429) наслов је наредног поглавља, у коме је приказана прошлост града и околине од X до почетка XIII века. Концепцијски, у поглављу се, као и у претходним деловима књиге, јасно може пратити историографски и археолошки рукопис излагања, који се наравно преплићу, али који су добро уклопљени у целину која се садржајно надопуњује кроз посебне тематске наслове. Тако следи приказ политичке историје, организације световне и црквене власти, истраживање друштвене стратификације становништва, изглед (реконструкција) града и подграђа, за прилике епохе релативно богат свакодневни живот његових становника у светлу археолошких истраживања и као посебни, уједно стандардни део концепције, преглед нумизматичких налаза. У процесу формирања угарске државе Братислава опет заузима значајно место. Постаје важна гранична тврђава на Дунаву према западу, средиште пограничне жупаније, а с покрштавањем Мађара и црквени центар. Девин, на другој страни, губи на важности због потискивања Моравске, тј. Чешке са Дунава, постепено се претварајући само у пограничну тврђаву према немачким земљама. Тек после смрти моћног пољског владара Болеслава Храброг (1025), угарски краљ Свети Стефан I (997–1038) дефинитивно укључује Братиславу као најзападнију тачку удеоне Њитранске кнежевине у састав своје краљевине. Од тог периода о Братислави се може говорити као средишту жупанске власти и граду у коме са својим двором повремено резидирају и сами владари, попут Стефана I, Соломона, Стефана III. У Братислави је на име Стефан I, по узору преузетом из суседне Баварске, ковао свој денар, на чијем је аверсу стајало словенско име места: *PRESLAVVA CIV(ITAS)*. Што се тиче свакодневног живота, утврђени горњи град је доминирао над својим релативно развијеним подграђем, чије се становништво груписало око неколико цркава и пристаништа. У горњем граду

окожуеном земљано-дрвеним зидинама, стајала је романичка камена жупанска палата с пратећим објектима и цистерном на западној страни, те комплекс црквених грађевина на источној страни. На темељима великоморавске базилике почетком XI века била је подигнута нова црква, у којој је смештено (и дограђивано) седиште препоzitуре, тј, Братиславског зборног каптола – важне средњовековне установе о којој прве вести потичу из око 1100. године. Својим именом, Црква и Каптол посвећени Светом Спаситељу (*Sancti Salvatoris*) задржали су континуитет са великоморавском традицијом. О етничком саставу житеља раносредњовековне Братиславе тешко је говорити. Распложиви извори указују на процес акултурације и словенско-мађарско-германску, односно „латинизирану“ мултиетничност, барем по именима тамошњих ратника (Војтех, Ендре, Вилунгард, Урош(а), Мартин) из средине XI века.

Девето, последње поглавље ове целине носи наслов *Од жујанској погдараћа ка краљевском месту* (431–439). Оно заправо представља анализу и својеврсни закључак о развоју Братиславе од њених раносредњовековних почетака до XIII века, када ће се стећи услови да место постане слободан краљевски град. Уједно, овај текст је и уводник у будући историјски развој Братиславе, тј. предстојећи том монографије. У претходном периоду Братиславу је карактерисао њен изразити стратегијски положај војног утврђења на граници и развијени доњи град са богатом материјалном културом. Преокрет у развоју места, у коме је у почетку природно доминирао војнички елемент, постепено доноси трговина и немачка колонизација са запада (посебно у другој половини XII века). Међутим, важност града у војном смислу и утицај његовог непосредног господара и уживаоца његових прихода – појунског жупана, који је по правилу био један од најутицајнијих краљевских великаша, успоравао је пут места према стицању статуса слободне краљевске комуне. Овај процес ће бити довршен релативно касно у односу на неке друге

средине, тек у другој половини XIII века. Пре тога дошло је до сеобе каптола у подграђе (1221) и подизања зидина око места (тек након монголске најезде).

Трећа целина књиге представља интересантно и оригинално концепцијско решење. Њен наслов гласи *Изабрана поглавља из најстарије историје Братиславе* (443–519). У њој се нижу занимљиви тематски чланци, почев од расправе о етимологији имена насеља на тлу Братиславе, са незаобилазним освртом на корене имена *P/B/reslav/Preslavva, Pressburg, Prešporok, Poson(ium) Pozsony*. Следе одељци о комуникацијама, путним правцима и размени добара у области Братиславе, фортификацијама, развоју културе становања, веровањима и погребним ритуалима некадашњих људи овог дела Подунавља, антрополошка анализа погребних налаза на тлу Братиславе до XII века. Коначно, рецепција најстарије историје Братиславе и сложеност њених друштвених функција. Последња, четврта таматска целина књиге – *Од сакуљана сшарина ка професионалним истраживањима* (523–531), замишљена је као омаж пионирима историје, археологије и музеологије Братиславе, почев од незаобилазних, и у нашој средини познатих, имена грофа Луиђија Фердинанда Марсиљја или ерудите Матеја Бела, до писца прве монографије Братиславе, Тивадара Ортваија. На крају књиге налази се списак скраћеница, извора и литературе (534–571), попис чак 925 фотографија и илустрација са именима њихових аутора или извора одакле су преузете (572–587), затим регистри личних имена и географских појмова (588–599). На последње две нумерисане стране монографије по абecedном низу наведен је списак њених аутора, праћен кратким биографским белешкама. Уз књигу је придодан и компакт-диск на коме се налазе основне информације о пројекту историје Братиславе, резиме на немачком језику, мапе из књиге те допунксе фотографије и одабрани видео материјал.

Историја Братиславе 1 спада у ред капиталних историографских дела словачке, а уједно и европске науке, које се одликује

савременим структуралним методолошким приступом у поимању и интерпретацији прошлости. Препоручујемо стога да ова вредна књига нађе своје место на полицама свих наших научних библиотека и установа. У крајњој линији, током разматрања историјског периода, Братислава на једном и српски градови, попут Београда или Сремске Митровице, на другом ободу Паноније често су били изложени идентичним утицајима и делили су исту судбину. Верујемо да ће наша научна јавност с пажњом дочекати планирани изла-

зак будућих томова *Историје Братиславе*. Наиме, у новом веку, па све до модерног доба везаност српске елите за овај европски град биће све интензивнија и значајнија. Поготово у време када Братислава постане главни град Угарске и место заседања Угарског сабора, када српски студенти буду похађали Братиславски лицеј, или пак када Светозар Милетић, у XX веку, добије своју улицу у Братислави, као речит знак словачко-српских веза кроз историју.

Ђура Харги

UDC 271.222(497.11):373.5(497.115 Prizren)

Александра Марковић Новаков, ПРАВОСЛАВНА СРПСКА
БОГОСЛОВИЈА У ПРИЗРЕНУ (1871–1890), Епархија нишка и
Епархија рашко-призренска, Ниш 2011

Александра Марковић Новаков је стручни сарадник Лексикографског одељења Матице српске у Новом Саду. У издању Епархије нишке и Епархије рашко-призренске објављена је 2011. године монографија *Православна српска бојословија у Призрену (1871–1890)*. Монографија представља незнатно измењену магистарску тезу коју је Александра Марковић Новаков одбранила 2008. године на Филозофском факултету Универзитета у Новом Саду.

Иако је била најзначајнија српска просветна установа у Старој Србији у другој половини 19. и почетком 20. века, Призренска богословија до сада није монографски обрађена на начин на који то несумњиво заслужује. Сама чињеница да је радила од 1871. до 1999, када је због окупације Косова и Метохије премештена у Ниш, била би довољна да јој модерна српска историографија посвети пажњу. Ипак, до појаве ове књиге није се суштински одмакло даље од две споменице, објављене 1896. и 1925, о двадесетпетогодишњици и педесетогодишњици рада Богословије.

Хронолошки оквир монографије обухвата период од оснивања Богословије 1871. до њеног престајања из трогодишње богословске у шестогодишњу богословско-учитељску школу 1890. Горња граница је, поред наведеног, умесно изабрана и због

тога што је Конзулат Краљевине Србије у Приштини, отворен 1889, преузео на себе добар део послова из српске националне и просветне политике у северном делу Старе Србије који су до тада били у домену делатности Богословије и њених наставника.

У два уводна поглавља, *Историјски оквири насџанка и рада Призренске бојословије* и *Призрен у време ошварања и рада Бојословије*, ауторка је приказала опште друштвене и политичке прилике у северном делу Старе Србије, са посебним освртом на положај српског народа, који се од 1876. стално погоршавао. У том смислу се кратко осврнула на националну политику Кнежевине Србије према Србима у Старој Србији и Македонији, усмерену превасходно у правцу одржавања српске националне свести код тамошњег житељства кроз пружање материјалне помоћи српским црквено-школским општинама. Отежавајућу околност и трајну препреку тој политици представљало је стварање бугарске Егзархије 1870. Колико су јој то извори и литература дозволили, ауторка је представила град Призрен као административни, економски и културни центар северног дела Старе Србије.

Централно поглавље монографије носи наслов *Православна српска Бојословија у Призрену (1871–1890)*. На отварање богос-

ловске школе у Призрену утицала су два чиниоца. Први је увиђање српске владе да је Србима у Старој Србији била потребна установа у њиховој средини која би школовала свештенички и учитељски кадар. На избор Призрена, уместо Пећи или Скопља, пресудно је утицала чињеница да је познати трговац и добротвор, Сима Андрејевић Игуманов, који је Богословији поклонио своју кућу, био руски држављанин. Како је он пред турским властима важио за власника школе, то је она била под заштитом Руског конзулата у Призрену. Школа је почела рад 1871. у старој кући Симе Игуманова, а наредне године је пресељена у нову зграду коју је Игуманов изградио наменски за њу. Рад школе је тајно финансирала српска влада, а новац је слат и исплаћиван преко руског конзулата.

Ауторка је анализирао рад Богословије хронолошким редом, по школским годинама. Искрпно је приказала наставне програме, коришћене уџбенике, наставнички кадар, број и порекло ученика, као и финансирање рада школе. Број наставника и ученика се током обрађених деветнаест година постепено повећавао: у школској 1871/2. у Богословији су радила три наставника, а уписало се четрнаест ученика; у 1890/1. број наставника износио је седам, а уписаних ученика било је 57. У читавом обрађеном периоду, сва три разреда школе је завршило свега 114 ђака. Ученици су потицали највише из Призрена, његове околине и северне Старе Србије; из предела јужно од Шар-планине само су два ђака из Тетова завршила Богословију. Од свршених богослова, како ауторка закључује, могло се очекивати да буду писмени, да имају опште образовање и да знају најобичније богословске појмове. На основу тога је јасно да су у њеном раду, у складу са политичким приликама, национални циљеви имали приоритет над стручним. Александра Марковић Новаков подробно је анализи-

рала и потешкоће са којима се Богословија сусретала у свом раду од самог почетка. Оне су биле последица како личних свађа и нетрпељивости међу наставницима, тако и објективних околности у којима се Стара Србија налазила. Свакако најтежи период у раду школе био је за време српско-турских ратова и деловања Призренске лиге. Посебно успешна потпоглавља у књизи односе се на живот ученика у Богословији и садрже вредне податке о њиховом одевању, исхрани, свакодневици и сл.

Последња два поглавља ауторка је посветила просветном и политичко-пропагандном значају рада Богословије. У том погледу су наглашене заслуге за националну делатност наставника Илије Ставрића, Петра Костића и Ђорђа Камперелића, јер је до отварања конзулата Србије у Скопљу и Приштини Богословија била центар обавештајне и уопште српске националне политике у Старој Србији.

На крају књиге дате су биографије четрнаест личности значајних за оснивање и рад Богословије, као и неколико веома корисних прилога. Они садрже поименичне хронолошке спискове свих ученика који су завршили Богословију, са местом рођења и доцнијим занимањем, табеларни хронолошки приказ структуре ђака по занимању њихових родитеља и статистички преглед броја ђака по разредима и хронолошки поименични списак наставника који су радили у Богословији.

Монографија Александре Марковић Новаков има 243 стране и написана је углавном на основу обимне необјављене архивске грађе српског порекла, што је чини веома добро изворно утемељеном. Због тога она представља важан допринос познавању историје не само ове значајне српске културно-просветне установе већ и историје српског народа у Старој Србији уопште.

Милов Јајогић

Милош Јагодић, **НОВИ КРАЈЕВИ СРБИЈЕ (1912–1915)**,
Филозофски факултет Универзитета у Београду, Београд, 2013.

Областима Старе Србије и Македоније у време балканских ратова и непосредно после њих историографија је посветила велику пажњу углавном са војног и дипломатског аспекта. Унутрашња политика, управно-правне, економске, демографске, просветне и друге прилике остале су углавном неистражене и необрађене теме. Монографија Милоша Јагодића, ванредног професора на Катедри за историју српског народа у новом веку Филозофског факултета Универзитета у Београду, посвећена је управо овим изузетно занимљивим и преваходно непознатим сегментима историје ових крајева.

Са хронолошког гледишта књига обрађује на кратак период – од ослобођења поменутих области 1912. све до окупације Србије у Првом светском рату 1915, током којег се одвијао процес интеграције у уставно-правни оквир Краљевине Србије. Без обзира на релативно кратак временски период, материја је веома обимна и свеобухватна. Анализиране су готово све области унутрашњег живота, што је било могуће захваљујући многобројној необјављеној грађи из српских архива којом се аутор користио. Списак објављених извора и литературе такође је импозантан. Структурално, књига је подељена на 18 тематских целина: *Дипломаџија и извори*, *Правни оквир*, *Административна подела*, *Становништво*, *Полицијски чиновници*, *Ојштинне*, *Судство*, *Војска*, *Изазови безбедности*, *Миграције*, *Апартни односи*, *Саобраћај*, *Привреда*, *Царина*, *Порез*, *Цене*, *Просвета и култура*, *Верске организације*. Кратак предговор и поглавље *Дипломаџија и извори* на веома концизан начин образлажу циљеве и методологију рада, те читаоца уводе у проблематику теме. Главна достигнућа књиге, нова сазнања, али и новонастала питања, аутор сажето представља у закључку на 15 страна. Додатно, дело располаже и закључком на енглеском језику, списком коришћених извора и литерату-

ре, именским и географским регистром, као и прилогом од неколико географских карата и илустрација. Књига је стилски и структурално конципирана тако да се свако од тематских поглавља може користити самостално а да притом то не нарушава дело као целину. Распоред материје је прегледан и логичан. На почетку је дефинисан правни статус и нова управна организација ослобођених области анализом великог броја закона, уредби и осталих правних аката Краљевине Србије. Постепено, поглавље по поглавље, читалац бива увођен у свет међународних, верских, привредних, инфраструктурних, културних и других прилика на терену, са којима се суочавало тамошње становништво.

Инкорпорацијом нових области Краљевина Србија је увећала територију за 39.309 км², односно 81,4%. Према попису из 1913, у новим областима је живело 1.481.614 становника, што је представљало 50,9% популације предратне српске државе из 1910. Ново стање умногоме се разликовало од прилика у Србији до балканских ратова. Управно, правно, економски и културолошки нове области биле су прилагођене систему Османског царства. Власти су најпре настојале да усагласе административни и правни систем у старим и новим крајевима оснивањем округа, срезова, општина и мрежом судова. Правни статус нових управних јединица и њихових руководилаца, међутим, никада није у потпуности поистовећен са остатком Србије. Власти су сматрале да је за потпуну интеграцију становништва, што је укључивало самоуправна и бирачка права према Уставу, потребан процес постепеног привикавања и едукације који би трајао годинама. На нове области због тога није никада проширено важење српског устава, а због избијања Првог светског рата није донет ни одговарајући закон о присаједињењу у Скупштини. Уместо уставног поретка уведен је посебан режим

управе регулисан уредбама. Влада је преко надлежних министарстава указом именовала све више службенике. Председници општина, такође, нису били бирани, већ их је постављала средња власт. Постепено су увођени поједини закони који су вредели у остатку Србије, али не увек у целини. Осим недостатка свести о грађанским и другим правима код становништва нових области, постојали су и други разлози за овакво поступање власти. Нерешено аграрно питање није омогућавало примену пореских и других закона на адекватан начин. Шаролика структура земљопоседничких односа компликовала је примену унифицираних решења. Забрана промета непокретности, изузев откупа чифлука од стране чифчија, требало је у начелу да замрзне проблем. Аграрно питање је било везано и за међуетничке односе. Чифчије су у принципу чинили преваходно хришћани, а аге и бегове муслимани. Верске и националне прилике на овом подручју битно су се разликовале од ситуације у Краљевини Србији у њеним предратним границама. Осим хришћана, велики део становништва чинили су муслимани. Поред Срба, у овим областима су живели и многобројни Бугари, Албанци, Турци и други. Структура становништва анализирана је веома помно на темељу расположивих статистичких извора и презентована прегледно у табеларној форми. Питање међуетничких односа прожима се кроз већину поглавља, при чему се указује на веома велику сложеност проблема националне идентификације и самоизјашњавања у том периоду. Овакве прилике утицале су и на питање безбедности. Готово одмах после ослобођења започет је процес разоружања становништва. Забележени су напади албанских и бугарских чета током истраженог периода. Аутор констатује постојање страха власти од међунационалних анимозитета и неповерење у лојалност муслиманског становништва према држави, што је представљало додатне разлоге за опрезан приступ приликом увођења самоуправних права. Указано је и на чињеницу да нова управа није спроводила политику притисака на несрпско становништво, већ

је чинила велике напоре да одржи мир и стабилност. Верска равноправност и толеранција били су загарантовани. Муслиманска верска заједница остала је у поседу вакуфске имовине, муслиманска деца нису била у обавези да похађају српске државне школе, постављане су нове муфтије. Српска православна црква примила је у своје редове велики број свештеника укинуте бугарске Егзархије, а бившим егзархијским учитељима омогућено је да наставе каријеру у српским државним школама. Аутор истиче намеру власти да мирним путем, толеранцијом, повољним решењем аграрног питања, али и културно-просветним радом и промицбном националне и државне идеологије, веже становништво за нову отаџбину. Главни узрок за иселјавање одређеног броја муслиманских житеља уочен је у губљењу привилегованог статуса и личног опредељења против живота у преваходно хришћанској држави. Државна политика насељавања имала је своје узроке у релативно слабој насељености нових крајева и потребама сељака како из нових тако и из старих области. Краљевина Србија је до балканских ратова постала држава са великим бројем домаћинстава без земље и негативним механичким прираштајем, што је резултирало великим интересовањем за овај пројекат. Планирана колонизација би свакако променила верску и националну структуру области, али она због Првог светског рата није спроведена. На нова подручја је из старих области упућен и велики број службеника, писара, полицајаца, учитеља и других. Њихова улога и рад на терену били су предмет контроверзи. Савременици су често истицали корумпираност, неспособност и генерално лош рад управе, али према истраживању аутора оваква слика је била више последица пропагандног рада одређених политичких струја у Србији, у сврхе дневнополитичких обрачуна са противницима у власти, неголи прави и истинит одраз стања. Више плате чиновника у новим крајевима оправдане су и вишим ценама, као и знатно мање удобним животом него у старим областима. Слање великог броја службеника у ослобођене крајеве представљало је нужност због недостатка

адекватних кадрова, мада је том приликом учињено и доста пропуста. Анализа економских показатеља исказује претежно аграрну структуру економије, усмерену више према југу и Солуну него према остатку државе. Уједињење се одrazilо у спорој али приметној преоријентацији на београдску чаршију и повећану тражњу за производима из старих области Србије. Занимљивост представља чињеница да су приноси главних житарица по хектару, упркос генерално заосталој привреди, били виши него у предратној Србији. Процес интеграције успорен је и због веома лоше путне инфраструктуре, која је углавном била усмерена на правац запад–исток. Нова управа настојала је да спроведе пројекте који би унапредили стање саобраћаја и знатно побољшали везе са остатком државе, али због недостатка времена мало тога је урађено. Једино је школска мрежа била разграната због претходно веома активног национално-пропагандног рада. Описани су и анализирани многи други процеси попут војне регрутације, формирања цена, успоставе телеграфског и поштанског

саобраћаја итд. Опсег и обим изложених информација и обухваћених проблема је импресиван. Излагањем обрађене статистичке грађе, путем великог броја табела и графикана, аутор постиже много боље и јасније образложење својих закључака и читаоцу пружа могућност за самосталне анализе или провере. Дело је писано јасним, једноставним и читким стилем, који омогућује брзо и незамарајуће читање, прилагођено како стручној јавности тако и широј публици. Књига представља успешан покушај презентације целокупне историје ових крајева у наведеном периоду. Обухватајући готово све аспекте живота на једном подручју, аутору је пошло за руком да их опише и анализира у међусобном контексту, креирајући тако одличну слику целине. Историографија је овом књигом добила значајно дело које увелико употпуњује наша знања о животним приликама на просторима ослобођеним у балканским ратовима и историји српског народа у времену националне интеграције.

Нино Делић

UDC 329(497.1)“1945/1952”

Слободан Селинић, ПАРТИЈА И ДИПЛОМАТИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ 1945–1952, Институт за новију историју Србије, Београд 2013.

Недавно се у издању Института за новију историју Србије појавила монографија Слободана Селинића *Партија и дипломатија у Југославији 1945–1952*, настала као резултат ауторовог вишегодишњег истраживања спољне политике социјалистичке Југославије и њене улоге у Хладном рату. Иако су током минуле деценије учињени велики напори да домаћа историографија расветли место и улогу Југославије у хладноратовским збивањима, до сада ни приближно није утврђено каква је и колика била улога Комунистичке партије Југославије у креирању и доношењу спољнополитичких одлука, избору кадрова за дипломатску службу, њиховој припреми за вршење дипломатске

службе, као и у регулисању кадровских, материјалних и интерперсоналних проблема у функционисању југословенског дипломатског апарата. Сем тога, располагали смо и изузетно скромним знањима о организацији дипломатске службе послератне Југославије, људима који су радили у дипломатији, функционисању система дипломатско-конзуларних представништава, разгранатости југословенске дипломатске мреже, као и о друштвеном положају и привилегијама југословенских дипломата. Слободан Селинић се храбро упустио у анализу тог проблема, стрпљиво трагајући за одговорима на та и слична питања, вешто комбинујући знања о југословенској спољној политици са сазнањима везаним за

историју југословенског друштва и положај послератних дипломатских службеника у друштву социјалистичке Југославије.

Рукопис монографије обухвата хронолошки распон између 1945. и 1952. године – време омеђено догађајима који су пресудно утицали на послератни развој српског и југословенског друштва, пре свега почетком видљивије фазе сукоба између Југославије и земаља Информбироа и постепеног излагања Југославије из политичке и економске изолације и њеног приближавања западном свету. Истовремено, радило се и о бурним годинама на унутрашњем плану. Пре свега, било је то време суровог обрачуна са присталицама Информбироа, прогона политичких неистомишљеника, појаве илегалних политичких група, аграрне реформе, оснивања сељачких радних задруга, убрзане индустријализације, омасовљавања партијске организације, наглашених миграција са села у град, различитих кампања у циљу описмењавања становништва и подизања здравствених и хигијенских навика народа, што је суштински утицало на потпуну трансформацију физиономије југословенског друштва. Слободан Селинић је на ефектан начин успео да утврди како су се такве друштвене околности рефлектовале на организацију и функционисање послератне југословенске дипломатије.

У погледу структуре, књигу, поред предговора, који се састоји из краћег објашњења ауторовог приступа теми уз одређивање интерпретативних оквира сагледаване проблематике, прегледа структуре рада и критичке анализе коришћених извора и литературе, чини девет поглавља, закључак и списак литературе и извора уз одговарајући научни и критички апарат. Прво поглавље је посвећено кадровској политици партије у дипломатији, избору кадрова и начину њиховог укључивања у дипломатску службу. Однос између партијског и државног у дипломатији, вечни сукоб између представника партијске дипломатије и дипломата – ванпартијских кадрова, деловање дипломата – ванпартијаца и њихово професионално заступање држав-

них интереса обрађени су оквиру другог поглавља. У трећем поглављу сликовито је представљена партијска инфраструктура у дипломатији, као и број и структура комуниста у дипломатској служби. Четврти део се односи на организацију партијског живота у мрежи југословенских дипломатско-конзуларних представништава. Рад партијских органа, као и идеолошки и политички рад у југословенској дипломатској служби, обрађени су на страницама петог и шестог поглавља. Откривање „државних и партијских непријатеља“, посебно у моментима сукоба с земаљама Информбироа, детаљно је реконструисано у оквиру седмог поглавља. У осмом поглављу је описана морално-политичка страна партијске интервенције и контроле у дипломатији, очекивани и постављени политички и морални обрасци и њихов сукоб са законима реалности. Последње поглавље се односи на унутрашње сукобе између дипломата и партијску интервенцију у циљу санирања њихових узрока и последица.

Књига Слободана Селинића стручној јавности нуди јасан и поуздан преглед догађаја везаних за учешће Југославије у Хладном рату и функционисање њене дипломатске службе. Начином размишљања, сагледавања питања и проблема битних за историју Југославије, модерним начином презентовања, допадљивим језиком, луцидним закључцима и надамце акрибичним приступом проблематици, аутор је успео да на јасан начин представи сву сложеност југословенске хладноратовске позиције и отвори низ нових питања на које историјска наука за сада није у могућности да са прецизношћу понуди поуздане одговоре. Књига представља користан допринос напору да се преомсте и попуне широке историографске и фактографске празнине у постојећој релевантној литератури о Југославији и њеној дипломатији у Хладном рату. Сем тога, поменути рукопис успева да надомести недостатке постојеће стручне литературе и омогућава лакше сналагање у обиљу података, догађаја, процеса и проблема везаних за историју Југославије

током бурне послератне деценије. Опште узевши, књига има изузетну историографску вредност, која се огледа како у обиму и значају прикупљеног материјала и презентованих догађаја и процеса, тако и у

ширини приступа тематици југословенске хладноратовске историје и корпусу покренутих питања на које историографија за сада није пружила ваљане одговоре.

Александар Живошић

UDC 94:929(497.16)

О ПРВИМ ИСТОРИЧАРИМА У ЦАНУ (поводом најновије књиге Миомира Дашића, *О ИСТОРИЧАРИМА ЦРНОГОРСКЕ АКАДЕМИЈЕ НАУКА И УМЈЕТНОСТИ: ПРИЛОГ ИСТОРИЈИ ИСТОРИОГРАФИЈЕ ЦРНЕ ГОРЕ*, Подгорица, ЦАНУ, 2011)

Аутора књиге *О историјчарима ЦАНУ* (Подгорица 2011), Миомира Дашића, врло добро познајемо, јер се о њему и његовим радовима доста писало. Прошао је најбоље школе на којима се могао студијски образовати и оспособити за бављење историјском науком. Пре нешто више од педесет година био је на постдипломском семинару београдске Катедре за историју коју је водио академик Васа Чубриловић, једна од личности којом се аутор бави у овој књизи. С обзиром на то да су на тим студијама били постдипломци који су се показали успешни на основним студијама, професор Чубриловић је настојао да им уместо садржаја из историје које су раније добро савладали унесе што више програма из социологије, економије, филозофије, дакле из различитих друштвених и хуманистичких дисциплина, да би се тако постигао висок ниво образовања код тих људи. И на тим студијама Дашић се издавао својом радознаношћу, критичношћу и обавештеношћу.

Након завршених студија успешно је кренуо да се бави историјском науком. Занимала га је пре свега прошлост Црне Горе. Истицао се оригиналношћу у приступу. У проучавању изграђивања државности Црне Горе, тематике којом се доста бавио, унео је извесне просторе данашње Црне Горе чија је улога у доприносу стварању државе Црне Горе у историографији била занемарена. О томе сам имао прилике да говорим на промоцијама неких од ранијих Дашићевих књига. Овде, међутим, морам још нешто да

истакнем што га је, по мом мишљењу, приближило тематици ове књиге. Он је, наиме, током свог научног рада показао склоност да се и теоретски бави историјском науком, дакле и разним помоћним дисциплинама, о чему нам сведоче његови радови из увода у историјске студије, из методологије, из критичких разматрања научне проблематике. То га је напослетку довело до изучавања историографије. Ова књига је у ствари посвећена историографији у чијем центру су истакнути историчари, чланови ЦАНУ.

За писање ове књиге академик Дашић скоро да није имао узора у нашој историографији. Наши историчари су више били расположени да о неким о својих колега, посебно старијим, напишу пригодне странице поводом издавања неких њихових књига или их спомену у предговорима или поговорима, или их се сете поводом неког јубилеја, или о њима пишу у *in memoriam* текстовима, или у прилозима информативно-публицистичког карактера, или, напослетку, и у текстовима енциклопедијског жанра са краћом био-библиографијом, као на пример у *Енциклопедији српске историографије*. Једино бих можда издвојио књигу покојног академика Радована Самарџића *Писци српске историје*, посвећену научним резултатима више истакнутих историчара (нпр. Владимира Ћоровића, Васиља Поповића и др.). Била је то отежавајућа околност академику Дашићу – да без неке студије на коју би се угледао пише о својим колегама историчарима, критички оцењује њихово

дело и да од свега тога створи целину као што је ова књига.

Дашићев методолошки приступ у одабирању материје и у излагању података и оцена о личностима које је издвојио да о њима пише у овој књизи веома је добро утемељен. Иако се ради о писцима историје различитих периода, о ауторима текстова из разних области историје, о личностима различитог сензибилитета, њиховим склоностима ка синтези или аналитичком приступу, иако је сваки од њих, слободно се може рећи, био научни индивидуалитет, академик Дашић није хтео да се задовољи једноставним излагањем биографије и научних резултата, односно простим регистровањем њихове библиографије, која је у овом случају заиста огромна и разноврсна. Хтео је заправо да својеврсном анализом утврди оно што је оригинално у њиховом научном делу, што је кључно, што их издваја од осталих, али исто тако и да уочи нешто што је слично или заједничко у њиховом интересовању и тумачењу садржаја из прошлости. Овде је реч о једанаест личности академика ЦАНУ, од којих су три представници тзв. Београдске историографске школе, четири су црногорски историчари, три професори Сарајевског универзитета и један странац.

На првом месту издвојио бих Васу Чубриловића, представника и штавише једног од твораца Београдске школе, коме је Дашић посветио деведесет страница ове књиге написаних у маниру аутора најбољих критичких студија о појединим научницима. Васа Чубриловић, један од доајена модерне историјске науке, био је из круга оних историчара који су београдску Катедру за историју учинили у периоду између два светска рата једном од најбољих у Европи за ту дисциплину. Васа Чубриловић, младобосански револуционар, један од најмлађих у групи оних који су на сарајевским улицама 1914. године чекали да ликвидирају аустроугарског престолонаследника Франца Фердинанда, дошао је између два рата на београдску Катедру за историју Филозофског факултета, када су на њој били познати профе-

сори Васиљ Поповић, Владимир Ћоровић, затим Станоје Станојевић, Виктор Новак, којима се 1933. године прикључио један од најбољих светских византолога Георгије Острогорски и напослетку, уочи Другог светског рата, и Јорџо Тадић, угледни стручњак за европску историју новог века. За Чубриловићево научничко а истовремено и национално опредељење важно је, по мом мишљењу, истаћи следећу чињеницу. У периоду пред Први светски рат међу српским интелектуалцима јако се осећало југословенско расположење. После стварања заједничке југословенске државе оно је било још више присутно, нарочито у првим годинама. На београдској Катедри за историју југословенско осећање било је скоро јединствено опредељење. Било је то изражено и у њиховим научним радовима, исказивало се и по броју одабраних и тумачених чињеница и у њиховом одабиру, и у истицању заједништва и прожимања истих или сличних циљева. Такво убеђење носио је у себи Васа Чубриловић до краја живота. Осећало се то из текстова које је написао, као и из тумачења државотворних идеја у околностима дугогодишње ослободилачке борбе и најчешће неповољног деловања тзв. спољног фактора код југословенских народа, дакле у идејама које су, као што сам на почетку рекао, биле веома присутна тематика његовог интересовања.

Слажем се са Миомиром Дашићем око постојања неколико упоришних стубова Чубриловићевог истраживања и тумачења прошлости југословенских народа у 19. веку којом се он превасходно бавио: *прво*, учешће и улога спољног и унутрашњих фактора у развоју српске и југословенске прошлости; *друго*, Цвијићево научно дело; и, *треће*, место и улога племенског и изграђивање грађанског друштва у Црној Гори. Као ученик и докторант Васиља Поповића, писца знаменитог дела о Источном питању објављеног 1928. године, Чубриловић је у својој докторској тези одбрањеној две године касније под насловом *Усџанак у Босни 1875–1878. јодине* дао најбољи пример тзв. спољног фактора присутног у балканској историји, показавши да се у ствари у њој прожимају општи

и национални чиниоци. То је заправо образац за разумевање наше и опште балканске прошлости. Придружио бих се Дашићу у оцени да је Чубриловићева књига по методу који је примењен, и по одговорима који су у њој дати, остала до данашњег дана једно од одабраних историографских дела које – да цитирам академика Дашића – „нарочито поједини дјелови чине научно темељном“. И аутори који су касније писали о том питању, у које су били укључени тзв. Велика источна криза и Берлински конгрес, којима је оно окончано, нису могли оспорити Чубриловићеве судове. Примера ради, Чубриловић је у том делу расправљао и о питању поделе Балкана на интересне сфере које је било једно од најосетљивијих у 19. веку. Заправо, Чубриловић се осврнуо и на фамозну линију којом је између хабзбуршког цара Јосифа II и руске царице Катарине 1781–1782. утврђена подела Балкана на западни део, који би био под аустријским утицајем и источни, предвиђен да буде под контролом Русије. Колико је била озбиљна та подела за односе великих сила према Балкану у 19. веку може се видети из другог Чубриловићевог рада, који такође анализира Миомир Дашић, објављеног под називом *Црна Гора и руско-аустријски уговор о подели Турске 1782.* када је Црна Гора остала у западном делу, али је била под специјалном заштитом Русије. Чубриловић је био и један од оних историчара који су бранили позитивну улогу Русије у балканским процесима, што је показао не само у споменутој монографији *Устанак у Босни 1875–1878. године* него исто тако и у свом другом значајном делу *Историја иллиријске мисли у Србији XIX века*, када је изразио неслагање са многим мишљењима у Србији да је наводно Русија олако предала српске територије Аустроугарској, што је, по оцени других историчара, доносило несрећу српском народу. Такве оцене, мада не треба заборавити да их Чубриловић каткада није категорички заступао, остале су веома важне за разумевање збивања на Балкану, на коме су се сучељавале различите концепције европских сила о његовом уређењу, а с друге стране су на њему живели бунтовни народи, национал-

но освешћени у 19. веку, о чему сведоче њихови немири, покрети и веома снажно присутне ослободилачке идеје.

Васа Чубриловић је, како с правом истиче академик Дашић, своје закључке заснивао и на антрополошким истраживањима Јована Цвијића, а посебно онима о утицају географске средине на прошлост народа. У Цвијићевим тумачењима средине, односно конкретног простора, Чубриловић је нашао објашњења за разумевање појединих историјских питања на нашем тлу. Види се то из највећег броја његових радова из историје Црне Горе и развоја њеног племенско-патријархалног друштва. Мислим да је Чубриловић зато, највише под утицајем Цвијићевих тумачења, апеловао и на млађе истраживаче да проучавају, на пример, миграциона кретања на Балкану.

Академик Дашић се, међутим, посебно трудио да утврди домете Чубриловићевих изучавања историје Црне Горе. Мислим да је он у потпуности разумео Чубриловићеве поруке, и то је умео зналачки да представи у овој књизи. Чубриловић је, служећи се Цвијићевим научним резултатима али и сопственим истраживањима, снагу црногорског друштва видео у племенско-родовској структури помоћу које је, како Дашић лепо каже, оно успело да потисне османске феудалне односе и њене носиоце са црногорског простора, створи племенску аутономију и еманципује се од отоманске власти. А у радовима које је посветио периодизацији црногорске историје предочио је да се од средине 19. века почело изграђивати грађанско друштво, премда су основе за то представљали извесни почети настали у претходним годинама.

Чубриловић је бавећи се Источним питањем у веома повољном светлу приказао улогу Црне Горе на балканским просторима почев од краја 18. века, затим у збивањима везаним за Први српски устанак итд. Исказивао је притом велику наклоност за такву њену активност, као што је то уосталом чинио оцењујући и унутрашње односе у њој, о чему је напред било речи. Академик Дашић је то добро показао тим пре што је то и сам осетио на

Чубриловићевим предавањима у његовим тумачењима црногорске историје.

Београдској историографској школи припадала су још двојица историчара чланова ЦАНУ о којима у овој књизи пише академик Дашић. То су професори Иван Божић и Сима Ћирковић. Ради се о значајним представницима историјске науке и у исто време великанима послератне европске медијистике.

Ивана Божића је представио као незаобилазног стручњака за јужно јадранско приморје, његову залеђину, за посткосовски период Моравске Србије и за историју средњовековне Зете. Био је то човек изузетног образовања. Пореклом Бокелј из Прчања, ђак угледне дубровачке класичне гимназије, талентовани студент Филозофског факултета у Београду. Како то истиче Дашић, Божић је већ својом дисертацијом *Дубровник и Турска у 14. и 15. веку* (објављена 1952. године) показао коликом је огромном архивском грађом располагао, нарочито из венецијанског, али и дубровачког и которског архива. Та књига, међутим, излази из оквира дубровачко-турских односа. Она је својеврсна историја балканских земаља, јужнојадранског приморја, Србије и Босне у 14. и 15. веку. Божић је уз то проучавао и османлијско освајање балканских земаља, особито време после Маричке битке, доба Деспотовине, односно прилике у земљи Бранковића, Лазаревића и Балшића. Бавио се исто тако и историјом средњовековне Зете, изучавао у њој друштвене структуре посебно у обалном подручју и залеђу приморских градова, о чему сведочи и више његових расправа о Котору. А за његову расправу о средњовековним Паштровићима написану на основу грађе коју је сам открио, а која му је омогућила да, с обзиром на сачувано архаично уређење, иде све до 19. века, Дашић је изнео тврдњу да је прави научни узор како се у ограниченом простору и времену могу пратити токови читаве једне епохе. Дашић је указао и на то да је академик Божић не само писац језгровитих расправа него и одличних синтеза. Између осталог, у другом тому *Историје Црне Горе* обрадио је цео период од 1385. до пада Црне Горе под

турску власт. За Божића се слободно може рећи да је написао изузетно инспиративне странице које сведоче о насилном прекиду политичког живота наших средњовековних држава. Био је и изузетан стилиста, широко образован, лепо је писао и говорио. Велику пажњу поклањао је језику којим је говорио и писао. Иако је био изванредан латиниста, није употребљавао ни латинизме а – како истичу његови ученици – није волео ни стране речи ни кованице јер су оне, по њему, доказ лажне учености.

За другог медијисту београдске историографске школе, Симу Ћирковића, Дашић је с правом изнео тврдњу да је био један од највећих историчара на нашим просторима. То је време све више потврђивало, а убедљиво је посведочила и ова Дашићева књига. Није, међутим, било лако академику Дашићу да представи читаоцима Симу Ћирковића, иако је од почетка научног сазревања пратио његов рад. Тај човек изузетне скромности, великог истраживачког дара, свестрани историчар, оставио је за собом преко пет стотина научних јединица, расправа и синтеза, као и безброј научних реферата које је с лакоћом на четири-пет језика могао да саопштава на научним скуповима. Поред историје бавио се и историјском методологијом, историјом научног рада и мислим да је у томе много утицао на Дашића да се, ако се не варам, и сам определи да се окуша у тој области. Ћирковић је био страствени истраживач, пасионирани трагач за изворима, иако је рано показао смисао за писање синтеза. У питању је била огромна територија која га је интересовала од Будима на северу, Пелопонеза на југу, Уне на западу и Месте на истоку, а у хронолошким оквирима од преко хиљаду година. Академик Дашић је прецизно пратио његово научно уздицање. Докторска теза о Стевану Вукчићу Косачи најпре га је усмерила на трагање за питањем настанка Херцеговине, у чијем саставу су били делови јужног Приморја, западни делови Рашке касније запоседнути од босанских владара, али који никада нису били укључени у Босну. То је Ћирковићу дало одличан ослонац за писање велике синтезе: *Историја средњовековне Босне*.

Он је после тога проширио истраживачку базу, па је само неколико година касније у другој књизи *Историје Црне Горе* објавио два велика целовита текста – „Зета у држави Немањића и Доба Немањића“. Велики број расправа које су после тога уследиле, укључујући историје средњовековних градова, нпр. Бара, Будве, Сомбора, Шапца итд., представиле су га као једног од најбољих познавалаца средњег века на нашим просторима. У већини његових објављених радова доминира политичка историја. Такве садржине су му и девет поглавља у *Историји српског народа*. Уз то, Ћирковић је и у колективној публикацији *Историја Европе*, изашлој у Торину и Штутгарту, написао делове о југословенском и балканском простору. На крају, желим да додам да је академик Дашић посебно указао на две велике Ћирковићеве синтезе. Прва је *Срби у средњем веку*, која је доживела три издања издања на српском језику, два у Милану, једно у Паризу, затим у Москви, а друга *Срби међу европским народима*, написана у најширим хронолошким оквирима и са богатом тематиком која је доживела два издања у Београду, једно у Лондону, затим у Москви, Загребу, Италији, а после његове смрти и у Љубљани. Као што се види, последњих година је академик Ћирковић био просто обасут признањима. Његова афирмација далеко је премашила наше просторе. Овим последњим књигама се у ствари потврдило да је уживао високо место у међународној научној јавности. Значај Дашићеве књиге је и у томе што је овим вредним прилогом о Сими Ћирковићу приближио читаоцима огромно дело овог надамасве скромног али великог историчара.

С обзиром на то да верујем да ће се друге колеге нешто више бавити Дашићевим оценама о групи црногорских историчара из ове књиге, ја бих се само осврнуо на оне који се тичу историографског доприноса двојице од њих чији рад познајем. Ради се о академику Ђорђију Пејовићу и академику Димитрију Диму Вујовићу, који су својим научним резултатима, по оцени Дашића, задужили историографију о Црној Гори тим пре што су јој посветили готово

целокупни свој научни рад. Њих двојица су, користећи објављене изворе својих претходника, али пре свега сопственим истраживањима архивске грађе и њеном интерпретацијом у својим радовима, са још неколико својих колега ударили темеље савременој црногорској историографији. Реч је о научницима који су се бавили различитим областима, али су се и у знатној мери додиривали.

Академик Пејовић је, како истиче Дашић, својом значајном студијом о исељавању Црногораца у 19. веку скренуо на себе пажњу научних кругова. Блиске тој проблематици су и његове расправе о везама Црне Горе са својим исељеним живљем, затим о економском стању у Црној Гори, аграрним односима, политици Црне Горе према заграничним областима. По мом суду то га у ствари приближава оним Цвијићевим идејама о потреби изучавања миграција и друштвено-економских односа. Заправо – та су истраживања и била у духу Цвијићевих порука. Слажем се зато са Дашићевим оценама да ће та студија, како каже, по феномену исељавања који је у њој обрађен, бити незаобилазна и да ће остати међу Пејовићевим највреднијим делима, упркос каснијим расправама и студијама које је написао о културно-просветним приликама у Црној Гори. Мислим да је ту проблематику, после Пејовића, требало наставити још озбиљније истраживати, а то се, колико знам није десило.

Што се тиче академика Дима Вујовића, њему је Дашић посветио преко сто страница у овој књизи и, како ми се чини, суштински размотрио његово обимно и значајно дело, научно, публицистичко и организаторско и изнео оцене тако утемељене да би свако даље изучавање Вујовићевог доприноса историографији Црне Горе у овој књизи нашло најбољи подстицај. Вујовића су претежно интересовали спољнополитички аспекти Црне Горе, и ту наклоност задржао је до краја живота. Уверен сам да је томе доприносила и чињеница да је располагао пребогатом грађом сакупљеном у иностраним архивима, пре свега француским. Овде бих се само кратко задржао на његовој књизи

Односи Француске и Црне Горе 1860–1914, коју Дашић с правом сматра драгоценом. Ту књигу није било једноставно написати, премда је он имао у рукама француска документа, јер је ограничавајући фактор била њихова садржина. Француска се, наиме, после пораза у рату са Немцима 1870/71, за разлику од претходних година, потпуно повукла у себе, бар када је балкански простор у питању. Француска република је јужнословенски простор препустила другима, супротно ранијој политици Другог царства. Зато није било лако извличити из њених извора довољно података за спољну политику окренуту Црној Гори, па је због тога било потребно уложити огроман напор, знање и доста стрпљења, а тога Вујовићу није недостајало.

Подсетио бих, на крају, да је Миомир Дашић студиозно приказао и тројицу сарајевских професора и академика Црногорске академије чији је учинак на истраживању – од археологије до нововековне историје – био примеран. Ради се о Алојзу Бенцу, Браниславу Ђурђевићу и Милану Васићу. Споменуо бих само да је проучавање турског периода од стране сарајевске историографске школе било изузетно значајно. Посебно бих овом приликом указао на књигу једног од њих Милана Васића, настављача дела Хазима

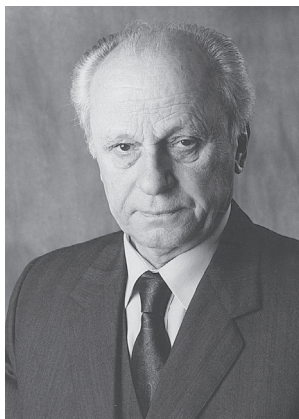
Шабановића, једног од најугледнијих турколога. Васић је нашу историју турског периода обрађивао на основу прворазредне архивске и публиковане грађе, а пре свега драгоцених докумената из турских архива, о чему посебно сведочи његово дело „Градови под турском влашћу“ у *Историји Црне Горе*, III том, које до данашњих дана држи високо место у историографији.

На крају да кажем још само неколико речи. Дашићева књига остаће драгоцену историографији Црне Горе како због научно утемељених судова у њој, тако и због избора тематике. Ретке су књиге из историографије које су посебно посвећене групи историчара. Када историчари пишу о прошлости, најчешће заборављају претходне научне резултате појединаца о одређеним темама. То чине једино пригодно, или спомену њихова имена у фуснотама својих радова. А врло добро знамо да су сви велики историчари у својим делима отворено или понекад дискретно упућивали нове нараштаје историчара на теме којима би се убудуће требало више бавити. Дашић је ову књигу посветио историографским ауторитетима члановима ЦАНУ. О њима је писао коректно, критички, аналитички, али и са топлином, захвалношћу и признањем.

Михаило Војвођић

АКАДЕМИК МИЛОШ БЛАГОЈЕВИЋ*
(1930–2012)

Милош Благојевић рођен је 17. новембра 1930. године у Милетићеву код Пландишта у Банату. Основну школу је завршио у родном месту, средњу у Вршцу, а војно – поморску академију у Дивуљама код Сплита, у лето 1951, када је произведен за официра ЈРМ. Октобра исте године ухапшен је због наводне делатности *по линији ИБ* и осуђен на шест година строгог затвора. Казну је издржавао у концентрационим логорима за официре у Билећи и на Голом отоку. По издржавању казне уписао је историју на Филозофском факултету у Београду 1956. године, где је након 4 године и дипломирао. Због затворске казне спречен је његов упис на постдипломске студије и избор за асистента. Тек је у лето 1962. примљен у Историјски институт, где је провео наредних десет година. На Филозофском факултету у Београду је 1966. одбранио магистарски рад, а 1970. и докторску дисертацију. За доцента на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду изабран је 1972, где је прошао сва наставничка звања (ванредни професор 1977, редовни 1983) и радио до пензионисања 1996. године. За дописног члана САНУ изабран је 2000, а за редовног 2006. године.

---

* Изговорено на комеморативном скупу у САНУ, 22. новембра 2012. године.

Почевши од својих првих радова о средњовековном забелу (1965) и *Планинама и њиховим долинама* (1966) професор Благојевић се определио за изучавање историје тла, то јест историјске географије, и то на начин како је она схватана у европској историографији, посебно код аналита. У центру пажње ових радова, као и касније *Земљорадње*, јесу однос и степен искоришћавања природне средине од стране средњовековног човека и све правне и друштвене норме које из тих односа произилазе. Посматрајући историјску географију као посебну дисциплину унутар историјске науке, можемо рећи да се Милош Благојевић бавио свим њеним аспектима, од историјске топографије па до комплексних тема, какве су оне у већ поменутих радовима. У својим радовима он је посебну пажњу поклањао насељима, њиховој убицији и одређивању положаја појединих жупа. У такве радове, између осталих, спадају: *Манастирски њоседи Крушевачког краја; Босанско Завршије; Град и жупа – међе трагског друштва; Жупе Реке и Дендра Јована Кинама*, да поменемо само неке од бројних радова. Посебну групу чине радови које је посветио границама средњовековне српске и босанске државе. Из ове групе морају се поменути: *Северна граница Босне у 14. веку, Источна граница Десновоине 1428–1439. године*, а посебно расправа о насељима и граници у Мачви, у којој су решена нека од тежих питања историјске географије. Ту је демонстрирано како се промене у хидрографији и рељефу одражавају на судбину насеља и промену положаја границе између Србије и Угарске. Због броја и значаја радова није могуће говорити о појединачном доприносу сваког од њих, могу се само оцртати правци у којима су ишла истраживања. Ипак, важно је скренути пажњу на чињеницу да је професор Благојевић писац једине синтезе о историјској географији Србије у средњем веку у виду *Прелега*. Такође, његова расправа о *Крајинским* покренула је нова истраживања о организовању пограничних територија у српском друштву средњег века. Радови који су настали последњих година о територијама кнеза Лазара на Косову и о издаји Вука Бранковића бацили су ново светло на територијалне и свеукупне односе Лазаревића и Бранковића.

Данас слободно можемо рећи да нема Благојевићевог рада у коме нема бар мало историјске географије. Сам је ову дисциплину сматрао веома важном и инсистирао на томе да без разумевања простора и његовог значаја није могуће до краја разумети историјске процесе и догађаје. Историјска географија одиграла је посредно значајну улогу у двома посебним областима којима се бавио. То су историја српске државности и државна управа. Пошто нема државе без територије, природно је било кренути од територијалног развоја српских земаља. Са друге стране многе функције и титуле биле су тесно повезане са неком конкретном територијом: жупом, градом, *земљом* или крајиштем. Веза тла и дужно-

сти кључна је у разумевању државне управе. *Српске удеоње кнежевине* и *Велики кнез и земаљски кнез* су добра илустрација оваквог става.

Милош Благојевић је већим бројем појединачних радова ударио темеље проучавању идеологије и схватања идеје владања код Срба у средњем веку. Између осталих, у ову групу радова спадају и они о савладарству, о националним интересима у делима Доментијана, о националном идентитету Срба, о архиепископу Сави као војду отачества и други. Овим радовима он је заокружио целину истраживања о идејним основама и структури (државни апарат) власти у средњовековним српским земљама.

Драгоцен је научни допринос професора Благојевића и у изучавању друштвених односа и обавеза појединих категорија становништва у средњовековној српској држави. Чак и у овако сумарном набрајању резултата не можемо заобићи радове о закону Светог Симеона и Светог Саве, о становништву и његовим обавезама у пријепољском крају и Полимљу, о целини сеоског земљишта. Благојевић је ова истраживања наставио до пред крај живота кроз радове о соћу и о меропсима и отроцима. Поменути радови представљају темељна истраживања у области друштвених структура српског друштва у средњем веку.

Бавећи се економском и социјалном историјом Милош Благојевић је увек водио рачуна о природним чиниоцима и њиховом утицају. Успут је морао да решава низ проблема које је наметала изворна грађа, посебно она из дубровачког архива, где је провео деценије на истраживањима. Тако је настало више радова из области познавања средњовековних мера. Он је, између осталог, успешно одредио вредност средњовековног лукна по стонској мери, которског стара и квадрањола, као и корчуланског гоњаја и кварта. Историјска географија је подразумевала и студиозан рад на дипломатичкој грађи, што је донело неколико радова из дипломатике, а овде би требало споменути бар два таква. Реч је о *Господарима Подунавља* и *Владанију кнеза Лазара у Приморју*.

Како је заступао становиште да је историјска географија посебна и важна дисциплина историјске науке, професор Благојевић је велику пажњу поклањао картографији као делу историјске географије који најлакше и непосредно комуницира са околином и преноси одређене информације. После распада СФРЈ школе у Србији су остале без историјских атласа и зидних карата употребљивих у настави. Увиђајући значај историјске карте професор Благојевић је покренуо израду и издавање зидних историјских карата. Сам је израдио првих шест, које су покриле српску историју у средњем веку. Упоредо је покренута израда модерног историјског атласа, који је у основу свог садржаја поставио Балкан и српске земље. Под његовом сигурном редакторском руком *Атлас* је доживео седам издања и

прво, допуњено издање (2011). Сам редактор је био и аутор појединачно највећег броја карата (25).

На овом месту осећам обавезу да, као његов ученик, кажем неколико речи о професору Благојевићу као наставнику. Преузимањем историјске географије 1972. године он је почео да формира и конципира предмет у складу са тада познатим знањима и улози историјске географије, напустивши ранију концепцију помоћног предмета, који се своди на историјску топографију и мало картографије. Поред инсистирања на националној географији, у концепту су задржани и садржаји из историјске географије Медитерана и Европе. Овако модерним концептом створене су претпоставке за даљи развој предмета и истраживачког поља историјске географије у оном правцу којим су ишла истраживања у Западној Европи и Русији.

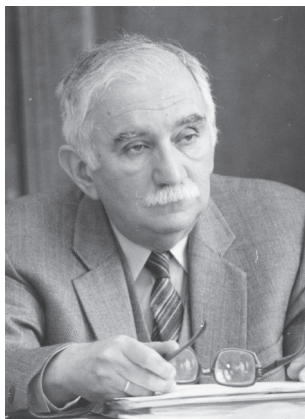
Студенти памте професора Благојевића као благог, тихог наставника, веома тачног и прецизног у вршењу својих обавеза, истовремено веома стрпљивог и спремног да им помогне у савладавању обавеза. Бескомпромисан у науци, у животу је тежио здравом договору и избегавању несугласица међу колегама. На жалост по развој студија о српском средњем веку, био је ментор за израду само једне докторске дисертације и као пензионер коментор друге дисертације. Тиме је део његовог богатог искуства, посебно у архивским истраживањима, пренет веома малом броју млађих истраживача.

Дозволите ми да на самом крају овог излагања још једном упутим искрено саучешће породици и да се још једном опростим од мог професора Милоша Благојевића, са којим сам прошао тридесетогодишњи пут ученика и учитеља, али и пријатеља и саветника у многим животним неприликама времена иза нас.

НЕКА ЈЕ ВЕЧНА СЛАВА И ХВАЛА МИЛОШУ БЛАГОЈЕВИЋУ!

Синиша Мишић

АКАДЕМИК ЧЕДОМИР ПОПОВ (1936–2012)

Српска историографија је 8. јуна прошле године остала без једног од научника који су давали печат њеном развоју током последње три деценије 20. и у првој деценији 21. века. Библиографија издата 2006. поводом седамдесетог рођендана академика Чедомира Попова има преко 150 страница и садржи више од 500 наслова! Поменућемо само најважније: *Француска и Србија 1871–1878*; *Од Версаја до Данцига*; *Србија на путу ослобођења 1868–1878*; *Грађанска Европа*; *Велика Србија – стварности и мити*; *Политички фронтони Другој светској рати*; *О историји и историоцима*. Био је коаутор у волуминозној *Историји српског народа*. Студију *Аутономија Војводине – српско питање* објавио је заједно са супругом Јеленом. Колико год сам по себи био импресиван, списак објављених радова не казује довољно о томе колико је Чедомир Попов стварно задужио историјску науку у Србији. Огроман допринос дао јој је делујући и на оним пољима где резултати нису тако очигледни и лако самерљиви, а једнако су важни колико и стручна продукција. Предавао је на универзитету који се тек оснивао – где је осим научних требало успоставити и друге стандарде неопходне за стварање академске заједнице. Својим знањем али и свеукупним радом и понашањем Чедомир Попов оличавао

је узорног професора – истрајао је у томе и када је у његовом окружењу превладавао супротан систем вредности. Прихватао је и успешно обављао низ одговорних дужности у стручним асоцијацијама. Врло предусретљив, није одбијао ни сијасет такозваних „ситних обавеза“ – написао је безбројне рецензије, често је јавно наступао. Прегнућа академика Попова су тим пре вредна дивљења тим пре што није био обдарен добрим здрављем. То сведочи о несвакидашњој душевној и интелектуалној снази, вољи и сабраности којима је остављао јак утисак на оне који су га познавали. Ни када је зашао у осму деценију није радио смањеним интензитетом – напротив. Последње четири године живота носио је заиста претешко бреме обавеза, под којим би поклекла већина млађих и здравијих људи.

Чедомир Попов рођен је у банатском селу Меленци 15. марта 1936. године. Отац Јован био је службеник на железници, а мајка Оливера учитељица. Основну школу је започео у родном месту а потом наставио у словачком селу Ковачица, где је завршио и први разред у тамошњој непотпуној гимназији, у којој му је мајка службовала као наставница, док је отац био шеф железничке станице. Потом се са родитељима преселио у Зрењанин, где је 1954. матурирао.

Након матуре уписао се као студент прве генерације на новоосновани Филозофски факултет у Новом Саду. Професори су му били Милутин Гарашанин, Иван Божић, Васа Чубриловић, Растислав Марић, Ђорђе Сп. Радојичић, Петар И. Поповић, Мита Костић, Славко Гавриловић. Предано је похађао наставу, али је налазио времена и за своју другу страст. Наиме, још у гимназији је био члан драмске секције, а током студија организово је академско позориште, глумио у представама и наступао на приредбама. У то доба, када су студенти почели да уносе нове садржаје у културни живот Новог Сада, био је уредник драмског програма на Трибини младих, којој су тада постављани темељи, а која ће у наредним деценијама израсти у важну институцију. Истовремено је био сарадник и уредник у новопокренутом студентском листу *Index*, за који је писао позоришне критике, као и касније за *Трибину*.

Дипломирао је 14. фебруара 1959, положивши завршни испит пред Васом Чубриловићем и Славком Гавриловићем. Те године одлази на специјализацију у Стразбур, а 1. фебруара 1960. изабран је за асистента на предмету Општа историја новог века, који је држао академик Петар И. Поповић. Био је међу првих двоје асистената који су студије завршили на Новосадском универзитету. На њему је остао до 2000. године, безмало пола века. Био је један од професора који су дали немерљив допринос развоју Факултета и Универзитета у целини. У струци у звањима напредовао је примерно – ни споро, ни сувише брзо, као што је данас чест случај. Поред тога што је држао вежбе студентима историје, као асистент предавао је

Општу историју студентима географије (1963–1969). У то време обављао је истраживања за докторску дисертацију о српско-француским односима – између осталог боравио је четири пута у Паризу, прегледајући огромну грађу Министарства спољних послова. Докторат под насловом *Сивав Француске према Србији од Франкфуртској мира 1871. до Берлинској конгреса 1878.* одбранио је јуна 1970. године. Ускоро је као доцент преузео предмет Општа историја новог века, наследивши свога професора академика Петра Поповића. За ванредног професора изабран је 1976, а за редовног 1981. године. Од 1977. до 1979. био је председник Савета, а одмах потом, од 1979. до 1981, декан Филозофског факултета.

Поред захтевног посла предавача и научника, прихватао је и друге обавезе. Између осталог, био је, мада још врло млад, председник Савета за културу Града Новог Сада (1962–1964), оснивач и директор Института за историју Војводине (1972–1974). Заузимао је важна места у многим научним и културним форумима и асоцијацијама. Најугледније, чијем је раду дао и највећи допринос, су Матица српска и Српска академија наука и уметности.

Члан сарадник Матице српске постао је 1963. године, а убрзо и један од уредника њеног *Зборника за друштвене науке* – од 1970. *Зборника за историју*. У управни одбор најстарије српске културне установе ушао је млад – 1969. године. Потом је у Матици обављао низ дужности: управника Рукописног одељења (1981–1991), секретара Лексикографског одељења (1991–1995; 2004–2008), потпредседника (1991–1999), председника (2008–2012) а непосредно пред смрт, 28. априла 2012, изабран је за почасног председника ове најстарије српске културне и научне установе.

За дописног члана Војвођанске академије наука и уметности изабран је 1981, за редовног 1987, а 1988. за члана Српске академије наука и уметности ван радног састава. Обједињавањем ове две установе постао је 1992. редовни члан САНУ, а од 1994. до 2002. био је председник њеног огранка у Новом Саду.

Највећа „стручна љубав“ академика Чедомира Попова била је и остала историја међународних односа. Иако се определио за предмет истраживања карактеристичан тзв. „традиционалну историографију“, неговао је један модернији методолошки приступ. Усвојио га је као млад, док је радио докторску дисертацију: прво под утицајем свог професора Петра Поповића, а потом је, за време истраживачких боравака у Француској, имао прилику да сретне једног од водећих историчара тога доба – Пјера Ренувена. Ти разговори нису били дуги, нити се из њих изродила стручна сарадња. Међутим, и Ренувенова појава и оно што је од њега чуо оставили јак утисак на научника који је тек почињао каријеру. У образлагању својих методолошких начела Попов није одрицао „одређени шарм и привлачност“ *историји*

дипломатије, односно делима припадника ранијих историографских школа, које су проучавале пре свега спољнополитичку активност влада и њихових представника. Међутим, определио се за шири и свеобухватнији приступ, који је узимао у обзир низ других чинилаца – географских, демографских, економских – за *историју међународних односа*. Касније се историјска наука окренула новим темама и скоро потпуно запоставила ово, некада примарно, поље истраживања. Свестан пролазности трендова, макар они били и научни, професор Попов остао је доследан својој стручној склоности. Мада је повремено дизао глас у одбрану политичке историје, то не значи да није имао никако или мало разумевања за друге теме. Напротив, бавио се теоријским и методолошким питањима науке којој се посветио, као и историјом историографије. Колико је држао до свестраног приступа у проучавању прошлости сведоче, између осталог, два у научном погледу врло важна, а можда недовољно запажена текста. Ради се о предговорима које је написао за књигу *Војводина у народноослободилачком рату и социјалистичкој револуцији* (1984) и фототипско издање знаменитог зборника *Војводина* (2008). Ту је академик Попов указао на оне специфичне а суштинске „појаве дугог трајања“, које би требало имати у виду приликом проучавања прошлости југоисточне Паноније. Изложио је читав један свет идеја и поставио путоказ будућим истраживачима. Ако је негодовао због притиска нових праваца у историографији, чинио је то из бојазни да ће се већина младих научника повести за оним што је пробитачно, чак и на рачун сопствених интересовања. У прилог томе говори чињеница да својим млађим сарадницима, чак ни онима којима је био званични или незванични ментор (ових других је било више), није наметао теме и методе истраживања. Као мало који професор водио је рачуна о жељама и афинитетима кандидата – писац ових редова, на пример, никада се није озбиљније позабавио историјом међународних односа.

Као историчар Чедомир Попов посебно се издвајао по томе што није подлегао „страху од синтезе“. Тако је Милан Кашанин назвао бољку српских историчара да у недоглед објављују „прилоге“ и „прилошке“, немајући храбрости да напишу дело у коме би захватили дуже раздобље и већи проблем. Чедомир Попов се одважио да напише синтезу, не само из српске него и из европске и светске историје. Књиге *Од Версаја до Данцига* и *Грађанска Европа* биле би са добродошлицом дочекане и у земљама где таквих књига има напретек. За нашу културу оне су биле насушне. Без њих бисмо остали ускраћени за знања о важним догађајима и процесима европске историје. Професори на високим школама у Европи и свету, на које се други толико често позивају, сматрају обавезом да објаве оно што су годинама предавали. Не у виду скрипата, практикума, уџбеника, него да напишу синтезу, најбоље што умеју. Академик Попов је иначе поседовао

врло јако осећање одговорности, које се и у настави и у бављењу науком читовало у томе што је при избору теме коју ће предавати или предмета истраживања давао предност ономе што је држао за неопходно, зарад чега је био спреман да у други план потисне и сопствена интересовања. Знам добро да му сва поглавља у *Грађанској Европи* нису подједнако „лежала“ и да је са мање напора могао, рецимо, да напише књигу о Европи у доба Наполеона (држао је о томе двосеместрални специјални курс). Међутим, он је као професор који је четири деценије предавао општу историју новог века сматрао да му потребе универзитетске наставе и националне културе налажу да синтезом захвати што дуже раздобље – тек када се та велика празнина попуни има смисла писати специјалистичке монографије. Академик Попов се на тај начин одужио генерацијама студената, не само онима у Србији. И четврт века после распада Југославије, књиге од *Версаја до Данцига* и *Грађанска Европа* су стандардни приручници за младе историчаре у Загребу, Сарајеву, Љубљани.

Професор Чедомир Попов ће, наравно, највише остати у успомени студентима историје на Филозофском факултету у Новом Саду – у питању је више од четрдесет генерација, односно више од хиљаду историчара. Држао је врло захтеван предмет, који је обухватао целокупну светску историју од половине 15. до половине 20. века. Предавања су му била одлична – и стручна и занимљива. Својом појавом и понашањем био је за младе људе оличење универзитетског професора. Мада ће остати упамћен по јавним наступима, није се ослањао само на говорнички таленат, који је неоспорно имао. Импровизацију је сматрао недоличном, непоштовањем слушалаца. Већина универзитетских професора у Србији, нарочито оних заокупљених различитим обавезама, до краја каријере рутински понављају предавања која су припремили у доцентским данима – понешто их допуне новим сазнањима или оплемене искуством, али да крену са сасвим другачијом материјом – то је реткост. Професор Попов био је заузет разним пословима као мало ко, али је бар сваке четири године уводио сасвим нови курс, и то двосеместрални. Тако је, између осталог, предавао историју великих географских открића, реформације, Француске револуције, Европе у доба Наполеона, света, између два светска рата, историју Другог светског рата, Европе у 19. веку – скратићу набрајање и поменути да је четири године пред пензионисање, поред свих дужности у Матици српској и САНУ, одлучио да спреми предавања из историје Русије од 16. до краја 18. века. Радио је то са таквом преданошћу и задовољством, као да почиње каријеру и први пут наступа пред студентима.

У настојању да се што пре приступи неопходним пословима које је „одавно требало завршити“, академик Попов се прихватио да води два колективна пројекта од највећег националног значаја. То су *Српски био-*

џрафски речник и *Српска енциклопедија*. Што због поменутог „страха од синтезе“, што из других разлога, добар део научне јавности противио се тим подухватима. Неки су их сматрали сувишним, други сумњали у њихову остваривост. Захваљујући визионарству и упорности академика Чедомира Попова у оквиру Матице српске основано је Лексикографско одељење. Убрзо, под његовим уредништвом, објављено је првих пет томова *Биоџрафског речника*. Ишла су и два тома *Енциклопедије*.

Где је место Чедомира Попова у модерној српској историографији, којој су темељи постављени пре два и по столећа? На то ће питање одговори уследити у неко време и потражиће их они који се систематски буду бавили истраживањем развоја историјске науке. Сам академик Попов је, како и доликује правом историчару, био дубоко свестан тога колико је важно да свако друштво одржи континуитет у различитим облицима материјалног и духовног стваралаштва, значи и у проучавању прошлости, а оно, опет, подразумева и проучавање живота и рада људи који су историју писали.

Бранко Бешлин

АУТОРИ У ОВОМ БРОЈУ
AUTHORS IN THIS ISSUE

ЗОРАН БАЈИН (Београд, 1982). Историчар. Запослен на месту библиотекара за стару и ретку књигу у Одељењу реткости Универзитетске библиотеке „Светозар Марковић“ у Београду.

Дипломирао на Одељењу за историју на Филозофском факултет Универзитета у Београду (2006). Специјалистичке академске студије завршио 2009. године на Факултету политичких наука Универзитета у Београду. Тренутно је на докторским студијама на Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду. Област научног истраживања: дипломатска и политичка историја Србије и Југославије у 20. веку.

ВЛАДАН С. ГАВРИЛОВИЋ (Нови Сад, 1970). Ванредни професор на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао (1995), магистрирао (2000) и докторирао (2003) тезом „Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија: 1790–1792“ на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Био је доцент (2004–2009) а затим је изабран за ванредног професора (2009) у области Историја модерног доба на Одсеку за историју Филозофског факултета у Новом Саду. Члан је Одбора Одељења за друштвене науке Матице српске. Био је руководиоц Међународног пројекта „Српско-словачке везе кроз историју (2009–2011)“. Руководилац је Републичког пројекта „Војвођански простор у контексту европске историје (2011–2014)“. Област научног истраживања: Национална историја од 16. до 19. века; Срби у Хабзбуршкој монархији; Карловачка митрополија; помоћне историјске науке. Аутор је више од 80 библиографских јединица у међународним и домаћим часописима.

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Срби у радовима Срема 1790–1849*, Нови Сад 1995; *Дипломатички списи код Срба у Хабзбуршкој монархији и Карловачкој митрополији од краја XVII до средине XIX века*, Ветерник 2001; *Земљишна књига села Војањ (1758–1840)*, Сремска Митровица 2004; *Темишварски сабор и Илирска дворска канцеларија (1790–1792)*, Нови Сад 2005; *Библиографија радова академика Славка Гавриловића*, Београд 2006; *Знаменија докумената за историју српског народа (1538–1918)*, коаутор са Д. Микавицом и Г. Васином, Нови Сад 2007; *Земљишна књига села Марадик (1758–1810)*, Сремска Митровица 2009; *Племство код Срба у Јужној Угарској у XVII и XVIII веку*, Сремска Митровица 2012.

АЛЕКСАНДАР ЖИВОТИЋ (Београд, 1981). Историчар, научни сарадник у Институту за новију историју Србије у Београду (од 2006).

Дипломирао на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (2005). Магистрирао 2007. године на Катедри за новију историју Југославије темом „Југославија и Суецка криза: 1956–1957“ и докторирао тезом „Југославија, Албанија и велике силе: 1945–1961“. Област научног истраживања: дипломатска и војна историја 1945–1991; историја Блиског истока 1945–1979; југословенска политика на Блиском истоку 1945–1979; историја Европе током Хладног рата; историја Балкана после Другог светског рата.

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Југославија и Суецка криза 1956–1957*, Београд 2008; *Југославија и арајско-израелски рат 1967* (са Д. Богатићем), Београд 2010; *Форсирање њеска: одред ЈНА на Синају (1956–1967)*, Београд 2011; *Југославија, Албанија и велике силе: 1945–1961*, Београд 2011.

НЕНАД НИНКОВИЋ (Сремска Митровица, 1983). Историчар - мастер, асистент на Одсеку за историју Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду.

Дипломирао 2007. године на Одељењу за историју Филозофског факултета у Новом Саду („Развој Војне границе у првој половини XIX века“) на којем је и мастерирао 2009. године („Школство у Карловачкој митрополији од 1790. до 1812“). Област научног истраживања: историја Срба у Хабзбуршкој монархији 18. века; историја Карловачке митрополије; историја Војне границе. Члан је сарадник Матице српске

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Историја Срба у Црној Гори: 1496–1918* (коаутор са Д. Микавицом и Г. Васином), Нови Сад 2013.

БОЈАНА ПАВЛОВИЋ (Београд, 1985). Историчарка. Истраживач сарадник у Византолошком институту САНУ.

Дипломирала на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (2009). Мастерирала 2010. године на Катедри за историју Византије Одсека за историју Филозофског факултета у Београду темом „Писма Димитрија Кидона као извор за српску историју“. На поментој Катедри тренутно је на трећој години докторских студија. Област научног истраживања: историја Византије епохе Палеолога.

РАДМИЛА РАДИЋ (Београд, 1958). Историчарка, научни саветник Института за новију историју Србије.

Дипломирала на Одељењу за историју на Филозофском факултету у Београду (1982). На Катедри за историју Југославије Филозофског факултета у Београду магистрирала 1986. на тему „Друштвено-економски положај радничке класе у Србији 1945–1952“. На истој Катедри 1992. године докторирала тезом „Држава и верске заједнице у НР Србији 1945–1953“. Област научног рада: историја односа државе и верских заједница и историја Српске православне цркве.

ВАЖНИЈА ДЕЛА: *Вером проишав вере: држава и верске заједнице у Србији 1945–1953*, Београд 1995; *Хиландар у државној полицији Краљевине Србије и Југославије 1896–1970*, Београд 1998; *Држава и верске заједнице 1945–1970*, књ. I–II, Београд 2002; *Папирјарх Павле (биографија)*, Београд 2005; *Живои у временима: Гаврило Дожих: 1881–1950*, Београд 2006, 2011; *Народна веровања, религија и сиритизам у српском друштву 19. и у првој половини 20. века*, Београд 2009.

НЕБОЈША ШУЛЕТИЋ (1976). Историчар, асистент на Одељењу за историју Филозофског факултета у Београду (Историја српског народа у новом веку).

Дипломирао на Одељењу за историју Филозофског факултета Универзитета у Београду (2002) где је и магистрирао 2008. године на тему „Пећка патријаршија крајем XVII и почетком XVIII века“. Област научног истраживања: историја српског народа од 16. до 18. века. Учествовао у научно-истраживачком пројекту „Турско и аустроугарско наслеђе у Србији (2004–2007)“ и „Друштвене институције српског народа од 16. до 20. века: континуитет и дисконтинуитет“ (2007).

Зборник Матице српске за историју издаје Матица српска
Излази двапут годишње
Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон: (021) 420-199
Proceedings of Matica Srpska for History
Published twice a year
Editorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice srpske 1
Phone: (00381) 21 420-199
(00381) 21 6615-798
e-mail: vnikolic@maticasrpska.org.rs
zmsi@maticasrpska.org.rs

Редакција *Зборника Матице српске за историју*
закључила је свеску 85 (1/2012) 12. јуна 2013. године
За издавача: доц. др Ђорђе Ђурић
Стручни сарадник Одељења: Владимир М. Николић
Лектор: Мирјана Карановић
Коректор: Владимир М. Николић
Преводилац и лектор резимеа на енглески језик: Оливера Кривошић
Технички уредник: Вукица Туцаков
Компјутерски слог: Слађана Новаковић, S&N book, Ср. Каменица
Штампа: САЈНОС, Нови Сад
Тираж: 400

Штампање овог *Зборника* омогућило је
Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије

CIP – Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад
93/94(082)

Зборник Матице српске за историју – Proceedings in History/ главни и одговорни уредник Војин Дабић. – 1984, 29–. – Нови Сад : Матица српска, 1984– (Нови Сад : Сајнос). – 24 cm

Два пута годишње. – Резимеи у публикацији су на енглеском и немачком језику. – Штампариа „Минерва“, Суботица (св. 31/1985); Просвета, Нови Сад (од св. 32/1985. до св. 41/1990); Графо-офсет, Нови Сад (од св. 42/1990. до св. 56/1997); Duplex, Нови Сад (од св. 57/1998. до св. 59/60/1999); Прометеј, Нови Сад (од св. 61/62/2000. до св. 65/66/2002); Идеал, Нови Сад (од св. 67/68/2003). – Је наставак: *Зборник за историју* = ISSN 0350-0489

ISSN 0355-5716

COBISS.SR-ID 7793410